

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΙΤΑΛΙΚΗΣ ΓΛΩΣΣΑΣ ΚΑΙ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΜΣ «Ελληνορωμαϊκές – Ελληνοϊταλικές Σπουδές:
Λογοτεχνία – Ιστορία και Πολιτισμός»
Ακαδημαϊκό έτος 2022-2023

*«Μελέτες και κριτικές για την ποίηση του Πιερ Πάολο Παζολίνι
στην Ελλάδα»*

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Γεώργιος Κ. Βαϊτόπουλος

Επιβλέπουσα Καθηγήτρια: Άννα Θέμου

Τριμελής Επιτροπή:
Άννα Θέμου, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια
Γεράσιμος Ζώρας, Καθηγητής
Τσόλκας Ιωάννης, Καθηγητής

ΑΘΗΝΑ 2023

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ.....	3
ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	4
1. ΠΡΩΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ: Ο Παζολίνι μεταφράζεται στην Ελλάδα.....	6
1.1 Μεταφράσεις ποίησης και μυθιστορημάτων σε τόμους και περιοδικά.....	9
1.2 Μεταφρασμένα ποιήματα σε ποιητικές ανθολογίες.....	21
1.3 Αυτοτελείς δημοσιεύσεις μεταφρασμένων δοκιμίων.....	26
1.4 Μεταφρασμένα δοκίμια σε συλλογικούς τόμους και αφιερώματα...	30
2. ΔΕΥΤΕΡΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ: Η συλλογή <i>Οι Στάχτες του Γκράμσι</i>	40
2.1 Παζολίνι και Γκράμσι.....	40
2.2 Παρουσίαση της συλλογής.....	49
2.3 Το ομώνυμο ποίημα.....	53
2.3.1 Η δαντική συμβολή.....	55
2.3.2 Η ελληνική μετάφραση.....	57
2.4 «Ο Θρήνος του Εκσκαφέα».....	72
2.5 «Το Δημοτικό Τραγούδι».....	79
3. ΤΡΙΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ: Η ποίηση του Παζολίνι από την ανακάλυψη του υποπρολεταριάτου μέχρι την ιδεολογική απομόνωση.....	84
3.1 Πολιτικοί στίχοι εμπνευσμένοι από τον κόσμο του περιθωρίου.....	84
3.2 Η καταγγελία της αστικής κατανάλωσης στη συλλογή <i>Η Θρησκεία του Καιρού μου</i>	94
3.3 Η ποιητική συλλογή <i>Ποίηση σε σχήμα τριαντάφυλλου</i>	103
3.3.1 «Μια απελπισμένη ζωντανία».....	106
3.3.2 «Ποιήματα του κόσμου, 21 Ιουνίου 1962».....	110
3.3.3 «Η Πραγματικότητα».....	111
3.3.4 «Μπαλάντα για τις μητέρες».....	116
3.3.5 «Προφητεία» και αιρετικότητα.....	118
4. ΤΕΤΑΡΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ: Ο Παζολίνι μέσα από την ελληνική γραφή	
4.1 Ο Γιώργος Χρονάς για τον «Πέτρο-Πάλο Παζολίνι».....	127
4.2 Στην «Οδό Παζολίνι».....	128
4.3 Ο πνευματικός συγγενής Παναγούλης.....	133
4.4 Το παζολινικό τρίπτυχο ελληνικής θεματολογίας.....	137
5. Συμπεράσματα.....	141
6. Βιβλιογραφία.....	150

Πρόλογος

Ο σπουδαίος Ιταλός σκηνοθέτης, ποιητής, μυθιστοριογράφος, δημοσιογράφος και θεωρητικός της πολιτικής και του κινηματογράφου, Πιερ Πάολο Παζολίνι, άφησε, πέρα από τις μνημειώδεις κινηματογραφικές δουλειές του, σημαντικό ποιητικό και κριτικό έργο, υποστηρίζοντας στο σύντομο βίο του, τις πολιτικές και κοινωνικές απόψεις του. Το συγγραφικό έργο του αποτέλεσε αντικείμενο μελέτης Ελλήνων διανοουμένων, μέσα από μεταφράσεις βιβλίων, ποιημάτων και δοκιμίων του. Περισσότερο γνωστός ως σκηνοθέτης, ο Παζολίνι πρότασε με κάθε ευκαιρία ως βαρύνουσα την ιδιότητα του ποιητή, η οποία αποτέλεσε ισχυρό συστατικό του συνολικού καλλιτεχνικού του έργου. Η ανάδειξη του έργου του ποιητή Παζολίνι, μέσα από τη μελέτη σχετικών ελληνικών δημοσιευμάτων, είναι ο κύριος στόχος της παρούσας εργασίας. Η περίοδος μελέτης εκτείνεται από την έναρξη της εκδοτικής παρουσίας του στην Ελλάδα κατά την δεκαετία του '70 έως τις μέρες μας. Θα προσπαθήσουμε να προβούμε σε επισκόπηση και αναλυτική παρουσίαση των ελληνικών εκδόσεων και αφιερωμάτων που μετέδωσαν το πνεύμα, τις ιδέες και τα οράματα του ποιητή. Επιπλέον, θα εξετάσουμε αναλύσεις, κριτικές και αναφορές μεταφράσεων στην ελληνική γλώσσα κειμένων ξένων διανοουμένων που διερεύνησαν την ποιητική, κατά βάση, δημιουργία του, εμπνεόμενοι φανερά από το σύνολο του έργου του.

Με την περάτωση της παρούσας διπλωματικής εργασίας, θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά την επιβλέπουσα της εργασίας μου, κα Άννα Θέμου, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια του Τμήματος Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας Ε.Κ.Π.Α. για την πολύτιμη καθοδήγησή της. Ακόμη, θα ήθελα να ευχαριστήσω τους κυρίους Γεράσιμο Ζώρα και Ιωάννη Τσόλκα, Καθηγητές στο Τμήμα Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας, μέλη της Τριμελούς Επιτροπής της διπλωματικής μου εργασίας. Ευχαριστώ όλους τους Καθηγητές μου για τη διδασκαλία τους και για την συνεργασία μας όλα αυτά τα χρόνια. Επιπλέον, ευχαριστώ τους υπαλλήλους της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος και της Βιβλιοθήκης της Φιλοσοφικής Σχολής για την βοήθεια που μου πρόσφεραν στη συγκέντρωση δυσεύρετων εκδόσεων ποιητικών συλλογών. Επιπρόσθετα, οφείλω να αφιερώσω την διπλωματική μου εργασία στη σύζυγό μου, που μου συμπαραστάθηκε στα χρόνια της φοίτησής μου στο Π.Μ.Σ. του Τμήματος της Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας.

ΛΕΞΕΙΣ-ΚΛΕΙΔΙΑ: Παζολίνι, μετάφραση, Γκράμσι, προφητεία, προλεταριάτο

Εισαγωγή

Η εκπόνηση της παρούσας εργασίας ήρθε ως συνέπεια της επαφής με το έργο του ποιητή και τη μελέτη του αρχικά μέσω της εργασίας που εκπόνησα με τίτλο «Κρίσεις Ελλήνων για τα ποιήματα του Παζολίνι» στο μάθημα της κ. Θέμου με τίτλο «Η Ελλάδα στην Σύγχρονη Ιταλική Λογοτεχνία» κατά τη διάρκεια του μεταπτυχιακού κύκλου σπουδών μου, που αφορούν στις λογοτεχνικές και πολιτισμικές αλληλεπιδράσεις Ελλάδας-Ιταλίας. Η δια βίου σχέση του Παζολίνι με την Ελλάδα ήταν η αφορμή για την επιλογή του συγκεκριμένου θέματος. Συνδεδεμένος, είτε με το γύρισμα της ταινίας *Μήδεια* με πρωταγωνίστρια τη Μαρία Κάλλας είτε με τον πνευματικό συγγενή Παναγούλη, ο Πιερ Πάολο Παζολίνι στο πολύπλευρο δημιουργικό του σύμπαν, πραγματεύτηκε την αρχαία ελληνική γραμματεία όπως και ενδιαφέρθηκε εξίσου για τη νεότερη ελληνική ιστορία.

Η παρούσα έρευνα δεν περιορίζεται μόνο στις αυτοτελείς δημοσιεύσεις των εκδοτικών οίκων, αλλά εξετάζει επιπλέον τις μελέτες και απόψεις για τον ποιητικό λόγο του Ιταλού διανοούμενου, που δημοσιεύτηκαν κατά καιρούς στον έντυπο και στον ηλεκτρονικό Τύπο. Πρέπει να επισημανθεί, πως λόγω της παρατεταμένης αδυναμίας πρόσβασης σε βιβλιοθήκες την περίοδο της πανδημίας, μετά από συνεχή αναζήτηση, έγινε μεγάλη προσπάθεια εντοπισμού των συλλογών και των ανθολογιών, από τις οποίες προήλθαν τα μεταφρασμένα ποιήματα και οι σχετικές μελέτες. Εξετάστηκαν όλες ελληνικές εκδόσεις υπάρχουν και αφορούν την ποίηση του Παζολίνι, στην βιβλιοθήκη της Φιλοσοφικής Σχολής του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, καθώς και στη Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος. Στην εργασία αποδελτιώνονται επιπλέον άρθρα λογοτεχνικών περιοδικών και εφημερίδων. Για τη συγγραφή της παρούσας εργασίας χρησιμοποιήθηκε το Βιβλιογραφικό Σύστημα APA (6^η έκδ., 2010).

Το πόνημα αποτελείται από τέσσερα κεφάλαια, στα οποία γίνεται προσπάθεια να έρθει σε επαφή ο αναγνώστης με μια, κατά το δυνατόν, πληρέστερη εικόνα της πρόσληψης της παζολινικής ποίησης στην Ελλάδα. Στο πρώτο κεφάλαιο, καταγράφεται η πλειονότητα των μεταφρασμένων έργων όλης της λογοτεχνίας -πεζογραφίας και ποίησης- που κυκλοφόρησαν από ελληνικές εκδόσεις και από τα πιο σημαντικά λογοτεχνικά περιοδικά στην Ελλάδα. Στο δεύτερο κεφάλαιο, η μετάφραση και η μελέτη της ποίησής του μέσα από τη μεταφορά ποικίλων προσεγγίσεων ελληνικών εκδόσεων, άρθρων και βιβλίων, είναι κυρίως επιλεγμένη από την περίοδο της εκκίνησης της «πολιτικής» ποίησης του Παζολίνι στις αρχές της δεκαετίας του '50 και επικεντρώνεται στη συλλογή *Οι Στάχτες του Γκράμσι* (*Le Ceneri di Gramsci*). Στο τρίτο κεφάλαιο, παρουσιάζεται η σταδιακή διαφοροποίηση της ποιητικής του

έκφρασης από την εποχή που γραφόταν *Η Θρησκεία του Καιρού μου* (*La Religione del mio Tempo*) το 1961 μέχρι την *Ποίηση σε σχήμα τριαντάφυλλου* (*Poesia in Forma di Rosa*) το 1964. Θα προσπαθήσουμε να εντοπίσουμε αναφορές μέσα από την αρθρογραφία και μεταφρασμένους στίχους της μεταγενέστερης περιόδου του ποιητή που χαρακτηρίζεται από την καταγγελτική γραφή του, τις ποιητικές καταβολές του κινηματογραφικού έργου και την προφητική διάσταση των ποιημάτων και των απόψεών του. Το τέταρτο κεφάλαιο τέλος, αφιερώνεται στην ελληνική ποίηση που γράφτηκε για τον Παζολίνι καθώς και στην ιδιαίτερη πνευματική σχέση Ελλήνων διανοούμενων με τον ποιητή που κυρίως αναδείχθηκε μέσα από στίχους τους.

ΠΡΩΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

1. Ο Παζολίνι μεταφράζεται στην Ελλάδα

Η ενασχόληση στην Ελλάδα με τη συγγραφική παραγωγή του Παζολίνι, ακολουθεί μια συγκεκριμένη πορεία. Ξεκινάει με τα έργα του σε πεζό και ποιητικό λόγο, αποσπασματικά ή εξολοκλήρου, μεταφρασμένα και δημοσιευμένα σε βιβλία. Ακολούθως, εμφανίστηκαν μεταφρασμένα ποιήματά του σε συλλογές, μαζί με ποιήματα άλλων, συνήθως Ιταλών, δημιουργών. Δημοσιεύτηκαν, αργότερα, αρκετές μεταφράσεις δοκιμίων σχετικών με τον ποιητή που είχαν εκδοθεί στο εξωτερικό. Τέλος, ένα σημαντικό μέρος της ενασχόλησης ελληνικών εκδόσεων με τον διανοούμενο, περιλαμβάνει έργα και δοκίμια γραμμένα στην ελληνική γλώσσα, όπως, για παράδειγμα, τα δημοσιευμένα με την ευκαιρία του Φεστιβάλ Κινηματογράφου Θεσσαλονίκης ή τα βιβλία σε μορφή αφιερώματος του Γιώργου Χρονά. Με τον ποιητή ασχολήθηκε μέσα από διάφορες εφημερίδες και περιοδικά ένας σημαντικός αριθμός διανοουμένων και δημοσιογράφων. Όπως στο περιοδικό *Τραμ*¹, όπου ο ποιητής και μετέπειτα εκδότης Χρονάς ξεκινάει το φανταστικό του «παζολινικό» ταξίδι αρθρογραφώντας στο εξής ανελλιπώς για τον Ιταλό ποιητή. Ο Μιχάλης Δημόπουλος, από τη δικιά του οπτική, ως κριτικός κινηματογράφου στην *Αυγή* και εκδότης στο περιοδικό *Σύγχρονος Κινηματογράφος*, τη δεκαετία του '70, συνεισέφερε ουσιαστικά στην προώθηση του Ιταλού διανοητή μέσα στο ελληνικό κινηματογραφικό τοπίο μεταφράζοντας δοκίμια του Παζολίνι που αφορούσαν περισσότερο τον κινηματογράφο.

Μια πρώτη παρατήρηση είναι ότι η καμπύλη των μεταφράσεων προσαρμόζεται σε μεγάλο βαθμό στην πολιτισμική καμπύλη της Ελλάδας που καθορίζεται από τις πολιτικές εξελίξεις, μέσω της παρουσίας συγκεκριμένων μεταφραστών, περιοδικών και εκδοτικών οίκων, προσδιορίζοντας ενίοτε την έκταση του ενδιαφέροντος για τον Παζολίνι. Καθώς η παρουσία της ιταλικής λογοτεχνίας στον εκδοτικό περιοδικό χώρο κατά τη δεκαετία του '80 γινόταν εντονότερη συγκριτικά με άλλες περιόδους, ο ποιητής γνώρισε σαφώς μεγάλη απήχηση. Το περιοδικό *Οδός Πανός* κατά τη δεκαετία του '80, συχνότατα έχει επιλέξει ως θέμα στη βασική του κριτική αρθρογραφία τον Παζολίνι. Το 1985, ενδεικτικά, δημοσίευσε ένα μικρό αφιέρωμα για τον Ιταλό συγγραφέα². Το

¹Χρονάς, Γ. (1978). Μνημόσυνο Πιέρ Πάολο Παζολίνι, έτος τρίτο. *Τραμ/ένα όχημα*, 2, (10). σ.σ. 340-341. [Το κείμενο συνοδεύεται από τη φωτογραφία με τίτλο: «Ο Παζολίνι με τη μητέρα του (1959)». Ανάκτηση 26/11/2019 από <http://pleias.lis.upatras.gr/index.php/tram/article/view/155336>]

²Αρκετοί Ιταλοί συγγραφείς και ποιητές μεταφράζονται την περίοδο αυτή όπως: Alberto Moravia, Giuseppe Ungaretti, Luigi Pirandello, Italo Calvino, Cesare Pavese, Salvatore

περιοδικό *Η Λέξη*³ χαρακτηριστικά δημοσίευσε μελέτες για το έργο του. Στη Θεσσαλονίκη, το περιοδικό *Τσόντα*, ως συνέχεια των εκδόσεων του *Σύγχρονου Κινηματογράφου*, τον Οκτώβριο του 1980 έχει δημοσιεύσει αφιέρωμα για τον ποιητή που επικεντρώνεται σε μεταφράσεις συνεντεύξεών του με αφορμή τις ταινίες του⁴. Ελληνικά λογοτεχνικά περιοδικά, όπως είναι *Διαγώνιος*, *Τραμ*, *Τα Ρεύματα*, *Η Λέξη*, *Δέντρο*, *Νέα Εστία*, αλλά ιδιαίτερα το *Οδός Πανός*, έχουν κατά καιρούς δημοσιεύσει κείμενα και ποιήματά του⁵.

Τα τελευταία χρόνια, η δημιουργία ηλεκτρονικών περιοδικών και η ανάπτυξη ιστοχώρων και ιστολογίων (όπως *Διαπολιτισμός*, *ποιείν*, *poema*, *Αλωνάκι της ποίησης*) έχει συμβάλλει στην προβολή της παζολινικής καλλιτεχνικής παρουσίας στην Ελλάδα με εύκολη πρόσβαση σε μεταφράσεις και σχετικές μελέτες⁶. Θα πρέπει να επισημάνουμε ότι ένας πρώτος κατάλογος των μεταφράσεων των έργων του Παζολίνι στην Ελλάδα έως το 1997 δημοσιεύθηκε από την καθηγήτρια Ζώξη Ζωγραφίδου στο βιβλίο της το 1999, με τίτλο *Η παρουσία της ιταλικής λογοτεχνίας στην Ελλάδα (1900-1997)*⁷, όπου

Quasimodo, Dino Buzzati Natalia Ginzburg, Alvaro Corrado, Dante Alighieri, Giacomo Leopardi, Sandro Penna, Eugenio Montale. [Βλ. σχετικά: Ζωγραφίδου, Ζ. (1997), *Η Μεταφρασμένη Ιταλική Λογοτεχνία στην Ελλάδα*. (Διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης). σ.σ. 79-81. Ανάκτηση στις 20/7/2019 από <http://thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/10608#page/1/mode/2up>]

³Ηλιόπουλος, Β. (1981). Alberto Moravia. *Η Λέξη*, (3). σ.σ. 214-6. Ανάκτηση στις 26/3/2019 από

<http://www.ekebi.gr/magazines/showimage.asp?file=30224&code=8663&zoom=800>

⁴*Τσόντα* (6), (1980). Θεσσαλονίκη: Κινηματογραφική Λέσχη του θ.ε.θ. Ανάκτηση στις 20/7/2019 από http://archive.filmfestival.gr/Inst/Festival_6/Gallery/Public-Media/Ii-000000000412/Ii-000000000412.Pdf

⁵Μπαλούρδος, Γ. (2005). Εργογραφία και Ενδεικτική Βιβλιογραφία του Π. Π. Παζολίνι. *Οδός Πανός*, (130). Αθήνα: Οδός Πανός και Σιγαρέτα, σ.190

⁶Το ηλεκτρονικό λογοτεχνικό περιοδικό *Διαπολιτισμός* του ποιητή Γιάννη Παπιά από το 2003 παρουσιάζει τις τάσεις που δραστηριοποιούνται στη σύγχρονη ελληνική και ξένη λογοτεχνική πραγματικότητα. Σημειώνουμε επίσης το ηλεκτρονικό περιοδικό ποίησης *ποιείν* (με εκδότες τον Σπύρο Αραβανή και τον Σωτήρη Παστάκα που έχει κατ'εξακολούθηση μεταφράσει παζολινική ποίηση), το ηλεκτρονικό περιοδικό για την ποίηση, το δοκιμιακό λόγο και τη λογοτεχνική μετάφραση *poema* (με εκδότη τον Βασίλη Ρούβαλη), το ηλεκτρονικό περιοδικό του Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης *iti-Intercultural Traslation Intersemiotic* με μεταφράσεις ιταλικής λογοτεχνίας, το ηλεκτρονικό περιοδικό του Τμήματος Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας του ΑΠΘ *polyfilos*, και τα διάφορα ιστολόγια, όπως το *Αλωνάκι της ποίησης* (με υπεύθυνο το Γιώργο Κεντρωτή που έχει ασχοληθεί ενδελεχώς με τη μετάφραση της πολιτικής ποίησης του Παζολίνι) ή το *pteroen* που αφιερώνουν σελίδες και ευνοούν την προβολή της ιταλικής ποίησης.

⁷Ζωγραφίδου, Ζ. (1999). *Η παρουσία της ιταλικής λογοτεχνίας στην Ελλάδα (1900-1997)*. Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής (Πρόκειται για μία έρευνα η οποία καταγράφει όλα τα μεταφρασμένα έργα της ιταλικής λογοτεχνίας -πεζογραφία και ποίηση- σε αυτοτελείς

αναφέρονται 23 παζολινικά έργα, πλήρη ή αποσπασματικά, που μεταφράστηκαν στην Ελλάδα και είναι δημοσιευμένα σε βιβλία και περιοδικά. Όσον αφορά το πλήθος της μεταφρασμένης ιταλικής λογοτεχνίας στην Ελλάδα, η Ζωγραφίδου αναφέρει ότι ο κατάλογος αυτός περιλαμβάνει 1.260 τίτλους μεταφρασμένων έργων 497 Ιταλών λογοτεχνών. Σε σχέση με άλλους σύγχρονους του Ιταλούς συγγραφείς, ο ποιητής έχει μια αρκετά αξιόλογη μεταφραστική τύχη στην Ελλάδα.

Η λογοτεχνική πρώτη εμφάνιση, όπως φαίνεται, του Παζολίνι στην Ελλάδα συναντάται σε ένα συλλογικό έργο ποιητικής ανασκόπησης από όλο τον κόσμο, στο μακρινό 1971. Ο μεταφραστής Ηλίας Κυζηράκος δημοσιεύει τον τόμο του με τίτλο *Σημερινή ποίηση απ' όλο τον κόσμο*⁸, στον οποίο περιλαμβάνεται και ένα ποίημα του Παζολίνι, το «Απόσπασμα επιστολής προς το παιδί από την Κοντινιόλα»⁹ (*"Il Frammento epistolare al ragazzo di Codignola"*) από τη συλλογή *Poesia in Forma di Rosa*¹⁰ (*Ποίηση σε Μορφή Τριαντάφυλλου*). Παρόλο που η μετάφραση του εν λόγω ποιήματος, στις αρχές της δεκαετίας του '70 είναι μια μάλλον μεμονωμένη εκδοτική περίπτωση, αντιπροσωπεύει τη μόνη παζολινική λογοτεχνική μαρτυρία στην ελληνική γλώσσα, πριν την έλευση μιας περιόδου περίπου τεσσάρων ετών κατά τα οποία ο Παζολίνι θα απουσιάσει σε γενικές γραμμές από τις ελληνικές εκδόσεις. Άξια αναφοράς οπωσδήποτε και πιθανότατα το πρώτο χρονικά γραπτό ντοκουμέντο, είναι η εκδομένη συνέντευξη του Παζολίνι με τον κριτικό τέχνης Μιχάλη Δημόπουλο και το σκηνοθέτη Πάνο Κοκκινόπουλο, για λογαριασμό του περιοδικού *Σύγχρονος Κινηματογράφος*, τον Απρίλιο του 1970¹¹. Η συζήτησή τους επικεντρωμένη στον «πολιτικό» παζολινικό κινηματογράφο και την «κουλτούρα της μάζας», έχει

εκδόσεις στην Ελλάδα από τον 13^ο αιώνα ως το 1990, αλλά και σε λογοτεχνικά περιοδικά του 20^{ου} αιώνα, εκτός των μεταφράσεων σε εφημερίδες και θεατρικών έργων.)

⁸*Σημερινή ποίηση απ' όλο τον κόσμο*. (1971). (Η. Κυζηράκος, Μεταφρ.) Αθήνα: Τυπογραφείο Ποταμίτη. [Στο έργο ο Κυζηράκος μεταφράζει τα ποιήματα του Salvatore Quasimodo, «Στο φως σου ναυαγώ», «Και ξαφνικά είναι εσπέρα», «Στη νέα σελήνη», «Μίμηση χαράς», «Βυθισμένο όμποτε». (σ.σ. 97-99), το «Ποίημα 20», «Ποίημα 21» του Nelo Risi. (σ. 99). Οι μεταφράσεις ιταλικής ποίησης του Κυζηράκου αναβιώνουν και πολύ αργότερα λ.χ. στη ποιητική ανθολογία της Μαρίας Λαϊνά *Ξένη ποίηση του 20^{ου} αιώνα*. [Βλ. σχετικά «Βυθισμένο όμποτε του Quasimodo»: Λαϊνά, Μ. (2007). *Ξένη ποίηση του 20^{ου} αιώνα*. Αθήνα: Λωτός.]

⁹*Σημερινή ποίηση απ' όλο τον κόσμο*. ό.π., σ. 101. [«Απογοητευμένος, ο σαραντάρης κι' ο δεκαεφτάρης μπορούν βεβαίως να συναντηθούν...» (απόσπασμα από *"il Frammento epistolare al ragazzo di Codignola"*)]

¹⁰Βλ. σχετικά την πρωτότυπη ιταλική έκδοση: Pasolini P.P. (1964). *Poesia in Forma di Rosa*. Milano: Garzanti

¹¹Δημόπουλος, Μ. & Κοκκινόπουλος, Π. (1970). Ο Παζολίνι συζητά με τους Μ. Δημόπουλο και Π. Κοκκινόπουλο. *Σύγχρονος Κινηματογράφος* (6). σ.σ. 22-24. Ανάκτηση στις 7/7/2019 από <http://cinemalab.eu.org/sygxronos-kinimatografos/details/1/6-sygxronos-kinimatografos>

αναπαραχθεί δεκαετίες αργότερα, με την ευκαιρία των εκδόσεων στο πλαίσιο του Φεστιβάλ Κινηματογράφου Θεσσαλονίκης.

1.1 Μεταφράσεις ποίησης και μυθιστορημάτων σε τόμους και περιοδικά

Η εκδοτική παρουσία του Παζολίνι στην Ελλάδα ως ολοκληρωμένο δείγμα ξεκίνησε το 1979, τέσσερα χρόνια μετά το θάνατό του, όταν ο Βαγγέλης Ηλιόπουλος επεξεργάστηκε τη μετάφραση του μυθιστορήματος *Ragazzi di vita* (*Τα παιδιά της Ζωής*¹²), που έτυχε και σημαντικού αριθμού επανεκδόσεων. Το μυθιστόρημα περιλαμβάνει επιπλέον βιογραφικό σημείωμα για το συγγραφέα, καθιστά δε για πρώτη φορά τους Έλληνες αναγνώστες έμμεσους μάρτυρες του ρωμαϊκού κόσμου του Παζολίνι και της γνωστής επιδίωξής του να εκφράσει την αφύπνιση της κοινωνικής συνείδησης¹³. Η χαρακτηριστική νεορεαλιστική προσέγγιση της ζωής του προλεταριάτου στο μυθιστόρημα βρίσκει σαφώς και τις αντιστοιχίες της στις πρώτες ταινίες του ποιητή. Η μετάφραση από τη *ρομανέσκο* (την τοπική διάλεκτο της Ρώμης¹⁴) σε καθημερινή αστική ελληνική γλώσσα από τον Βαγγέλη Ηλιόπουλο, και η από πλευράς του απόδοση των συγκεκριμένων στοιχείων στη μετάφραση, δηλώνουν, όπως και ο ίδιος παραδέχεται στην εισαγωγή, τη μεγάλη του προσπάθεια να μην αφαιρεθεί από το βιβλίο μεγάλο μέρος της γοητείας του, δεδομένου ότι στην Ελλάδα δεν υπάρχουν διάλεκτοι. Ο Ηλιόπουλος αρθρογραφεί, την ίδια χρονιά, στο περιοδικό *Η Λέξη* μεταφράζοντας συνέντευξη του Αλμπέρτο Μοράβια¹⁵, ο οποίος είχε προβεί σε εκτενή ανάλυση και ανάδειξη της συγγραφικής ταυτότητας του Παζολίνι¹⁶.

¹²Παζολίνι, Π. Π. (1979). *Τα παιδιά της ζωής*, (Β. Ηλιόπουλος. μετάφρ.). Αθήνα: Οδυσσέας

¹³Το 1955, το μυθιστόρημα *Ragazzi di vita* και το 1959 το *Mia βίαιη ζωή* (*Una Vita Violenta*), καθιέρωσαν τον Παζολίνι ως συγγραφέα, παρότι έτυχαν ψυχρότατης υποδοχής τόσο από τη μαρξιστική κριτική της εποχής όσο και από τους κριτικούς λογοτεχνίας.

¹⁴Για την ακρίβεια, πρόκειται για ένα μίγμα ιταλικών και διαλέκτων της Ρώμης.

¹⁵Ο Αλμπέρτο Μοράβια, φίλος και πνευματικός συνοδοιπόρος του Παζολίνι στη ζωή αλλά και στις Ινδίες (απόσταγμα αυτού του ταξιδιού είναι το ταξιδιωτικό ημερολόγιο *Το άρωμα της Ινδίας* του Παζολίνι) ήταν ένας από τους πνευματικούς ανθρώπους που διαμόρφωσαν την ευρωπαϊκή κουλτούρα του δεύτερου μισού του 20^{ου} αιώνα, με την αντιφασιστική του ιδεολογία και τα μοντέρνα θέματά του που έκαναν τα έργα του πολύ δημοφιλή. Το πρώτο του μυθιστόρημα *Οι Αδιάφοροι*, μια ρεαλιστική περιγραφή της μεσαιας τάξης, συμβαδίζει με την κοινωνική αποστροφή του Παζολίνι για την αστική κουλτούρα της εποχής του.

¹⁶Alberto Moravia. «Πιέρ Πάολο Παζολίνι» (1981). (Β. Ηλιόπουλος μετάφρ.). *Η Λέξη*, (3). σ.σ. 214-7.

Το ίδιο έτος εκδίδεται και το βιβλίο του Παναγιώτη Χατζηγάκη, με τίτλο *Πιερ Πάολο Παζολίνι-Θεώρηση της ζωής και του έργου του. Επιλογή και απόδοση ποιητικών κειμένων*¹⁷, που αποτελεί μια σημαντικότερη εισαγωγική προσέγγιση του συνόλου της ποίησης του Ιταλού δημιουργού. Ο Παναγιώτης Χατζηγάκης, που υπήρξε αντιπρόεδρος της Εθνικής Εταιρείας Ελλήνων Λογοτεχνών και της Ελληνικής Εταιρείας Μεταφραστών Λογοτεχνίας, έχει διερευνήσει επανειλημμένως την ιταλική ποίηση συγγράφοντας σχετικά βιβλία με μεταφράσεις μέχρι το 1987¹⁸ και δημοσιεύοντας μελέτες του σε έγκυρα λογοτεχνικά περιοδικά. Το εν λόγω βιβλίο του, αφιερωμένο ουσιαστικά στην ποιητική δραστηριότητα του Παζολίνι, χωρίζεται σε δύο μέρη. Στο πρώτο, ο συγγραφέας επικεντρώνεται στη ζωή και το έργο του ποιητή, χωρίς να λείπει ο υποκειμενικός σχολιασμός. Ισχυρίζεται ότι ο ποιητής αγωνίστηκε για την «αλήθεια», για την οποία «δεν συμβιβάστηκε ή νικήθηκε». Ο Χατζηγάκης πιστεύει ότι ολόκληρο το παζολινικό έργο διαπνέεται από την «αγάπη», την «αλήθεια»¹⁹, από ένα «ριζωμένο ζωισμό», την επιδίωξη της «ελευθερίας», με μια «επιθετική πνευματική τάση», και «προσήλωση στον έρωτα».²⁰ Το δεύτερο μέρος του βιβλίου είναι επιλογή και μετάφραση ποιημάτων από τις κατά την κρίση του σημαντικότερες, όπως έκρινε ο μεταφραστής, ποιητικές συλλογές του Παζολίνι, δηλαδή από τις *Le Ceneri di Gramsci*, *La Religione del mio Tempo*, *Poesia in Forma di Rosa* και *Trasumanar e Organizzar*. Κάτι τέτοιο συμβαίνει για πρώτη φορά τόσο εκτενώς σε ελληνικές εκδόσεις. Ο συγγραφέας αναφέρει ότι με τη συλλογή *Le Ceneri di Gramsci* ο Παζολίνι καθιερώνεται ως «εξέχων» ποιητής²¹, δεδομένου ότι βραβεύτηκε το χρόνο της έκδοσής της συλλογής με το σημαντικό λογοτεχνικό βραβείο "Viareggio". Το έργο είχε ισχυρό αντίκτυπο στο κοινό και προκάλεσε έντονες συζητήσεις και κριτικές. Η απόπειρά του να μεταφράσει το πολιτικό ποίημα «Η τέφρα του Γκράμσι» και εξ' ολοκλήρου το «Κλάμα της Μπουλντόζας» είναι ένδειξη των προθέσεών του να αναδείξει τον Παζολίνι σε

¹⁷Χατζηγάκης, Π. (1979). *Πιερ Πάολο Παζολίνι-Θεώρηση της ζωής και του έργου του. Επιλογή και απόδοση ποιητικών κειμένων*. Αθήνα: Δίφρος

¹⁸Βλ. σχετικές εκδόσεις: Χατζηγάκης, Π. (1976). *Από την ιταλική ποίηση*, Αθήνα: Βάκων, Χατζηγάκης, Π. (1982). *Πορεία και Στάσεις. Δοκιμές ανίχνευσης χώρου, Σικελία-Κεντρική Ιταλία-Άγιον Όρος*. Αθήνα: Δίφρος, Χατζηγάκης, Π. (1983). *Τζιουζέππε Ονγκαρέττι*, Αθήνα: Αστrolάβος/Ευθύνη, Χατζηγάκης, Π. (1987). *Εοντζένιο Μοντάλε, Σουπιοκόκαλα*. Αθήνα: Αστrolάβος/Ευθύνη. (Ανάκτηση στις 12/4/2019 από <http://chatzigakisfoundation.gr/index.php/istoria/idritis/>)

¹⁹Αν και ο ποιητής εξυμνεί την «πραγματικότητα» και αμφιβάλλει για την «αλήθεια» στο ομώνυμο ποίημά του από η συλλογή *Ποίηση σε σχήμα τριαντάφυλλου* [Βλ. σχετικά: Παζολίνι: «Το μοναδικό μεγαλείο του ανθρώπου είναι η τραγωδία του» (02 Νοεμβρίου, 2018). Ανάκτηση στις 24/3/20 από <http://artinews.gr/παζολίνι-μια-ζωή-γεμάτη.html>]

²⁰Χατζηγάκης, Π. ό.π., σ.σ. 72-77

²¹Χατζηγάκης, Π. ό.π., σ. 39

διαχρονικό πολιτικό διανοούμενο²². Κατά τον συγγραφέα, με τα ποιήματα αυτά ο Ιταλός ποιητής «όδευσε πια προς την “πολιτική” ποίηση, που θα χαρακτηρίσει μετέπειτα ολόκληρο το έργο του, τα θέματα των μυθιστορημάτων του, και ένα μεγάλο μέρος των ταινιών του»²³. Όπως αναφέρει, τον βοήθησε η ανάγνωση του συλλογικού βιβλίου *Pasolini cronaca giudicaria, persecuzione, morte*²⁴ (Παζολίνι: χρονικό της βίας, της δίωξης και του θανάτου), που είχε εκδοθεί στην Ιταλία το 1977 (μεταφράστηκε και εκδόθηκε αργότερα, το 1983, και στα ελληνικά²⁵), που είναι, κατά τον ίδιο, ένας «αναθηματικός τόμος», με άρθρα στενών συνεργατών φίλων και άλλων Ιταλών διανοούμενων²⁶ που καταγράφουν με πληρότητα τις διώξεις και διερευνούν εκτενώς τον θάνατο του ποιητή²⁷. Ο Χατζηγάκης ομολογεί ότι επηρεάστηκε από το συγκεκριμένο βιβλίο και καταδεικνύει ότι ο Παζολίνι, ενώ πέτυχε σταδιακά αναγνώριση σε καλλιτεχνικό επίπεδο, αυτή συνοδεύτηκε από πολλές αντιδράσεις.

Ο Παναγιώτης Χατζηγάκης, νωρίτερα από το 1979, είχε, ωστόσο, μεταφράσει και δημοσιεύσει ήδη στην ανθολογία του *Από την ιταλική ποίηση*²⁸, τρία ποιήματα του Παζολίνι. Πριν από τις μεταφράσεις των ποιημάτων, ανέπτυξε μια σύντομη εισαγωγή για τη ζωή και το έργο του κάθε ποιητή που επέλεξε, οι δε μεταφράσεις του είναι σε χρονολογική σειρά και η επιλογή των ποιημάτων βασίζεται σε στοιχεία που τον συγκίνησαν ιδιαίτερα, όπως η «ομοιοκαταληκτική φόρμα», και στην κρίση του σχετικά με την αντιπροσωπευτικότητα των δειγμάτων τόσο του ποιητή όσο και της εποχής²⁹. Μεταφράζει, ως εκ τούτου, για τον Παζολίνι τα ποιήματα “Mi contenti” («Ευχαριστιέμαι») και «Απ’ την καρδιά του ουρανού πεσμένη», γραμμένα στη διάλεκτο του Φριούλι, του τόπου καταγωγής του Παζολίνι, και το «Φτωχός σαν

²²Χατζηγάκης, Π., ό.π., σ.σ. 83-99 & σ.σ. 100-121. (Τα μεταφρασμένα ποιήματα από τις συλλογές *Religione del mio Tempo*, *Poesia in Forma di Rosa*, *Trasumanar e Organizzar* συναντώνται στις σελίδες 123-147, 147-161 & 163-183 αντίστοιχα)

²³Χατζηγάκης, Π., ό.π., σ. 40

²⁴*Pasolini: cronaca giudiziaria, persecuzione, morte*. (1977). L. Betti (επιμέλεια). Milano: Garzanti

²⁵Τσούμα, Δ. (Επιμ.). (1983). *Παζολίνι: χρονικό της δίωξης, διωγμός, θάνατος*. (Κ. Κυριακίδου, Μεταφρ.) Αθήνα: Εξάντας

²⁶Χατζηγάκης, Π., ό.π., σ.188

²⁷Τσούμα, Δ. (Επιμ.). ό.π., σ.σ. 25-36 & σ.σ. 66-72

²⁸Χατζηγάκης, Π. (1976). *Από την ιταλική ποίηση*. Αθήνα: Βάκων, σ.σ. 97-105. [Ο Χατζηγάκης επιλέγει και μεταφράζει στον τόμο από την ιταλική ποίηση στίχους των Αγίου Φραγκίσκου της Ασίζης, Δάντη, Πετράρχη, Αλφιέρι, Φόσκολο, Λεοπάρντι, Καρντούτσι, Πάσκολι, Ντ’ Αννούντσιο, Ουνγκαρέτι, Μοντάλε, Κουαζιμόντο, Γκάττο και άλλων. Βλ. σχετικά &: Ζωγραφίδου, Ζ. (29 Νοεμβρίου, 2015). Για την ιταλική ποίηση στην Ελλάδα Μια επισκόπηση. Ανάκτηση στις 12/11/2019 από <https://24grammata.com/για-την-ιταλική-ποίηση-στην-ελλάδα/>]

²⁹Χατζηγάκης, Π. ό.π., σ.σ. 7-8

γάτος του Κολοσσαίου», από τη συλλογή *Le Ceneri di Gramsci*³⁰. Το τελευταίο δεν αποτελεί αυτόνομο ποίημα αλλά στην πραγματικότητα είναι απόσπασμα από το «Κλάμα της Μπουλντόζας», συγκεκριμένα είναι το δεύτερο μέρος του ποιήματος. Ξαναδημοσιεύθηκε, δύο χρόνια μετά, στη *Νέα Παγκόσμια Ποιητική Ανθολογία*³¹, σε μετάφραση της Ρίτας Μπούμη³² και του Παναγιώτη Χατζηγάκη.

Από το 1979, ημερομηνία δημοσίευσης της πρώτης εμπεριστατωμένης μελέτης και απόπειρας παρουσίασης μέρους του παζολινικού έργου, όπως αυτής του Παναγιώτη Χατζηγάκη, στη σημαντικότερη δεκαετία εκδοτικής παρουσίας του Παζολίνι τη δεκαετία του ογδόντα, μεταφράστηκαν έξι έργα του συγγραφέα, δύο βιβλία των δοκιμίων του για τον κινηματογράφο, επιλογή ορισμένων ποιημάτων, σχετικές εργοβιογραφίες και κάποια κριτικά σημειώματα. Η νέα δεκαετία ανοίγει για τον ποιητή το 1981, με την παρουσίαση μελέτης του έργου του από τον Φοίβο Δέλφη, που μεταφράζει μερικά ποιήματά του μαζί με τον Πάνο Μισερλή³³, στο *Ανθολόγιο* της λογοτεχνικής επιθεώρησης «Δελφικά Τετράδια». Η ζωή και το έργο του Παζολίνι παρουσιάζονται στις πρώτες σελίδες³⁴, στον πρόλογο του Μισερλή, ενώ μεγαλύτερη κριτική αναπτύσσεται για τις συλλογές *Η Θρησκεία του Καιρού μου* (*Religione del mio Tempo*), *Οι Στάχτες του Γκράμσι* (*Le Ceneri di Gramsci*) και *Ποίηση σε σχήμα τριαντάφυλλου* (*Poesia in Forma di Rosa*). Ο Φοίβος Δέλφης από τη συλλογή *Η Καλύτερη Νιότη* (*La meglio gioventù*)³⁵ μεταφράζει το «Τραγούδι από τις Καμπάνες» ("Ciant Da li Ciampanis"-"Canto delle campane"), τη «Μέρα Του Θανάτου μου» ("Il dí da la me muàrt"-"Il giorno" della mia morte")

³⁰Χατζηγάκης, Π. ό.π., σ.σ. 97-105 («Ευχαριστιέμαι», σ. 98. «Απ' την καρδιά του ουρανού πεσμένη», σ. 99, «Φτωχός σαν γάτος του Κολοσσαίου», σ.σ. 100-5)

³¹*Νέα Παγκόσμια Ποιητική Ανθολογία* (5) (1977). (Ρ. Μπούμη & Ν. Παπιάς, μεταφρ.). Δ.Τσουράκης (Επιμ.). Αθήνα: Διόσκουροι

³²Η ποιήτρια Ρίτα Μπούμη-Παπά ασχολήθηκε με πολλά κειμενικά είδη με παρουσίαση ποιημάτων και ποιητών σε εφημερίδες, διαλέξεις και περιοδικά μεταφρασμένα από τα ιταλικά στα ελληνικά και με άρθρα και μελέτες της και μέσω της *Εφημερίδας των Ποιητών* που υπήρξε διευθύντρια. Το πλατύ έργο της περιλαμβάνει την ποίηση, το διήγημα, το μυθιστόρημα, τις ποιητικές ανθολογίες, τις ταξιδιωτικές εντυπώσεις, τις μεταφράσεις έργων ποιητών και πεζογράφων. (Βλ. σχετικά: <http://www.ekebi.gr/frontoffice/portal.asp?cpage=NODE&cnode=461&t=287> & <https://www.koinignomi.gr/news/i-gnomi-sas/apopseis/2014/08/27/rita-mproumi-de-se-xehname.html>)

³³Pasolini, P. P. (1981). *Ανθολόγιο*, μτφ. (Φ. Δέλφης, μεταφρ.). Π. Μισερλής (επιμέλεια). Αθήνα: Δελφικά Τετράδια. [Από τη δεκαετία του '60 Φοίβος Δέλφης (Γεώργιος Κανέλλος, όπως είναι το πραγματικό του όνομα) εξέδιδε την τριμηνιαία λογοτεχνική επιθεώρηση «Δελφικά Τετράδια».]

³⁴Pasolini, P. P., ό.π. σ.σ. 5-21

³⁵Η συλλογή *La meglio gioventù* (σε συνεχείς επανεκδόσεις από το 1941-1953 μέχρι τη νέα μορφή το 1975 ως *La nuova gioventù* θα συμπεριλάβει και την *Poesie a Casarsa*).

και το «Τραγούδι Ενός Νεκρού» ("Canti di un muàrt", "Canto di un morto"), από τη συλλογή *To Ahdóni της Καθολικής Εκκλησίας (L'usignolo della Chiesa Cattolica)* τη «Λιτανία», την «Διάλεκτο των Παιδιών το Βράδυ», τη «Λειτουργία», το «Μολυσμένο Άγγελο»³⁶ από την *Ποίηση σε Φόρμα του Ρόδου* όπως ακριβώς αναφέρεται μεταφρασμένη η συλλογή, τα ποιήματα «Μπαλάντα των Μητέρων», «Αναφορά στη Μάνα μου», και «Η Αυγή του Νότου»³⁷ από τη συλλογή *La Religione del mio Tempo* τα ποιήματα «Στην Κόκκινη Σημαία» και «Στο Έθνος μου»³⁸, «Η Λαϊκή Ποίηση»³⁹ από τη δεύτερη τροποποιημένη έκδοση το 1975 της *La meglio gioventù*⁴⁰ και από τις *Στάχτες του Γκράμσι* το «Λαϊκό Τραγούδι»⁴¹.

Το 1982, ο Βαγγέλης Ηλιόπουλος συνεχίζει τη μεταφραστική δραστηριότητά του με το μυθιστόρημα *Una Vita Violenta*⁴² (*Μια Βίαη Ζωή*), γραμμένο αρχικά το 1959. Είναι ένα βιβλίο, στο οποίο έχει επιλεγεί για εξώφυλλο ο Jim Morrison και προλογίζει ο Αλμπέρτο Μοράβια. Οι συγγένειες του βιβλίου με το *Ragazzi di vita* και τις ταινίες *Accatone* και *Mamma Roma* επιβεβαιώνονται και από τον ποιητή Γιώργο Χρονά σε σχετικό σχόλιό του στο περιοδικό *Οδός Πανός*⁴³. Ο Χρονάς ήδη από το 1978 μεταφράζει αποσπάσματα

³⁶Pasolini, P. P., ό.π. σ.σ. 23-32

³⁷Pasolini, P. P., ό.π. σ.σ. 35-45 [σ.σ. 38-39 «Αναφορά στη Μάνα μου» στ. 3-4: «είσαι η μόνη στον κόσμο που ξέρει της καρδιάς μου αυτό που υπήρχε πάντα πριν από κάθε άλλη αγάπη». Υπάρχει και σε διαφορετική μετάφραση αγνώστου ως «Προσευχή για τη μητέρα μου» (βλ. σχετικά: <https://www.dameblanche.gr/chryssa-kapsouli-lefteris-papakostas-reading-a-prayer-for-my-mother-by-pier-paolo-pasolini/> & https://www.youtube.com/watch?time_continue=17&v=Tie2PWvPJCc&feature=emb_1ogo]

³⁸Pasolini, P. P., ό.π. σ.σ. 46-47. [Έχουν μεταφραστεί και προσφάτως από τον Κωνσταντίνο Μούσσα, βλ. σχετικά: Τρία ποιήματα του Πιερ Πάολο Παζολίνι (28 Ιουνίου, 2016). Ανάκτηση στις 3.5.19 από <https://fear.gr/?p=14369>]

³⁹Pasolini, P. P., ό.π. σ.σ. 52-3 («...σφάλαμε πιστεύοντας ότι θα' ταν ακατόρθωτο, οι άνθρωποι να μπορέσουν ν' αλλάξουν έτσι...μόνο για χίλιες λίρες»)

⁴⁰Η συλλογή *La nuova gioventù* είναι το τελευταίο βιβλίο που δημοσιεύτηκε όσο ζούσε ο ποιητής.

⁴¹Pasolini, P. P., ό.π. σ.σ. 48-51

⁴²Παζολίνι, Π.Π. (1981). *Μια Βίαη Ζωή*. (Β. Ηλιόπουλος, μεταφρ.). Ν. Πιέρρου. (επιμέλεια). Αθήνα: Οδυσσέας. (βλ. σχετικά &: <http://www.ekebi.gr/frontoffice/popup.asp?cpage=RESOURCE&cresrc=592&cnode=145>)

⁴³Ο Χρονάς, το 1983, παρότι αναρωτιέται τι σχέση μπορεί να έχει ο Παζολίνι του *Ragazzi di vita* με το *Teorema* ή το *Salò* της δεκαετίας του '70, εντούτοις διακρίνει ακόμη κάποια κοινά χαρακτηριστικά της ελληνικής κοινωνίας του περιθωρίου με τα παιδιά που περιγράφει ο Παζολίνι στο *Μια Βίαη Ζωή* του 1959. [βλ. σχετικά: Χρονάς Γ. (1983). *Οδός Πανός*, (9), σ. 41]

από τα ποιήματα του Παζολίνι «21 Ιουνίου 1961»⁴⁴, «Η Ιταλία μου» και «Μπαλλάντα των μανάδων»⁴⁵. Για τον «Πέτρο-Παύλο Παζολίνι», όπως συνήθως τον προσφωνούσε, ο Έλληνας ποιητής μιλούσε συχνά στις παλιές εκπομπές του Τρίτου Προγράμματος, επί Χατζιδάκι, εξελληνίζοντας τα μικρά ονόματα των «συνομιλητών» του (Γιάννης Λένον, Παύλος Μα Κάρτνεϊ κ.ά.)⁴⁶. Ακόμα και σήμερα μιλά για τον ποιητή και διαβάζει ποιήματά του φιλοξενούμενος σε ραδιοφωνικές εκπομπές όπως η «Τρίτη βράδυ με ποίηση» της Μαρίας Παξινοπού⁴⁷. Αυτός και ο Παναγιώτης Χατζηγάκης ήταν χρονικά οι πρώτοι στην Ελλάδα, που προσέγγισαν ευρύτατα τόσο το έργο όσο και την ανήσυχη φύση του Ιταλού ποιητή⁴⁸. Στο *Οδός Πανός* του εκδότη Γιώργου Χρονά, έχουν δημοσιευθεί επανειλημμένως άρθρα για τον Παζολίνι και τρία ολόκληρα τεύχη έχουν κυκλοφορήσει ως αφιερώματα: τον Οκτώβριο του 1981 το τρίτο τεύχος, το Σεπτέμβριο-Δεκέμβριο του 1985 το τεύχος 20-21 και τον Οκτώβριο-Δεκέμβριο του 2005 το τεύχος αρ. 130. Στο τελευταίο περιλήφθηκε διευρυμένη βιβλιογραφία του ποιητή, καθώς και δύο σχέδια του Γιάννη Δημητράκη που απεικονίζουν τον καλλιτέχνη. Το 1982, στο περιοδικό δημοσιεύονται σε μετάφραση αγνώστου δύο ποιήματα («Στους Έλληνες φοιτητές: με μια ανάσα», και «Στίχοι για την επιθανάτια αγωνία του Χο Τσι Μινχ»)⁴⁹, που είχαν ήδη δημοσιευτεί ξανά όπως αναφέρεται, στην εφημερίδα «Θεσσαλονίκη» το 1975 λίγο μετά τη δολοφονία του, αλλά συναντώνται

⁴⁴«εργάζομαι όλη μέρα σα καλόγηρος, τη νύχτα τριγυρνάω» (απόσπασμα) [Βλ. σχετικά: Pasolini, Pier Paolo. Ποιήματα (1978). (Γ. Χρονάς, μεταφρ.). *Τραμ* (10)·, σ. 104]

⁴⁵Pasolini, Pier Paolo. Ποιήματα (1978). ό.π., σ.σ. 340-3. Εμφανίζεται σε διαφορετική μετάφραση από τον Βαγγέλη Ηλιόπουλο το 1982 στο τεύχος αρ. 16 του περιοδικού *Η Λέξη* (σ.σ. 434-436).

⁴⁶Ο Γιώργος Χρονάς ονόμαζε την εκπομπή «Πέντε Τέταρτα» κάνοντας αφιερώματα, σε σύνολο 12 εκπομπών, στον Παζολίνι, τους Μπιτλς, τον Ηράκλειτο, την Μέριλυν κ.ά. [βλ. σχετικά &: Γιώργος Χρονάς: ο εστί μεθερμηνευόμενον μεθ' ημών ο Θεός (1994). *Οδός Πανός*, (75-76)·, σ. 27]

⁴⁷Βλ. σχετικά: <https://www.mixcloud.com/giorgoschronas/65-o-yiorgos-chronas-kalesmenos-tis-maria-paxinou-afieroma-pier-paolo-pazolini/>

⁴⁸Καλφόπουλος Κ. (2017, Ιανουάριος 17). Ο «Ακατόνε» και το «μοναχικό ταξίδι της άμμου». *Η Καθημερινή*. Ανακτήθηκε 25.3.2018 από <http://www.kathimerini.gr/892581/article/politismos/vivlio/o-akatone-kai-to-monachiko-taxidi-ths-ammou> (Βλ. σχετικά &: Λογοτεχνικά Επίκαιρα Συγγραφείς στο διαδίκτυο. Ανακτήθηκε στις 25.4.2019 από <http://logotexnika-epikaira.blogspot.com/2018/10/blog-post.html&http://www.edutv.gr/index.php/ellined-poiites/xronas>)

⁴⁹Pasolini, Pier Paolo. Δύο ποιήματα. (1982). («Στους Έλληνες φοιτητές: με μια ανάσα», «Στίχοι για την επιθανάτια αγωνία του Χο Τσι Μινχ»), μτφ. αγνώστου. *Οδός Πανός*, (5), σ. 54.

μετέπειτα και στην ανθολόγηση του Γιάννη Υφαντή *Κήπο της ποίησης*⁵⁰ σε διαφορετική μετάφραση.

Τον Απρίλιο 1984, η Μπέτυ Βακαλοπούλου, μια σημαντική προσωπικότητα της σύγχρονης Ελλάδας που συμμετείχε στην Εθνική Αντίσταση στις γραμμές της ΕΠΟΝ, μετέφρασε το ερωτικό διήγημα *Amado Mio. Ανόσιες Πράξεις*⁵¹ (*Amado Mio-Atti Impuri*) δύο χρόνια μετά την ιταλική έκδοση⁵². Το 1985, ο Γιάννης Λαμπιδώνης με το βιβλίο *Ένα Όνειρο*⁵³, επεξεργάστηκε την ελληνική εκδοχή του *Il sogno di una Cosa*, του πρώτου χρονικά μυθιστορήματος του Παζολίνι που είχε γραφτεί το 1949, και είχε ως τότε δημοσιευτεί στην Ιταλία μόνο μία φορά, το 1962⁵⁴. Ακολουθεί η δημοσίευση της μετάφρασης του βιβλίου *L'Odore dell'India* (*Το Άρωμα Των Ινδιών*), ένα έργο που είχε δύο διαφορετικές εκδόσεις. Η πρώτη για την «Οδός Πανός» έγινε από τον Κώστα Πολέτη το Σεπτέμβριο του 1986, ενώ τη δεύτερη, το 2002, για τις εκδόσεις «Άγρα» επιμελήθηκε ο Χρυσόστομίδης Ανταίος, ένας από τα πιο σημαντικούς Έλληνες μεταφραστές ιταλικών λογοτεχνικών έργων⁵⁵.

Ο μεταφραστής του *Il sogno di una Cosa*, Γιάννης Λαμπιδώνης, εμπλουτίζει τη σειρά των μεταφράσεων των παζολινικών μυθιστορημάτων, το 1986, παρουσιάζοντας το *Teorema*⁵⁶ (*Θεώρημα*), το μυθιστόρημα στο οποίο βασίστηκε η ομώνυμη ταινία του 1968, που είχε ήδη υπάρξει αντικείμενο μερικής μετάφρασης από τη Λένα Κωνσταντέλλου⁵⁷ στο τρίτο τεύχος του περιοδικού *Οδός Πανός* τον Οκτώβριο του 1981, και συνοδεύτηκε από περίληψη

⁵⁰Υφαντής, Γ. (Επιμ.). (2000). *Ο Κήπος της Ποίησης 4500 Χρόνια Ξένης Ποίησης*. Αθήνα: Πατάκης. σ.σ.224-7.& σ.σ.152-4. Ανάκτηση από <https://www.ebooks4greeks.gr/o-khpos-ths-poihsis>

⁵¹Τα δύο διηγήματα του Παζολίνι βρέθηκαν μετά θάνατον, είναι αυτοβιογραφικά κι αναφέρονται στα νεανικά του χρόνια και στις πρώτες ερωτικές του εμπειρίες. [Παζολίνι, Πιέρ Πάολο. (1984). *Amado Mio. Ανόσιες Πράξεις*. (Μ. Βακαλοπούλου μεταφρ.). Αθήνα: Ωκεανίδα. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε στην Ιταλία το 1982)]

⁵²Pasolini, Pier Paolo. (1982). *Amado Mio-Atti Impuri* Milano: Garzanti.

⁵³Παζολίνι, Πιέρ-Πάολο. (1985). *Ένα όνειρο*. (Γ. Λαμπιδώνης μεταφρ.). Αθήνα: Θεωρία. (Ο πίνακας του εξωφύλλου είναι του Γιώργου Μπουζιάνη.)

⁵⁴Βλ. σχετικά: <https://sites.google.com/site/hungestmarccynocti/pasolini-il-sogno-di-una-cosa-pdf>

⁵⁵Ο Χρυσόστομίδης μετέφρασε βιβλία σημαντικών Ιταλών συγγραφέων όπως του Ίταλο Καλβίνο, του Ντάριο Φο, του Αντόνιο Ταμπούκι και του Κούρτσιο Μαλαπάρτε. Το 2004, το Ιταλικό Κράτος του απένειμε τον τίτλο του Ιππότη Εργασίας για τη συμβολή του στην εξάπλωση του ιταλικού πολιτισμού. (Βλ. σχετικά: http://www.biblionet.gr/author/722/Χρυσόστομίδης_Ανταίος_1952-2015)

⁵⁶Pasolini, P. P. (1968). *Teorema*. Milano: Garzanti

⁵⁷Η Λένα Κωνσταντέλλου ασχολήθηκε με τη λογοτεχνία, το δοκίμιο, την ποίηση και κυρίως με τη μετάφραση ως και σήμερα σε κορυφαία συλλογικά έργα, συνεργαζόμενη με τις εκδόσεις «Κέδρος», «Δρόμων» και «Οδός Πανός». (Βλ. σχετικά: http://www.biblionet.gr/author/19404/Λένα_Κωνσταντέλλου)

του υπόλοιπου έργου⁵⁸. Η αναφορά επαναλήφθηκε από την ίδια και στο τεύχος αρ. 7 του περιοδικού το 1982⁵⁹. Τη μετάφραση του *Teorema* ακολούθησε η ελληνική έκδοση, το 1986, του έργου *Scritti corsari* του 1975, μεταφρασμένο από την Βάλι Κεφαλοπούλου ως *Κουρσάρικα γραπτά*⁶⁰. Η μεταφρασμένη έκδοσή του *Scritti corsari* βγήκε στον αέρα σε τέσσερις εκπομπές στο Τρίτο Πρόγραμμα της Ελληνικής Κρατικής Ραδιοφωνίας⁶¹.

Την επόμενη δεκαετία, εκδίδεται μεταφρασμένο το *Καλντερόν*⁶² (*Calderon*) το Φεβρουάριο του 1992, είκοσι ένα χρόνια μετά την αρχική έκδοση, από τον επιμελητή των ελληνικών μεταφραστικών εκδόχων του *Ragazzi di vita* και *Una Vita Violenta*, Βαγγέλη Ηλιόπουλο. Το 1993, μεταφράζεται το *Petrolio* (*Πετρέλαιο*⁶³), το τελευταίο γραπτό αλλά και ανολοκλήρωτο κείμενο του Παζολίνι. Το έργο που επιμελήθηκε ο Φοίβος Γκικόπουλος⁶⁴, αριστερός διανοούμενος, που συναναστράφηκε τα φοιτητικά κινήματα της δεκαετίας του 1960 και του 1970 στην Ιταλία και την Ελλάδα, δημοσιεύτηκε μόλις ένα χρόνο μετά την πρώτη ιταλική έκδοση, κάτι που φανερώνει το ανανεωμένο ενδιαφέρον της λογοτεχνικής κοινότητας εκείνο το διάστημα για το σύνολο του παζολινικού έργου. Σε μετάφραση της Άντας Μπουμπάρα, της Γεωργίας Πηνάτση και του Γιώργου Καραμπούτα, πρόκειται για ένα έργο που δεν είναι

⁵⁸Στα κεφάλαια 15, 24 και 27 του *Οδός Πανός*, (3), σ.σ. 26-35 .

⁵⁹Κωνσταντέλλου, Λ. (1982). «Συνενοχή ανάμεσα στο υποπρολεταριάτο και τον Θεό». *Οδός Πανός*, (7). σ.σ. 65-66. (Μετάφραση Λένας Κωνσταντέλλου απ' το βιβλίο «Θεώρημα».)]

⁶⁰Παζολίνι, Π. Π. (1986). *Κουρσάρικα γραπτά*. (Β. Κεφαλοπούλου μετάφρ.). Αθήνα: Εξάντας

⁶¹Βλ. σχετικά: <https://www.youtube.com/watch?v=d8ARlffU8lY>, <http://pasoliniconvegno2015auth.blogspot.com/2015/09/> & https://www.youtube.com/watch?v=Tv9rOHRiUT4&feature=emb_logo

⁶²Παζολίνι, Π. Π. (1992). *Καλντερόν*. (Β. Ηλιόπουλος Μετάφρ.). Αθήνα: Δωδώνη [Βλ. σχετικό άρθρο: Τσακίρας, Σ. (2005). Το πικρό πολιτικό μανιφέστο «Καλντερόν». *Οδός Πανός*, (130)., σ.σ. 168-175. Ανάκτηση στις 16/6/2019 από <http://www.ekebi.gr/magazines/ShowImage.asp?file=16143&code=7800>.]

⁶³Παζολίνι, Π. (1993). *Πετρέλαιο*. (Α. Μπουμπάρα, Γ. Πηνάτση, Γ. Καραμπούτας μετάφρ.). Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής. Εισαγωγή, επιμέλεια και επίμετρο του Φοίβου Γκικόπουλου

⁶⁴Ο νυν Πρόεδρος στο Τμήμα Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του ΑΠΘ έχει δημοσιεύσει ανελλιπώς άρθρα για την Ιταλική Λογοτεχνία και τους Ιταλούς συγγραφείς και ποιητές (Δάντη, Βοκκάκιο, Λεοπάρντι, Σβέβο, Βιττορίνι, Παζολίνι, Κουαζίμοντο κ.ά.) και έχει μεταφράσει Ιταλούς ποιητές (Βλ. σχετικά: *Μορφές και τάσεις της ιταλικής ποίησης του 20ου αιώνα* (1989). Θεσσαλονίκη: University Studio Press). Έγραψε μεταξύ άλλων τα βιβλία *Στοιχεία για την ιστορία της ιταλικής λογοτεχνίας* και *Από τη "Θεία κωμωδία" στο "Ονομα του ρόδου"*. Το 1994 τιμήθηκε από τον Πρόεδρο της Ιταλικής Δημοκρατίας Oscar Luigi Scalfaro με τον Σταυρό του Τάγματος των Ιπποτών, για τη συμβολή του στη διάδοση της Ιταλικής κουλτούρας στην Ελλάδα και για τις μελέτες του στην Ιστορία της Ιταλικής Λογοτεχνίας και Γλώσσας. (Βλ. σχετικά: http://www.diapolitismos.net/epilogi/about.php?id_atomo=74).

καθόλου εύκολο να μεταφραστεί λόγω και του αποσπασματικού χαρακτήρα του αρχικού κειμένου. Στα περιοδικά *Οδός Πανός*, *Διαβάζω*, *Αντί* και στις εφημερίδες *Η Αυγή*, *Το Βήμα*, *Έθνος*, *Ελευθεροτυπία*, *Η Καθημερινή*, *Η Ναυτεμπορική* και *Τα Νέα* αφιερώθηκαν άρθρα σχετικά με το ημιτελές *Petrolio*.

Δύο χρόνια αργότερα, το 1995, εκδίδεται η επιμέλεια του θεατρικού έργου *Orgia*⁶⁵ από την Έφη Καλλιφατίδη, που υπήρξε βασική μεταφράστρια στα ελληνικά των βιβλίων του Ουμπέρτο Έκο και δεκάδων λογοτεχνικών και δοκιμιακών τίτλων, μεταξύ των οποίων και της Οριάννα Φαλάτσι. Μια μετάφραση που θα χρησιμεύσει ως βάση για το σενάριο της ομώνυμης θεατρικής παράστασης που βασίζεται ακριβώς στο έργο του Παζολίνι και σκηνοθετείται την ίδια χρονιά από τη Λουκία Ρικάκη, με αφορμή τα είκοσι χρόνια από την απώλεια του Ιταλού διανοούμενου⁶⁶. Η δεκαετία ολοκληρώνεται με τη μετάφραση της θεατρικής τραγωδίας *Affabulazione* (*Μυθοπλασία*)⁶⁷, που επιμελήθηκε ο μεταφραστής ξένης λογοτεχνίας και θεατρικών έργων, Φαίδων Χατζηαντωνίου⁶⁸, το 1999. Η *Μυθοπλασία* είναι ένα σύγχρονο σχόλιο στο μύθο του Οιδίποδα, προσαρμοσμένο στην Ιταλία της δεκαετίας του 1970, αλλά και παραπέμπει έμμεσα ή άμεσα στον ελληνικό κόσμο. Πρόκειται για ένα από τα λιγοστά και άγνωστα θεατρικά έργα του ποιητή. Αντίθετα με ό,τι συμβαίνει στην τραγωδία του Σοφοκλή, ο Παζολίνι βάζει τον αυτοδημιούργητο μεγαλοαστό πατέρα με κρίση ταυτότητας να σκοτώσει τον αμφισβητία γιο του. Μετά το φόνο ο πατέρας αποσύρεται στο περιθώριο μιας σύγχρονης μεγαλούπολης⁶⁹. Ο Χατζηαντωνίου δεν περιορίζεται στη μετάφραση του κειμένου, αλλά προσφέρει στον Έλληνα αναγνώστη μια αναλυτική βιογραφική εικόνα όπου μαθαίνει για τη ζωή, τα έργα (συμπεριλαμβανομένου ενός πλήρους καταλόγου αυτών) και τις

⁶⁵Παζολίνι, Π. Π. (1995). *Όργια*. (Ε. Καλλιφατίδη μετάφρ.). Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη

⁶⁶Η θεατρική παράσταση «Όργια» που σκηνοθέτησε η Λουκία Ρικάκη βασισμένη στο πρωτότυπο του Παζολίνι, παρουσιάστηκε τον Οκτώβριο του 1995 στο θέατρο «Ελυξέ», ενώ η πρώτη παρουσίαση του έργου έγινε στο Θέατρο “Deposito d'Arte Presente” στο Τορίνο, στα τέλη Νοεμβρίου του 1968 με τους Λάουρα Μπέτι, Λουίτζι Μετζανόντε και Νελίντε Τζιαμάρκο. Η Ρικάκη διασκεύασε το κείμενο στον πρόλογο και στο έκτο επεισόδιο (Βλ. σχετικά: Ρικάκη, Λ. Όργια. Ανάκτηση από <https://luciarikaki.gr/front/article/33>)

⁶⁷Παζολίνι, Π. Π. (1999). *Μυθοπλασία*. (Φ. Χατζηαντωνίου, μετάφρ.) Αθήνα: Νησίδες

⁶⁸Συνεργάστηκε με περιοδικά λόγου και πολιτισμού όπως *Το Δέντρο*, *Νέα Πορεία*, *Διαβάζω*, έχει δε μεταφράσει το θεατρικό έργο *Emma B. Vedova Giocasta* (*Έμμα Μπ. Χήρα Ιοκάστη*) του Αλμπέρτο Σαβίνιο.

⁶⁹Ο κατ’ επάγγελμα αρχιτέκτονας Χατζηαντωνίου διακρίνει στο έργο τη μινιμαλιστική οικονομία της δράσης και τα σχήματα ιδεών του Σοφοκλή (άτομο-εξουσία, συντριβή από το πεπρωμένο, οιδιπόδειο σύμπλεγμα, ηθική, ταυτότητα) και την αρμονική σύνθεση αντίθετων ελληνικών μύθων, το παρομοιάζει δε σε ηθικό και ιδεολογικό επίπεδο με την ελληνική μυθολογία του Αλμπέρτο Σαβίνιο (Αντρέα ντε Κίρικο), του οποίου έχει μεταφράσει το θεατρικό *Emma B. Vedova Giocasta*.

ιδεολογικές «εμμονές», όπως ο μεταφραστής τις κατονομάζει, του Παζολίνι. Στο επίμετρο του βιβλίου ταυτίζει τον δημιουργό και τη ζωή του «με το λούμπεν ρωμαϊκό περιθώριο και την κόλαση που περιγράφει με την ποίηση». Και συνεχίζει για τον Παζολίνι: «Με φόντο το περιθώριο με λόγο και εικόνα θα εκφράσει την αντιφατική σκέψη γιατί τέτοιος είναι ο κόσμος του περιθωρίου. Οι επιλογές του και οι παρεμβάσεις του δεν αρέσουν σε κανένα, το ΚΚΙ τον κατηγορεί για ιδεολογική παρέκκλιση και χριστιανική δημοκρατία για ηθική. Το *Θεώρημα* και το *Χοιροστάσιο* σχετίζονται με τα θεατρικά του, το 1968-9 προκαλεί σοκ στη κοινή γνώμη...»⁷⁰.

Το 2004 δημοσιεύονται δύο συλλογές ποιημάτων. Η πρώτη εκδίδεται από τον Ανδρέα Ριζιώτη⁷¹, μέσα από την οποία το ελληνικό κοινό γνωρίζει ένα σημαντικό αριθμό ποιημάτων από την *Ποίηση με τη μορφή τριαντάφυλλου* (*Poesia in Forma di Rosa*), το μοναδικό ποιητικό έργο που είχε κυκλοφορήσει ως τότε αυτόνομα, έστω και αν δεν αφορά το σύνολο της συλλογής. Ένα από τα κύρια θέματα της συλλογής είναι η κριτική της αστικής κοινωνίας και του θεσμικού κόσμου, αλλά και η στροφή του ποιητή με το να δυσπιστεί πια απέναντι στο υποπρολεταριάτο που τόσο εξυμνούσε στις προηγούμενες συλλογές. Ο μεταφραστής, στην εισαγωγή του βιβλίου, σχετικά με τα μεταφρασμένα του ποιήματα ξεκαθαρίζει ότι είναι προσωπική του επιλογή και ότι δεν αντιπροσωπεύουν απαραίτητα τα καλύτερα της συλλογής, αλλά επιλέχθηκαν από το γεγονός ότι αυτά, κατά τη γνώμη του, μπορούν να κατανοηθούν καλύτερα από τους Έλληνες αναγνώστες, δεδομένου ότι οι στίχοι τους είναι αυστηρά συνδεδεμένοι με τα γεγονότα και τους ανθρώπους της σύγχρονης ιταλικής κοινωνίας και πολιτικής. Όπως ο μεταφραστής σχετικά αναφέρει: «Η ποίησή του είναι κυρίως πολιτική. Στο ποιητικό του έργο ο Pasolini παρουσιάζεται κριτής αυστηρός για όλα και για όλους. Αισθάνεται κανείς ότι έχει να κάνει με μια φλόγα που αστράφτει και κατακαίει τα πάντα». Επιπλέον, ο Ριζιώτης τονίζει μια πολύ ξεχωριστή ευαισθησία που χαρακτηρίζει τον Παζολίνι μέσα από τη βαθιά σκέψη του και γενικά την αξιοθαύμαστη ματιά του στην «ομορφιά». Πιστεύει δε ότι οι στίχοι του, που γεννιούνται από το βάθος της καρδιάς του, δεν είναι τίποτα περισσότερο από το αποτέλεσμα μιας πολύ οξείας κρίσης, που προκαλείται από τα γεγονότα που ζει ο ίδιος. Έτσι, επέλεξε να μεταφράσει τα ποιήματα: “Le belle bandiere” («Οι όμορφες

⁷⁰Παζολίνι, Π. Π. (1999). *Μυθοπλασία*. (Φ. Χατζηαντωνίου, μεταφρ.) Αθήνα: Ντισσίδες. σ.σ. 111-138. Βλ. σχετικά &: Βιβλία θέατρο (2008, Νοέμβριος 24). Ανάκτηση από <https://www.tovima.gr/2008/11/24/books-ideas/prothikes->

⁷¹Η συλλογή είναι διγλωσση και τον πρόλογο έγραψε ο Στέφανος Ροζάνης. [Βλ. σχετικά: Pasolini, P. P. (2004). *Ποίηση σε σχήμα τριαντάφυλλου* (Α. Ριζιώτης Μετάφρ.). Αθήνα: Τυπωθήτω.

σημειες»), “Ballata delle madri”(«Η μπαλάντα των μανάδων»⁷²), “L’ alba meridionale” («Η αυγή του Νότου»), “La ricerca di una casa” («Ψάχνοντας για ένα σπίτι»), “Poesie mundane”(«Ποιήματα του κόσμου»), “La persecuzione”(«Ο διωγμός»), “Profezia”(«Προφητεία»), “La realtà” («Η πραγματικότητα»), “La Gwineia”(«Η Γουινέα») και “Una disperata vitalità”(«Μια απελπισμένη ζωντάνια»). Στην εισαγωγή του ίδιου βιβλίου, ο Στέφανος Ροζάνης, από τη μεριά του, παρατηρεί το γεγονός ότι η δημοσίευση της συλλογής στην Ιταλία συμπίπτει με την πρώτη προβολή της ταινίας «*Κατά Ματθαίον Ευαγγέλιον*» στους κινηματογράφους. Την ίδια χρονιά, τέσσερα άλλα ποιήματα δημοσιεύονται για τις εκδόσεις «Μπιλιέτο», μεταφρασμένα από τον Δημήτρη Ντακρέτα⁷³ σε ένα μικρό βιβλίο από μια σειρά φυλλαδίων του «Οκτασέλιδου του Μπιλιέτου»⁷⁴ που επιμελήθηκε ο ποιητής και εκδότης Γιώργος Χρονάς, με τίτλο *Μια στιγμή: Τέσσερα ποιήματα του Pier Paolo*.⁷⁵ Επιλέχθηκαν να μεταφραστούν τα ποιήματα “Poesie mondane” («Κοσμικά Ποιήματα») “La ballata delle madri” («Μπαλάντα των Μητέρων») από τη συλλογή *Poesia in Forma di Rosa*, “Alla mia nazione” («Στο Έθνος μου») από τη συλλογή *La Religione del mio Tempo* και “Pastorella di Narcis”(«Ποιμενικός του Νάρκισσου») από τη *La meglio gioventù*, που ξεδιπλώνουν την ευαίσθητη προσωπικότητα του ποιητή, καθώς και την πολιτική του σκέψη⁷⁶.

Η επόμενη δημοσίευση ένα χρόνο αργότερα, είναι δύο έργα του Παζολίνι από την ελληνική κλασσική λογοτεχνία, ο *Οιδίπους Τύραννος* και η *Μήδεια*. Ο Παζολίνι δεν κρύβει τη νοσταλγία του για τις αξίες ενός αγροτικού προκαπιταλιστικού κόσμου μέσα από τους δύο αγαπητούς στο ελληνικό κοινό μύθους, και στους οποίους στηρίχθηκε το σενάριο των ομώνυμων ταινιών. Μεταφράστηκαν και τυπώθηκαν σε μια ενιαία έκδοση από τον Δημήτρη

⁷²Η «Μπαλάντα των μητέρων» θα μπορούσε να θεωρηθεί ο πρώτος κατ’ εξοχήν ερωτικός ύμνος του ποιητή. Εμφανίζεται και σε άλλη μετάφραση, του Δημήτρη Παπαδάκη, στο *Μια στιγμή Πιερ Πάολο Παζολίνι* του Χρονά (βλ. σ. 106).

⁷³Ο Δημήτρης Ντακρέτας έχει μεταφράσει το ανέκδοτο ποίημα «Το σώμα στη μάχη» που δημοσιεύτηκε στην *Corriere della sera* του Μιλάνου και έχει αναδημοσιευτεί στο βιβλίο του *Vita di Pasolini* του Enzo Siciliano. [Βλ. σχετικά: Παζολίνι, Π.Π. (2005). Το σώμα στη μάχη. *Οδός Πανός*, (130)., σ.σ. 182-3. Ανάκτηση στις 16/6/2019 από <http://www.ekebi.gr/magazines/ShowImage.asp?file=16143&code=7800>.]

⁷⁴Τεύχος 41/2004 (βλ. σχετικά: <http://ikee.lib.auth.gr/record/279313/files/GRI-2015-15431.pdf>)

⁷⁵Χρονάς, Γ. (2004). *Μια στιγμή: Τέσσερα ποιήματα του Pier Paolo*. (Δ. Ντακρέτας, μεταφρ.). Αθήνα: Μπιλιέτο

⁷⁶Βλ. σχετικά &: Καρτελιά, Μ. (16 Φεβρουαρίου, 2018). Οκτασέλιδο του Μπιλιέτου Δυο μαργαριτάρια από Χ Χέμινγκουэй και Χρονά. Ανάκτηση 2/9/2019 από http://www.pause-artmag.gr/2018/02/blog-post_16.html

Αρβανιτάκη⁷⁷. Η Μπουμπουλίνα Νικάκη, το 2006, μετέφρασε το ταξιδιωτικό βιβλίο *La lunga strada di sabbia* (*Το Μακρό Ταξίδι Της Άμμου*⁷⁸) μόλις ένα χρόνο μετά την ιταλική έκδοση. Πρόκειται για τις σημειώσεις ενός ταξιδιού, ενός οδοιπορικού στην Ιταλία που ως απεσταλμένος του περιοδικού *Successo*, έκανε το 1959 ο Παζολίνι, περιγράφοντας μια «μυθική» Ιταλία, γεμάτη αντιθέσεις, πριν ακόμη αλλοιωθεί οριστικά⁷⁹.

Το 2012 κυκλοφορεί το εγχειρίδιο *Τρία αιρετικά ποιήματα συν ένα*⁸⁰, όπου ο Χρίστος Αλεξανδρίδης μεταφράζει τέσσερα ποιήματα, συμπεριλαμβανομένου του “*Il Pci ai giovani!*” («Το ΚΚΙ προς τους νέους!»⁸¹) που είχε δημοσιευτεί στη *L'Espresso* το 1968. Τα άλλα ποιήματα που επιλέγονται είναι: “*Sesso, consolazione della miseria!*” («Σεξ, παρηγοριά στη μιζέρια!») από τη συλλογή *La Religione del mio Tempo*, “*Ballata delle madri*” («Μπαλάντα των μανάδων», ο πρώτος καθ’ ολοκληρίαν ερωτικός ύμνος του Παζολίνι) και “*Supplica a mia Madre*” («Ικεσία στη Μητέρα μου») από την *Poesia in Forma di Rosa*. Ο μεταφραστής, λόγω των έντονων αντιδράσεων από την αριστερά και τους φοιτητικούς κύκλους της Ιταλίας που είχε προκάλεσε το ποίημα “*Il Pci ai giovani!*”, θεώρησε χρήσιμο για να σχηματίσουν πιο σφαιρική άποψη οι Έλληνες αναγνώστες, να παρουσιάσει στο τέλος του λιμπρέτου τη συζήτηση επί του θέματος που διοργανώθηκε το καλοκαίρι του ‘68 από την *L'Espresso*.

Σε μια απόπειρα αυτόνομης μετάφρασης των παζολινικών κειμένων, ο Θανάσης Αποστόλου δημοσιεύει, το Σεπτέμβριο του 2015, τη *Συνέντευξη στη Στοκχόλμη: Είμαστε όλοι σε κίνδυνο-καταναλωτικές εικόνες και εικόνες που καταναλώνονται*.⁸² Η ιδιαιτερότητα του βιβλίου έγκειται στο γεγονός ότι είναι ουσιαστικά η έντυπη έκδοση ενός άρθρου που δημοσιεύθηκε στην εφημερίδα *La strada di Sinistra* στις 7 Μαρτίου 2011 με αφορμή την ηχογραφημένη από την *L'Espresso* συνάντηση του ποιητή, στις 30 Οκτωβρίου 1975 στη Στοκχόλμη, με μια ομάδα Σουηδών κριτικών κινηματογραφικών ταινιών. Το αιφνίδιο γεγονός του θανάτου του ποιητή ματαίωσε τη ραδιοφωνική αναμετάδοσή της,

⁷⁷Παζολίνι, Π. Π. (2005). *Οιδίπους Τόραννος Μήδεια*. (Δ. Αρβανιτάκης, Μεταφρ.). Γ. Ευαγγέλου (Επιμ.). Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη

⁷⁸Παζολίνι, Π. Π. (2006). *Το Μακρό Ταξίδι Της Άμμου Ένα ανέκδοτο ημερολόγιο*. (Μ. Νικάκη, Μεταφρ.). Α. Πιατά (Επιμ.). Αθήνα: Ηλέκτρα

⁷⁹Βλ. σχετικά &: <https://el-gr.facebook.com/PierPaoloPasoliniLalungastradadisabbia/>

⁸⁰Παζολίνι, Π. Π. (2012). *Τρία αιρετικά ποιήματα κι ένα ακόμη*. (Χ. Αλεξανδρίδης, Μεταφρ.). Λ. Κοταρά (Επιμ.). Αθήνα [Ανάκτηση 16/6/2019 από <https://www.openbook.gr/tria-aietika-poiimata-ki-ena-akomi/>]

⁸¹Έχει μεταφραστεί και από την Ελένη Κοσμά το 2016 ως «Το Κ.Κ.Ι. στους νέους» (βλ. σχετικά: <https://dimartblog.com/2016/05/12/il-pci-ai-giovani/>)

⁸²Παζολίνι, Π. Π. (2015). *Η συνέντευξη της Στοκχόλμης. Βρισκόμαστε όλοι σε κίνδυνο Εικόνες κατανάλωσης και εικόνες προς κατανάλωση*. (Θ. Αποστόλου, Μεταφρ.). Ρ.Σινοπούλου (Επιμ.). Αθήνα: Alloglotta

με αποτέλεσμα το αρχείο να παραπέσει και τελικά, η απομαγνητοφωνημένη συνέντευξη δημοσιεύτηκε για πρώτη φορά στον ιταλικό Τύπο μόλις το 2011⁸³.

Αξιόλογη μετάφραση του ομώνυμου με τη συλλογή ποιήματος “Le Ceneri di Gramsci” με τίτλο «Η Τέφρα του Γκράμσι» έχει εκδοθεί το 2015 από το μεταφραστή και καθηγητή Γιώργο Κεντρωτή⁸⁴, που χρησιμοποιεί πιο περιγραφική, άμεση και σκληρή γλώσσα. Το 2016, η Ελένη Κοσμά⁸⁵ σε μια δίγλωσση έκδοση του πρόσφατου βιβλίου της⁸⁶ αποπειράται να μεταφράσει με τη σειρά της το εμβληματικό πολιτικό *poemetto* του Παζολίνι, συνοδεύοντάς το με εισαγωγή και χρονολόγιο, με τα ιταλικά πρωτότυπα αποσπάσματα να δημοσιεύονται στο τέλος. Ο Σωτήρης Παστάκας το Μάιο του 2021, συγκεντρώνει στη συλλογή *Ρωμαϊκές νύχτες*⁸⁷ τριάντα μεταφρασμένα από τον ίδιο ποιήματα του Παζολίνι, τα οποία έχουν έντονες αναφορές στη ζωή του ποιητή στη Ρώμη. Την πόλη που ο Παστάκας έτυχε να περιδιαβαίνει την ίδια εποχή με τον Παζολίνι.

1.2 Μεταφρασμένα ποιήματα σε ποιητικές ανθολογίες

Η ποίηση του Ιταλού διανοούμενου μεταφράστηκε στα ελληνικά κατά καιρούς σε διάφορους τόμους. Για πρώτη φορά στην Ελλάδα ο Ηλίας Κυζηράκος συμπεριέλαβε στη συλλογή του *Σημερινή ποίηση απ' όλο τον κόσμο* ένα ποίημα του Παζολίνι, το «Απόσπασμα επιστολής προς το παιδί από την Κοντινιόλα⁸⁸» (“Il Frammento Epistolare al Ragazzo di Codignola”) από τη συλλογή *Ποίηση σε Μορφή Τριαντάφυλλου (Poesia in Forma di Rosa)*. Η Ρίτα Μπούμη-Παπά, που είχε ασχοληθεί προπολεμικά με πολλά κειμενικά είδη ως μεταφράστρια και υπήρξε και η ίδια ποιήτρια, αναδημοσίευσε το «Απόσπασμα επιστολής προς το παιδί από την Κοντινιόλα»⁸⁹ στη *Νέα Παγκόσμια Ποιητική*

⁸³Βλ. σχετικά: Αποστόλου, Θ. (9 Μαρτίου, 2015). Πιέρ Πάολο Παζολίνι: Ο καταναλωτισμός είναι φασισμός χειρότερος από τον κλασικό. Ανακτήθηκε στις 24.5.2018 από <http://www.e-dromos.gr/pazolini/>

⁸⁴Pier Paolo Pasolini: Η Τέφρα του Γκράμσι (2015). (Γ. Κεντρωτής Μετάφρ.) Αθήνα: Ενδημιών. Ανακτήθηκε στις 25.3.2018 από <https://www.openbook.gr/i-tefra-tou-gramsci/> & <http://ideoforein.blogspot.com/2016/12/pier-paolo-pasolini.html>

⁸⁵Από τις νεότερες μεταφράστριες της ευρωπαϊκής λογοτεχνίας, έχει δημοσιεύσει δοκίμια, μεταφράσεις και άρθρα σε λογοτεχνικά περιοδικά (*Αντί, Πλανόδιον, Οροπέδιο* κ.ά) και έχει εκδώσει μεταφράσεις του Δάντη και του Francois Le Lionnais.

⁸⁶Οι στάχτες του Γκράμσι/Πιερ-Πάολο Παζολίνι. (2016). (Ε. Κοσμά, Μετάφρ.) Αθήνα: Οροπέδιο

⁸⁷Παζολίνι, Π. Π. (2021). *Ρωμαϊκές νύχτες*. (Σ. Παστάκας, Μετάφρ.) Αθήνα: Bibliothèque

⁸⁸*Σημερινή ποίηση απ' όλο τον κόσμο*. (1971). (Η. Κυζηράκος, Μετάφρ.) Αθήνα: Τυπογραφείο Ποταμίτη, σ. 101.

⁸⁹Το ποίημα εμφανίζεται ξανά με το τίτλο «Γράμμα προς το παιδί απ' την Κοντινιόλα» στο βιβλίο *Τρεις Ιταλοί ποιητές. Πασολίνι, Ουγγαρέτι, Κορσιμόδο* σε μετάφραση του Στέλιου

*Ανθολογία*⁹⁰, το 1977. Επιπλέον, συμπεριέλαβε το μεταφρασμένο από την ίδια και τον Χατζηγάκη απόσπασμα από το χαρακτηριστικό poemetto “il Pianto della Scavatrice” («Ο Θρήνος του Εκοκαφέα»), με επιλεγμένο τίτλο «Φτωχός σαν γάτος του Κολοσσαίου», της συλλογής *Le Ceneri di Gramsci*.

Σημαντικός αριθμός ποιημάτων και δοκιμίων του Παζολίνι που είχαν επιλεχθεί από τις αρχικές συλλογές και είχαν μεταφραστεί στα ελληνικά κατά τρόπο αποσπασματικό, δημοσιεύτηκαν σε συλλογικά έργα και συμπεριλήφθηκαν σε έργα με μεταφράσεις άλλων Ιταλών συγγραφέων. Το 1982 εκδόθηκε το βιβλίο *Τρεις Ιταλοί ποιητές. Παζολίνι, Ουγγαρέτι, Κουσιμόδο*, στον πρόλογο του οποίου ο μεταφραστής Στέλιος Κάτσικας εξηγεί την απόφασή του να συμπεριλάβει τον Παζολίνι σε αυτή την ποιητική ομάδα, τοποθετώντας τον μάλιστα στην πρώτη θέση μεταξύ των τριών. Γράφει εν συντομία τη βιογραφία του Παζολίνι και παραθέτει μεταφρασμένη τη μελέτη του Enzo Siciliano «Πιέρ Πάολο Παζολίνι: Το σώμα του αγώνα»⁹¹. Εντούτοις, τα ποιήματα στο βιβλίο δεν μεταφράζονται πλήρως, αλλά εν μέρει. Ο αναγνώστης βρίσκει ενδεικτικά αποσπάσματα από το “Mi Accontento” («Ευχαριστιέμαι») από τη συλλογή *La meglio gioventù*, από «Το Κλάμα της Μπουλντόζας»⁹², από το “Il mio Desiderio di Ricchezza” («Η Επιθυμία μου για Πλουτισμό») της συλλογής *La Religione del mio Tempo*, ένα απόσπασμα από το “Poesie Mondane” από την *Poesia in Forma di Rosa* και δώδεκα από τα “Nuovi Epigrammi” της συλλογής *La Religione del mio Tempo*⁹³. Ο Κάτσικας με τις επιλογές των ποιημάτων σαφέστατα δείχνει την προτίμησή του στην πρώτη περίοδο της ποιητικής παζολινικής δημιουργίας.

Κάτσικας [Κάτσικας, Σ. (Επιμ.). (2000). *Παζολίνι, Ουγγαρέτι, Κουσιμόδο* (2η εκδ.). (Σ. Κάτσικας, Μεταφρ.) Αθήνα: Αιγόκερως, σ. 48]

⁹⁰Νέα Παγκόσμια Ποιητική Ανθολογία. (1977). (5). (Ρ. Μπούμη, Ν. Παππάς, Μεταφρ.). Δ.Τσουράκης (Επιμ.) Αθήνα: Διόσκουροι, σ.σ. 2201-6. (Το πολύτομο έργο, επιμελημένο και ανθολογημένο από δύο μεγάλους νεοέλληνες λογοτέχνες και συντρόφους στη ζωή, την Ρίτα Μπούμη και τον Νίκο Παπά, περιλαμβάνει τους μεγάλους Έλληνες και ξένους ποιητές, από την αρχαιότητα μέχρι τις μέρες μας στα κορυφαία τους έργα, σε μεταφράσεις, εκτός των ιδίων, από τους Ιάκωβο Πολυλά, Αλέξανδρο Πάλλη, Λορέντζο Μαβίλη, Νίκο Καζαντζάκη, Ι. Κακριδή, Αργύρη Εφταλιώτη, Παναγή Λεκατσά, Διονύσιο Σολωμό, Ι. Γρυπάρη.

(Βλ.

σχετικά:

<http://www.ekebi.gr/frontoffice/portal.asp?cpage=NODE&cnode=461&t=287>)

⁹¹Κάτσικας, Σ. (Επιμ.). (2000). *Παζολίνι, Ουγγαρέτι, Κουσιμόδο* (2η εκδ.). (Σ. Κάτσικας, Μεταφρ.) Αθήνα: Αιγόκερως, σ.σ. 13-4

⁹²Βλ. σχετική αναδημοσίευση: <https://www.bibliotheque.gr/article/27932> (2 Νοεμβρίου, 2019).

⁹³Όλα τα αποσπάσματα είναι τα παρακάτω: «Ευχαριστιέμαι», «Στις θερμές του Καρακάλα», «Επιθυμία για πλουτισμό», «Όλη μέρα δουλεύω», «Σ' ένα πνεύμα», «Στο λαό μου», «Στου συγκαιριανούς λογοτέχνες», «Στους συντάκτες του Officina», «Va Costanzo». Από τη συλλογή *Poesie Nuovi epigrammi* (1958-1959): «A Krusciov», «A Titta Rosa», «A Luzi», «A Chiaromondi», «A G. L. Rondi», «Al principe Barberini», «Ai nobili

Ο επιμελητής της μετάφρασης του *Petrolino*⁹⁴ το 1993, καθηγητής Φοίβος Γκικόπουλος, μεταφράζει το 1989 το ποίημα “Correvo nel Crepuscolo Fangoso” («Έτρεχα στο Λασιπώδες Λυκόφως»)⁹⁵, από τη μεταγενέστερη συλλογή *Poesie inedite* του 1975 και το συμπεριλαμβάνει στο βιβλίο του *Μορφές και τάσεις της ιταλικής ποίησης του 20^{ου} αιώνα*. Ο Γκικόπουλος ασχολήθηκε ιδιαίτερα με την ιταλική ποίηση. Άξιες αναφοράς είναι οι μελέτες του καθώς και η εν λόγω δίγλωσση ανθολογία ποιημάτων με εισαγωγή του ιδίου, που ο καθηγητής επιμελήθηκε και μετέφρασε, σηματοδοτώντας, κατά μία έννοια, την παρουσία της σύγχρονης ιταλικής ποίησης στην Ελλάδα. Κάποιοι από τους ποιητές που μετάφρασε όπως ο Καπρόνι και ο Φορτίνι, ήταν μέχρι τότε άγνωστοι στους Έλληνες αναγνώστες⁹⁶.

Το 2000, ο Θανάσης Κουτλής⁹⁷ μαζί με άλλους συγγραφείς, δημοσίευσε ένα συλλογικό έργο, στο οποίο αντιπροσωπευτικά ποιήματα οκτώ Ιταλών ποιητών μεταφράστηκαν στα ελληνικά. Ο τίτλος του τόμου είναι *Οκτώ Ιταλοί ποιητές*⁹⁸, και περιλαμβάνει το ποίημα του Παζολίνι “il pianto della scavatrice” («Ο θρήνος του εκσκαφέα»), από τη συλλογή *Le Ceneri di Gramsci*, που είχε μεταφραστεί ξανά το 1982 από τον Στέλιο Κάτσικα και αποσπασματικά από τον Παναγιώτη Χατζηγάκη το 1976, στη *Νέα Παγκόσμια Ποιητική Ανθολογία*⁹⁹. Την ίδια χρονιά, από τον ποιητή Γιάννη Υφαντή κυκλοφόρησε το βιβλίο *Ο Κήπος της Ποίησης*, ως μια επανεξέταση της διεθνούς ποίησης χωρίς απόλυτα να προσδιορίζονται ο τόπος προέλευσης καθώς και οι χρονικές περίοδοι, όπου Δάντης και Παζολίνι είναι οι μόνοι Ιταλοί εκπρόσωποι. Ο Υφαντής θεωρεί τον Παζολίνι «από τα σημαντικότερα πνεύματα της σύγχρονης Ιταλίας και

del circolo della caccia», «A Bombiani», «Απέννινα», «Το δημοτικό τραγούδι», «Πικάσσο II, V, VII, Vili», « Η ταπεινή Ιταλία II», «Φριουλιάνικα τετράδια: Απόσπασμα 1ο, Απόσπασμα 2ο, Απόσπασμα 3ο, Απόσπασμα 4ο, Απόσπασμα 5ο», «Από την τέφρα του Γκράμσι I, II, VI», «Regit», «Το κλάμα της μπουλντόζας I, II, III, V, IX», «Η γη της εργασίας», «Θεώρημα: Απόσπασμα 1ο, Απόσπασμα 2ο», «Στίχοι για την επιθανάτια αγωνία του Χο Τσι Μινχ: Απόσπασμα», «Γράμμα προς το παιδί απ' την Κοντινιόλα».

⁹⁴Παζολίνι Π. (1993). *Πετρέλαιο*. (Α. Μπουμπάρα, Γ. Πηνάτση, Γ. Καραμπούτας μετάφρ.). Φ. Γκικόπουλος (Επιμ.). Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής

⁹⁵*Μορφές και τάσεις της ιταλικής ποίησης του 20ου αιώνα*. (1989). (Φ. Γκικόπουλος μετάφρ.). Θεσσαλονίκη: University Studio Press. σ. 85

⁹⁶Πρόκειται για συλλογή επιλεγμένων έργων από την ιταλική ποίηση του 20ού αιώνα όπου περιλαμβάνονται ποιήματα των Γκοβόνι, Σόφφισι, Σάμπα, Ουγκαρέττι, Καρνταρέλλι, Μοντάλε, Σινισγκάλι, Πέννα, Σερένι, Παβέζε, Λούτσι, Παζολίνι.

⁹⁷Ποιητής και μεταφραστής με δημοσιεύσεις σε λογοτεχνικά περιοδικά, έχει μεταφράσει, εκτός των άλλων, ποίηση των Κουσιμόδο, Παβέζε, Σάμπα και Μοντάλε [βλ. συλλογικό έργο: *Μικρό ανθολόγιο Ιταλών*. (2012) (Θ. Κουτλής μετάφρ.). Αθήνα: Οδός Πανός].

⁹⁸*Οκτώ Ιταλοί ποιητές*. (2000). (Θ. Κουτλής, Μεταφρ.) Αθήνα: Οδός Πανός, σ. 93

⁹⁹*Νέα Παγκόσμια Ποιητική Ανθολογία*. (1977). (5). (Ρ. Μπούμη, Ν. Παππάς, Μεταφρ.). Δ.Τσουράκης (Επιμ.) Αθήνα: Διόσκουροι, σ.σ. 2201-6.)

οίγουρα το πιο επαναστατικό» και τονίζει: «με τα ποιήματα και τα άρθρα του κατήγγειλε το σκεπασμένο με χίλια πέπλα αλήθειας, ψεύδος που βασιλεύει πάνω στους όρθιους νεκρούς αυτής της έρημης χώρας που είναι η εποχή μας».¹⁰⁰ Μεταφράζονται τα ποιήματα: «Στους Έλληνες μαθητές με μία ανάσα» ("Agli studenti greci in un fiato")¹⁰¹ και «Ποιμενικός του Ναρκίσσου» ("Pastorella di Narcis")¹⁰² από τη συλλογή *La nuova gioventù*, «Στίχοι για την αγωνία του Ο Ci-Min» ("Versi per l'agonia di O Ci-Min")¹⁰³ από τη *Trasumanar e Organizzar* και «Ποιήματα Κοσμικά» ("Poesie Mondane") από την *Poesia in Forma di Rosa*.

Άλλοι παζολινικοί στίχοι που εμφανίζονται σε συλλογικό έργο, καταγράφονται σε απόσταση αρκετών ετών αργότερα, το 2011, όταν δημοσιεύεται η *Ανθολογία της Ιταλικής Ποίησης: ένα ταξίδι στην ιταλική χώρα*.¹⁰⁴ Πρόκειται για ένα έργο επιμελημένο από τον Γιάννη Παπιά και τον Σωτήρη Παστάκα, όπου παρατίθενται οι Ιταλοί ποιητές με χρονολογική σειρά προερχόμενοι από όλες σχεδόν τις ιταλικές επαρχίες. Ο τόμος είναι από τις πιο ολοκληρωμένες και μακροσκελείς εκδόσεις ανθολογίας ιταλικής ποίησης, όπου παρουσιάζονται οι σύγχρονες τάσεις της. Ο Παστάκας επέλεξε να μεταφράσει ορισμένα ποιήματα του Παζολίνι, που ακολουθούν ένα προοίμιο του

¹⁰⁰Υφαντής, Γ. (Επιμ.). (2000). *Ο Κήπος της Ποίησης 4500 Χρόνια Ξένης Ποίησης*. Αθήνα: Πατάκης. σ.σ. 224-7 [Βλ. σχετικά & την ηλεκτρονική έκδοση: Υφαντής, Γ. (Επιμ.). (2000). *Ο Κήπος της Ποίησης 4500 Χρόνια Ξένης Ποίησης*. σ.σ. 152-4. Ανάκτηση από <https://www.ebooks4greeks.gr/o-khpos-ths-poihsis>]

¹⁰¹Υφαντής, Γ. (Επιμ.). ό.π., σ. 224 («...το φασισμό εγώ τον έζησα στη χώρα μου, τον ξέρω...»). Υπάρχει και στο βιβλίο *Μια στιγμή Πιερ Πάολο Παζολίνι* του Γιώργου Χρονά [Χρονάς, Γ. (2004). *Μια στιγμή Πιερ Πάολο Παζολίνι* (3η έκδοση). Αθήνα: Οδός Πανός. σ.σ. 114-115]

¹⁰²Υφαντής, Γ. (Επιμ.). ό.π., σ.σ. 226-7 («Πιστεύω στο Θεό Πατέρα, τον Υιό, στο άγιο Πνεύμα, στα χείλη που' ναι τρυφερά ή στα χέρια που' ναι σκληρά»). Εμφανίζεται και σε άλλη μετάφραση του Δημήτρη Παπαδάκη στο *Μια στιγμή Πιερ Πάολο Παζολίνι* του Χρονά (σ. 113).

¹⁰³Υφαντής, Γ. (Επιμ.). ό.π., σ. 225. Χαρακτηριστικοί είναι οι τελευταίοι στίχοι: «...γύφινά ύστερα θα στήσουνε μνημεία που βέβαια...». Στο βιβλίο *Μια στιγμή Πιερ Πάολο Παζολίνι* εμφανίζεται με τίτλο: «Στίχοι για την επιθανάτια αγωνία του Χο Τσι Μίνχ» (σ.σ. 116-117) & στο περιοδικό *Οδός Πανός* σε διαφορετική μετάφραση αγνώστου μαζί με το «Στους Έλληνες φοιτητές με μια ανάσα» [Pasolini, Pier Paolo. Δύο ποιήματα. (1982). *Οδός Πανός*, (5), σ. 54. (όπου αναφέρεται ότι είχε ήδη δημοσιευτεί στη εφημερίδα *Θεσσαλονίκη* το 1975 λίγο μετά τη δολοφονία του)].

¹⁰⁴Παστάκας, Σ., & Παπιάς, Γ. (2011). *Ανθολογία Ιταλικής Ποίησης-Ταξίδι στην όμορφη χώρα-Il bel paese*. Αθήνα: Οδός Πανός. Περιλαμβάνονται μεταφρασμένοι στίχοι των Λεοπάρντι, Καμπάνα, Γκάττο, Μοντάλε, Μερίνι, Παβέζε, Πέννα, Κουαζιμοντο, Σάμπα, Σερένι, Μαγκρέλλι, Σπέκκιο, Τόνι. (Βλ. σχετικά &: <http://www.poein.gr/2011/11/02/pier-paolo-pasolini-nuiaueyo-iyaoa-iaouonaoc-ouothnco-dhaouueao/>)

Αλμπέρτο Μοράβια προσδίδοντας έτσι μια χαρακτηριστική εικόνα της παζολινικής παραγωγής¹⁰⁵: «Ξυπνάω και τα μάτια μου καίνε...» (“Mi alzo con le palpebre infuocate”) από την *Poesie*, «Η Παρουσία» (“La Presenza”¹⁰⁶) αφιερωμένο το 1970 στη Μαρία Κάλλας, «Ρωμαϊκή Νύχτα» (“La Serata Romana”), από την *Le Ceneri di Gramsci*, το «Κοινωνικό Άσμα» (“Il Canto Civile”) από την *Trasumanar e organizzar*, «Ήταν ωστόσο η Ιταλία γυμνή και πληθωρική» (“Ma era l’Italia nuda e formicolante”) από την *Poeta delle ceneri*, «Το Ημερολόγιο» (“il Diario”) από τη *La meglio gioventù* και το «Ρωμαϊκή Νύχτα» (“La Serata Romana”), και «Προς τα Λουτρά του Καρακάλλα» (“Vanno verso le Terme di Caracalla”) από τη συλλογή *La Religione del mio Tempo*.

Ένα χρόνο αργότερα, ένα ποίημα του Παζολίνι στα ελληνικά συμπεριλαμβάνεται από τον Ιωάννη Τσόλκα και τον Γεράσιμο Ζώρα στο διγλωσσο βιβλίο *Πλάνητες Στίχοι*¹⁰⁷, όπου η βασική ιδέα της δημιουργίας του είναι η μετάφραση Ιταλών ποιητών από Έλληνες ποιητές. Συγκεκριμένα, αναπαράγεται το απόσπασμα από το *roemetto “il Pianto della Scavatrice”* («Ο Θρήνος του Εκσκαφέα») με τίτλο «Φτωχός σαν γάτος του Κολοσσαίου» μέσα από τη συλλογή *Le Ceneri di Gramsci* και μεταφρασμένο το 1976 από τη Ρίτα Μπούμη Παππά και τον Παναγιώτη Χατζηγάκη, στη *Νέα Παγκόσμια Ποιητική Ανθολογία*¹⁰⁸, όπως έχει ήδη αναφερθεί. Η παρουσία της ιταλικής ποίησης στην Ελλάδα έχει μελετηθεί ιδιαίτερα από τον επιμελητή της έκδοσης, Γεράσιμο Ζώρα, ο οποίος στις εμπεριστατωμένες μελέτες του έχει καταγράψει την επίδραση που ασκούν Ιταλοί ποιητές στο έργο Ελλήνων συγγραφέων¹⁰⁹.

¹⁰⁵Ο Μοράβια, τον Οκτώβριο του ’84, θίγει δύο από τα κύρια θέματα της ποίησης του Παζολίνι: Τη θλίψη του για την ερημωμένη και ταπεινωμένη πατρίδα και τη νοσταλγία του για τον πολιτισμό της αγροτιάς [Βλ. σχετικά: Παστάκας, Σ., & Παππάς, Γ. (2011). *Ανθολογία Ιταλικής Ποίησης-Ταξίδι στην όμορφη χώρα-Il bel paese*. Αθήνα: Οδός Πανός, σ.σ. 299-300]

¹⁰⁶Το ποίημα «Η παρουσία» (“La presenza”) από το 1969 υπάρχει και σε μετάφραση Χατζηγάκη ανάμεσα στα άλλα δύο μεταφρασμένα από τον ίδιο και επίσης αφιερωμένα στην Μαρία Κάλλας [: “Timor di me?” («Φόβος για μένα;») και το «Κάλλας»], στο συλλογικό έργο *Pier Paolo Pasolini* [βλ. σχετικά: Μ. Δημόπουλος, (επιμ.). (1997). *Pier Paolo Pasolini*. Θεσσαλονίκη: Φεστιβάλ Κινηματογράφου Θεσσαλονίκης, σ.σ. 122-127 & <http://www.myfestival.gr/default.aspx?lang=el-GR&page=19&id=41613>]

¹⁰⁷Τσόλκας, Δ., & Ζώρας, Γ. (2012). *Πλάνητες Στίχοι*. Αθήνα: Πεδίο, σ.σ. 384-391

¹⁰⁸*Νέα Παγκόσμια Ποιητική Ανθολογία*. (1977). (5). (Ρ. Μπούμη, Ν. Παππάς, Μεταφρ.). Δ.Τσουράκης (Επιμ.) Αθήνα: Διόσκουροι, σ.σ. 2201-6.)

¹⁰⁹Μέσα από τους τόμους *Φιλολογικά μελετήματα, Ιταλικοί αντικατοπτρισμοί. Η Ιταλία σε κείμενα Νεοελλήνων λογοτεχνών, Αυσονία, Θύβρις, Ιταλοί λογοτέχνες στο έργο του Παλαμά, γίνεται ιδιαίτερα λόγος για τον Δάντη, Πετράρχη, Αλφιέρι, Φόσκολο, Λεοπάρντι, Καρντούτσι, Πάσκολι, και Ντ’ Αννούντιο.*

1.3 Αυτοτελείς δημοσιεύσεις μεταφρασμένων δοκιμίων

Το ελληνικό κοινό στην πραγματικότητα έως τώρα έχει περιορισμένη δυνατότητα μελέτης των περισσότερων δοκιμίων που εκδόθηκαν στο εξωτερικό για τον Παζολίνι, και ειδικά στην Ιταλία από Ιταλούς συγγραφείς. Έστω και τα λίγα μεταφρασμένα στα ελληνικά που δημοσιεύτηκαν, αποτελούν αξιοσημείωτες συνεισφορές, τουλάχιστον από την άποψη περιεχομένου, για τον εμπλουτισμό της παζολινικής λογοτεχνικής παρουσίας. Στην παρουσίασή τους θα ακολουθήσουμε χρονική σειρά.

Μεταφράζεται το πρώτο έργο της διεθνούς βιβλιογραφίας για τον ποιητή, το 1983. Είναι το συλλογικό βιβλίο που είχε δημοσιεύσει στην Ιταλία το 1977 η Laura Betti, *Pasolini: cronaca giudiziaria, persecuzione, morte* (Παζολίνι: χρονικό της βίας, της δίωξης και του θανάτου¹¹⁰), μεταφρασμένο από την Κούλα Κυριακίδου, και γραμμένο ως μία απόπειρα να σκιαγραφηθούν οι δικαστικές περιπέτειες του Παζολίνι κατά τη διάρκεια της ζωής του, που προήλθαν κυρίως από την κινηματογραφική δημιουργία του και πολιτική οπτική. Η καθηγήτρια Κωνσταντίνα Ευαγγέλου, με τη σειρά της, θα αναβιώσει προσφάτως το χρονικό των διώξεων του ποιητή αναπαράγοντας το «Γράμμα στον Πιέρ Πάολο» από την Οριάνα Φαλάτσι στο περιοδικό *The Athens Review*¹¹¹. Η διήγηση όμως, πτυχών της ίδιας της ζωής του που τον είχαν κοντά σ' άλλα οδηγήσει σε δικαστικές διαμάχες, παρουσιάστηκε το 1985, και τρία χρόνια μετά την πρώτη δημοσίευση στη Γαλλία, από το Λουκά Θεοδωρακόπουλο, που μετέφρασε το τολμηρό και αμφιλεγόμενο έργο του Γάλλου Dominique Fernandez, *Dans la*

¹¹⁰Βλ. σχετικά στην ελληνική έκδοση: Τσούμα, Δ. (Επιμ.). (1983). *Παζολίνι: χρονικό της δίωξης, διωγμός, θάνατος*. (Κ. Κυριακίδου, Μεταφρ.) Αθήνα: Εξάντας

¹¹¹Ευαγγέλου, Κ. (2019). Ο άβολος Παζολίνι, Γράμμα στον Πιέρ Πάολο. Από Οριάνα Φαλάτσι. *The Athens Review* (107), σ.σ. 22-25. Η Κωνσταντίνα Ευαγγέλου σχολιάζει στο άρθρο της το μεταφρασμένο από την ίδια βιβλίο της Οριάνα Φαλάτσι [Φαλάτσι, Ο. (2019). *Ο άβολος Παζολίνι*. Κ. Ευαγγέλου (μεταφρ.). Αθήνα: The Athens Review], που αποτελεί μια παρεμβατική έρευνα της Ιταλίδας δημοσιογράφου συγκεντρώνοντας τα πέντε κείμενα της Φαλάτσι για την υπόθεση Παζολίνι, γραμμένα στα χρόνια 1966-1975. Το βιβλίο έρχεται να συμπληρώσει το απόφθεγμα του προ δεκαετιών πολυσυλλεκτικού μελετήματος *Παζολίνι: χρονικό της βίας, της δίωξης και του θανάτου* σε μετάφραση Κούλας Κυριακίδου. (Βλ. & σχετικό σχόλιο του Κωνσταντίνου Κυριακού: Κυριακού, Κ. (2020, Απρίλιος 6). Παζολίνι: Ήταν ένα μακελειό. Ανάκτηση από <https://www.avgi.gr/article/10812/10918895/pazolini-etan-ena-makeleio> & <http://avgi-anagnoseis.blogspot.com/2020/04/blog-post.html> & του καθηγητή Ευριπίδη Γαραντούδη: Γαραντούδης, Ε. (2020, Απρίλιος 28). Ο Παζολίνι της Φαλάτσι. Ανάκτηση από <https://staxtes2003.com/2020/04/28/28-4-20/>)

main de l'ange (Εγώ ο Πιερ Πάολο στα χέρια του Αγγέλου¹¹²). Πρόκειται για ένα είδος μυθιστορηματικής ανάπλασης, μια φανταστική αυτοβιογραφία του σκηνοθέτη, που παρά τις έντονες κριτικές, κέρδισε το βραβείο *Prix Goncourt* το 1982. Στον πρόλογο, ο Παζολίνι είναι ο ήρωας που μιλάει σε πρώτο πρόσωπο, με το συγγραφέα να ταυτίζεται μαζί του, διασχίζοντας μια τεράστια κοινωνική τοιχογραφία της Ιταλίας από τη φασιστική εποχή ως τις «Ερυθρές Ταξιαρχίες», και συναντώντας μια σειρά από πορτρέτα προσωπικοτήτων όπως οι Μοράβια, Φελίνι, Μπερτολούτσι και Κάλλας. Ο απόηχος του βιβλίου, που παράλληλα αποτελεί μια πραγματεία πάνω στην ομοφυλοφιλία, εκφράστηκε με σχετικά άρθρα δύο λογοτεχνικών περιοδικών: του περιοδικού *Η Λέξη*, όπου η Μαρίνα Λαχανά επικρίνει τη χρήση από τον Fernandez του πρώτου προσώπου που έχει ως στόχο να πείσει τους αναγνώστες ότι ο ίδιος ο ποιητής διηγείται τη ζωή του¹¹³. Αντίθετα, στις σελίδες του *Διαβάζω*¹¹⁴ ο Θ. Ψαλιδόπουλος αφιερώνει μια λεπτομερή παρουσίαση του βιβλίου, θεωρώντας το πολύ επίκαιρο και σημαντική είσοδο για τις ελληνικές εκδόσεις.

Σε άλλη βάση, η Τερέζα Σειρήνη μετέφρασε το 1987 το δοκίμιο του κινηματογραφικού κριτικού Sandro Petraglia, *Pier Paolo Pasolini Il Castoro cinema*, ήδη δημοσιευμένο από το 1974. Στο βιβλίο αναπτύσσεται μια ταυτόχρονη διερεύνηση του ποιητικού και κινηματογραφικού έργου του δημιουργού¹¹⁵, κάτι που το καθιστά μία από τις πλέον διεισδυτικές και τεκμηριωμένες προσεγγίσεις της καλλιτεχνικής παζολινικής έκφρασης. Είναι ένα βιβλίο άξιο επανέκδοσης καθώς αναδεικνύει με συγκριτικό τρόπο την ιδιαίτερη οπτική του Πιερ Πάολο Παζολίνι στον κινηματογράφο μέσω της ποίησης.

Η Λένα Κωνσταντέλλου με τη σειρά της, παράλληλα με το βιβλίο *Θεώρημα*, είχε μεταφράσει δοκίμια και αρθρογραφία του ποιητή με τίτλους όπως «Το χάσιμο της ύπαρξης», «Ταύτιση της αιμομιξίας με την πραγματικότητα», «Ναι, βέβαια τι κάνουν οι νέοι...» στο αφιέρωμα «Παζολίνι» του 20-21^{ου} τεύχους του περιοδικού *Οδός Πανός* το 1985¹¹⁶. Στο ίδιο πνεύμα με

¹¹²Fernandez, D. (1985). *Εγώ ο Πιερ Πάολο στα χέρια του Αγγέλου*. (Λ. Θεοδωρακόπουλος μεταφρ.). Αθήνα: Αστάρτη. (βλ. σχετικά &: <https://www.ianos.gr/ego-o-pier-paolo-sta-xeria-tou-aggelou-0009423.html>)

¹¹³Λαχανά Μ.(1984). Dominique Fernandez. *Η Λέξη*, (33), σ. 263. Ανάκτηση 22/11/2019 από <http://www.ekebi.gr/magazines/flipbook/showissue.asp?file=33051&code=8210>

¹¹⁴Ψαλιδόπουλος Θ. (1984). Ζωγραφίζοντας τη δική μας καρδιά. *Διαβάζω* (150), σελ 69. Ανάκτηση 22/11/2019 από https://issuu.com/diavazo.gr/docs/aa124_issue_150

¹¹⁵Petraglia, S. (1987). *Pasolini* (Τ. Σειρήνη, μετάφρ.). Μ. Κονδύλη (επιμ.). Αθήνα: Ηράκλειτος.

¹¹⁶Πιέρ Πάολο Παζολίνι: Ένα γράμμα στον Ιταλο Καλβίνο. (Μτφ. Λένα Κωνσταντέλλου). (1985). *Οδός Πανός*, (20-21), σ.σ. 30-41. (Συγκεκριμένα γράφονται τα παρακάτω άρθρα-αφιέρωματα: Πιέρ Πάολο Παζολίνι: Στίχοι εύθραυστοι Μτφ. Ινώ Τσαούση, Π. Π.

το αφιέρωμα, η Ινώ Τσαούση μεταφράζει το “Versi sottili come righe di rioggia” από τη μεταγενέστερη έκδοση της συλλογής *La nuova gioventù* του 1975¹¹⁷ ως «Στίχοι ασταθείς (εύθραυστοι) σαν ένα παραπέτασμα βροχής¹¹⁸», όπου ο Παζολίνι ειρωνεύεται το σύγχρονό του αντιφασισμό και προοδευτισμό¹¹⁹.

Τον Δεκέμβριο του 1989, ο Βασίλης Μωυσίδης¹²⁰ μεταφράζει μερικά από τα σημαντικότερα άρθρα του Παζολίνι για τον κινηματογράφο μέσα από το μανιφέστο που ο Ιταλός διανοητής είχε παρουσιάσει το 1965, «Ο Κινηματογράφος της Ποίησης»¹²¹. Ο εκδοτικός οίκος «Αιγόκερως» το αναπαράγει σε διπλή έκδοση: η πρώτη με τίτλο *Έξι κείμενα για τον κινηματογράφο*¹²² και η δεύτερη, πιο πολυτελής με φωτογραφίες και τίτλο *Ο κινηματογράφος της ποίησης*¹²³, όπου ο ποιητής και σκηνοθέτης εξέφραζε σε μορφή μανιφέστου την αντίθεσή του σε κάθε είδους εξουσία και την αστική κουλτούρα τόσο πολιτικά όσο και ιδεολογικά. Παράλληλα, αναπτύσσει και μια νέα τεχνική που θεωρεί ότι μπορεί να εισαγάγει την προφορική ποίηση μέσα στον κινηματογράφο και κατ’ επέκταση να την καταστήσει σαν «γλώσσα της ποίησης στον κινηματογράφο» ή ως γραπτή γλώσσα της πραγματικότητας,¹²⁴

Παζολίνι: Γλωσσική ανάλυση ενός ολόγκαν. Τα τζηνς-Ιησούς Μτφ. Λένα Κωνσταντέλλου, Π. Π. Παζολίνι: Από το "Όργιο". Μτφ. Κώστας Πολέτης, Ταινία υψηλής ποιότητας ο θάνατος του Παζολίνι, Π. Π. Παζολίνι: Για τους νεαρούς τοξικομανείς, Π. Π. Παζολίνι: Από το "Θεώρημα", Η Ιδεολογική διαθήκη του Παζολίνι.)

¹¹⁷Pasolini P.P. (2003). *Tutte le poesie* (2) (2η έκδ.). Milano: Mondadori, σ. 268

¹¹⁸Στίχοι ασταθείς (εύθραυστοι) σαν ένα παραπέτασμα βροχής (1985). *Οδός Πανός*, (20-21). (Ι. Τσαούση μτφ.), σ.σ.8-9.

¹¹⁹Βλ. σχετικά: <http://www.francocenerelli.com/antologia/pasolini.htm>

¹²⁰Έχει μεταφράσει το 2004 Marinetti (*Μανιφέστα του φουτουρισμού*) και το 2008 το σκηνοθέτη Antonioni (*Κείμενα και συνεντεύξεις*).

¹²¹Βλ. σχετικά με τη ορολογία του κινηματογράφου που πρότεινε ο Παζολίνι: Ταρνανάς Α. (2018). *Πιέρ Πάολο Παζολίνι*. Αθήνα: Αιγόκερως., σ.σ. 8-15

¹²²Παζολίνι, Π. Π. (1989). *6 κείμενα για τον κινηματογράφο*. (Β. Μωυσίδης, Μετάφρ.). Αθήνα: Αιγόκερως

¹²³Παζολίνι, Π. Π. (1989). *Ο κινηματογράφος της ποίησης*. (Β. Μωυσίδης, Μετάφρ.). (Ε. Βενιανάκη επιμ.). Αθήνα: Αιγόκερως

¹²⁴Βλ. σχετικά και στο άρθρο της Μαρίας Στεφανοπούλου: Στεφανοπούλου Μ. (1979). Από την Αιρετική Εμπειρία. Ο Κινηματογράφος και ο προφορικός λόγος. *Το Δέντρο*, (11), σ.σ. 201-206. [Βλ. & Φωστήρη Μ. (1990). Ο κινηματογράφος σαν γραφή και το αρχέτυπο του μοντέρνου του Παζολίνι. *Η Λέξη*, (96), σ. 518. Ανάκτηση 26/3/2019 από <http://www.ekebi.gr/magazines/showimage.asp?file=40112&code=3087&zoom=800>

Παζολίνι]. Βλ. & Τριχιάς Κ. (2017, Φεβρουάριος 14). *Αναζητώντας την ποιητική ταινία* (ερευνητική εργασία). Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας., σ.σ.30-35. Ανάκτηση 26/3/2019 από https://issuu.com/k.p.trichias/docs/teuxos_dm].

Βλ. & Δημόπουλος, Μ. (Επιμ.). (1997). *Pier Paolo Pasolini: Φεστιβάλ Κινηματογράφου Θεσσαλονίκης 1994*. Αθήνα: Αιγόκερως. σ.σ. 71-72

σύμφωνα και με τη σχετική ορολογία και ανάλυση που διατυπώνει ο Ανδρέας Ταρνανάς στη μετέπειτα κριτική του αναθεώρηση, το 2003, για τον Παζολίνι. Ο ποιητής εξυμνείται έως και σήμερα σε σχετικά άρθρα¹²⁵ ως «ένας ποιητής της εικόνας» όταν σκηνοθετεί, κάνοντας ένα κινηματογράφο που συνδέει το λυρισμό με την πολιτική, την ποίηση με την ιδεολογία, την διανοητική ανάλυση με το πάθος.

Από ένα εντελώς διαφορετικό πρίσμα, η ιστορία σε κόμικς, που παρουσιάζει τις τελευταίες μέρες και συναναστροφές του Παζολίνι, ανάμεσα στο μύθο και την πραγματικότητα, παρουσιάζεται στο βιβλίο *Παζολίνι Pig!Pig!Pig!*¹²⁶ με σχέδια του Massimo Rotundo. Η Μαρία Καραγιαννάκη μεταφράζει από τα γαλλικά για την ελληνική έκδοση το 1996, τα κείμενα του Jean Dufaux, τρία μόλις χρόνια αργότερα από το πρωτότυπο. Το 2015, το βιβλίο του συγγραφέα, σκηνοθέτη και εκδότη Γιάννη Σολδάτου με τίτλο *Όταν ο Παζολίνι συνάντησε το αγόρι που του πρόσφερε το θάνατο*,¹²⁷ αποτέλεσε και το κείμενο του θεατρικού έργου με το ίδιο όνομα που παρουσιάστηκε για δύο χρονιές στην Αθήνα, με την ευκαιρία της τεσσαρακοστής επετείου του θανάτου του ποιητή. Μια παράσταση με κινηματογραφική δομή, ερωτισμό και πάθος που οριοθετεί τον παζολινικό κόσμο μέσα στην ποίηση, τον κινηματογράφο, τη σκέψη, την πολιτική και φιλοσοφία, εκφρασμένο με προκλητικό και ενοχλητικό τρόπο¹²⁸.

Το 2006, εκδίδεται η πρώτη απόπειρα βιογραφίας του Παζολίνι. Είναι μια ενδελεχής βιογραφική αναφορά του ποιητή από τη γέννησή του ως τη χρονιά της δολοφονίας του και ταυτόχρονα με ενδιαφέρουσα συνοπτική, κριτική προσέγγιση του καλλιτεχνικού του έργου. Το μεταφρασμένο από τον Προκόπη Σοφρά βιβλίο του René de Cecatty με τίτλο *Pasolini*¹²⁹, είναι πολυδιάστατο και προσεγγίζει εξαιρετικά την καλλιτεχνική δημιουργία του

¹²⁵Τοργγορίνη, Ε. (2 Νοεμβρίου 2013). Πιερ Πάολο Παζολίνι: Αφιέρωμα στον «ποιητή του υποκόσμου». Ανάκτηση 2.2.2020 από <https://frapress.gr/2013/11/afieroma-ston-piiti-tou-ipokosmou/>

¹²⁶Dufaux, J. (2001). *Παζολίνι Pig!Pig!Pig!* (Μ. Καραγιαννάκη, μετάφρ.). Β. Γεώργας (επιμ.). Αθήνα: Όλον (Βλ. σχετικά &: <https://www.politeianet.gr/books/dufaux-jean-olon-biblia-pazolini-pig-pig-pig-21777>)

¹²⁷Σολδάτος, Γ. (2015). *Όταν ο Παζολίνι συνάντησε το αγόρι που του πρόσφερε το θάνατο*. Αθήνα: Αιγόκερως

¹²⁸Βλ. σχετικά &: <https://www.politeianet.gr/books/9789603224853-soldatos-giannis-aigokeros-otan-o-pazolini-sunantise-to-agori-pou-tou-prosfere-to-thanato-244841> & Μποσκοϊτης, Α. (28 Φεβρουαρίου 2015). *Όταν ο Παζολίνι συνάντησε το αγόρι που του πρόσφερε το θάνατο*. Ανάκτηση 4/9/2019 από <https://www.lifo.gr/team/parastasi/55576>

¹²⁹De Ceccatty, R. (2009). *Παζολίνι* (2η εκδ.). (Π. Σοφράς, Μεταφρ.). Ρ.Κολαΐτη (Επιμ.). Αθήνα: Alter-Ego

ποιητή παράλληλα με τις προσωπικές εμπειρίες του. Αναδημοσιεύθηκε στις 21 Οκτωβρίου 2009 και έχει προσφερθεί ως ένθετο της κυριακάτικης εφημερίδας *Το Βήμα*. Το 2019 αντίστοιχα, η Καθηγήτρια Κωνσταντίνα Ευαγγέλου μέσα από τις σελίδες του περιοδικού *The Athens Review of Books*, προβαίνει σε μια ενδελεχή βιογραφική αναφορά του ποιητή από τη γέννησή του ως τη χρονιά της δολοφονίας του, με μια παράλληλη συνοπτική κριτική προσέγγιση του καλλιτεχνικού του έργου¹³⁰. Η Μαρίνα Καπελάκη¹³¹ με τη σειρά της, σε πρόσφατο άρθρο στο *Οδός Πανός* θα αναφερθεί συνοπτικά στον καλλιτεχνικό βίο το Παζολίνι μέσα από την «ελληνική» ματιά και δημιουργία του¹³².

1.4 Μεταφρασμένα δοκίμια σε συλλογικούς τόμους και αφιερώματα

Μια σειρά από δοκίμια Ελλήνων διανοούμενων, γραμμένα και δημοσιευμένα σε βιβλία στη ελληνική γλώσσα, συνέβαλαν σημαντικά στη μελέτη του ποιητή και ικανοποιούν πιθανότατα το πολυποίκιλο ενδιαφέρον των αναγνωστών. Το 2003, δημοσιεύεται η κριτική συμβολή του σκηνοθέτη και στιχουργού Ανδρέα Ταρνανά με τίτλο *Πιερ Πάολο Παζολίνι*¹³³. Ο Ταρνανάς, μιλώντας στην εισαγωγή του για «τη διαύγεια του πνεύματος, το όραμα, το μυστικισμό, τη λογική και το πάθος» του Ιταλού δημιουργού και με τη σφαιρική εισαγωγή του πάνω στο σύνολο του λογοτεχνικού παζολινικού έργου, προετοιμάζει τον αναγνώστη να κατανοήσει, μέσα από οξύμωρους συσχετισμούς, την κινηματογραφική έκφραση και τεχνική του ποιητή. Από την κατηγορία των δοκιμίων σίγουρα δεν μπορεί να λείψει το άρθρο του Φοίβου Γκικόπουλου «Πιέρ Πάολο Παζολίνι, "Πετρέλαιο": Ένα ταξίδι ανάμεσα στον μύθο και την πραγματικότητα»¹³⁴, όπου εξετάζεται η ελληνική έκδοση του *Petrolio* του 1993.

¹³⁰Ευαγγέλου, Κ. (2019). Εκείνο το φάντασμα είναι ακόμα ανάμεσά μας: Απόπειρα βιογράφησης του Πιέρ Πάολο Παζολίνι. *The Athens Review* (105), σ.σ. 47-50

¹³¹Έχει εκπονήσει σχετική εργασία στο μάθημα «Η Ελλάδα στη Σύγχρονη Ιταλική Λογοτεχνία», στο πλαίσιο του μεταπτυχιακού προγράμματος του Τμήματος Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας του ΕΚΠΑ, όπως με πληροφόρησε η αναπληρώτρια καθηγήτρια του Τμήματος κ. Άννα Θέμου.

¹³²Καπελάκη, Μ. (2018). Pier Paolo Pasolini (1922-1975) · Η στεντόρεια φωνή της ελληνικής συνειδησης!!!. *Οδός Πανός*, (180). σ.σ. 32-39

¹³³Ταρνανάς, Α. (2003). *Πιερ Πάολο Παζολίνι*. Ε. Βενιανάκη (επιμέλεια). Αθήνα: Αιγόκερως.

¹³⁴Βλ. σχετικά: Γκικόπουλος, Φ. (2 Δεκεμβρίου 2020). Πιέρ Πάολο Παζολίνι, "Πετρέλαιο": Ένα ταξίδι ανάμεσα στον μύθο και την πραγματικότητα. Ανάκτηση 4/9/2021 από <http://artinews.gr/πιέρ-πάολο-παζολίνι-πετρέλαιο-Ένα-ταξίδι-ανάμεσα-στον-μύθο-και-την-πραγματικότητα.html>

Το 1996, ο Γιώργος Μάρκου¹³⁵ δημοσίευσε στην ελληνική γλώσσα το βιβλίο *Κουβεντιάζοντας με τον Πιερ Πάολο Παζολίνι*¹³⁶, χρησιμοποιώντας στον πρόλογο λόγια του Italo Calvino για να παρουσιάσει μια πληρέστερη εικόνα για τις πνευματικές και πολιτικές ανησυχίες του Παζολίνι. Αναπαράγοντας, λίγους μήνες πριν από το θάνατό του Ιταλού, τη συζήτηση του που έκανε με τον ποιητή, σχετικά με την πνευματική ζωή της Ιταλίας, τις ταινίες του, τους Έλληνες φίλους του και ιδιαίτερα τη Μαρία Κάλλας, εκθέτει τα πολιτικά παζολινικά οράματα και τους στόχους που παρέμειναν ανεκπλήρωτοι, ενώ προσπαθεί να αποδώσει συνολικά το ποιητικό, συγγραφικό, δημοσιογραφικό και κινηματογραφικό έργο του Παζολίνι παράλληλα με την παρουσίαση πολυάριθμων φωτογραφιών από όλες τις περιόδους του πολυτάραχου βίου του.

Στις δημοσιεύσεις που έγιναν στη Θεσσαλονίκη το 1997, όταν η πόλη ήταν η Πολιτιστική Πρωτεύουσα της Ευρώπης, σε συνεργασία με το Φεστιβάλ Κινηματογράφου της Θεσσαλονίκης, ο Παζολίνι ήταν ο πρωταγωνιστής ενός μονογραφικού έργου με τίτλο *Pier Paolo Pasolini*¹³⁷, με επιλογές και γενική επιμέλεια του Μιχάλη Δημόπουλου¹³⁸ και επιμέλεια κειμένων του Αχιλλέα Κυριακίδη. Η έκδοση που έγινε συγκεκριμένα με την ευκαιρία της εκδήλωσης

¹³⁵Ο Γιώργος Μάρκου μέσα από συνεντεύξεις από τις αρχές της δεκαετίας του '70, συνήθιζε να σκιαγραφεί τον εσωτερικό κόσμο των σκηνοθετών του παγκόσμιου κινηματογράφου, το δε υλικό για τη συγγραφή των βιβλίων του προέρχεται από συνεντεύξεις που έγιναν από το 1970 έως το 1990 και που έχουν μεταδοθεί από RAI 2, RAI 3, από το ραδιόφωνο της YENEΔ, την EPT2 και την EPA 5, από τα ραδιόφωνα του Βατικανού και του Μόντε Κάρλο, καθώς και εφημερίδες και περιοδικά της Ελλάδας, της Ιταλίας και των ΗΠΑ. [Βλ. σχετικά &: Φραγκούλης, Γ. (1998). Βιβλιομανία. *Αντι-Κινηματογράφος* (23)., σ. 48. Ανάκτηση 13/1/2020 από http://archive.filmfestival.gr/inst/festival_6/gallery/PUBLIC-MEDIA/II-000000005962/II-000000005962.pdf]

¹³⁶Μάρκου, Γ. (1996). *Κουβεντιάζοντας με τον Πιερ Πάολο Παζολίνι*. Αθήνα: Αίολος.

¹³⁷Μ. Δημόπουλος & Α. Κυριακίδης, (επιμ.). (1997). *Pier Paolo Pasolini*. Θεσσαλονίκη: Φεστιβάλ Κινηματογράφου Θεσσαλονίκης (βλ. σχετικά και στο ψηφιοποιημένο αρχειακό υλικό του Φεστιβάλ Κινηματογράφου Θεσσαλονίκης: <http://my.filmfestival.gr/default.aspx?lang=el-GR&page=19&id=41613>). Μεταφράσεις: Μιχάλης Δημόπουλος, Δάφνη Βλουμίδη, Βίκτωρ Αρδίτης, Κλαίρη Μητσotάκη, Χρήστος Βακαλόπουλος, Έφη Καλλιφατίδη, Έρση Σωτηροπούλου, Παν. Χρ. Χατζηγάκης, Σταύρος Πετσόπουλος, Αθηνά Μοντζίδου, Νίκος Λυγγούρης.

¹³⁸Ο Μιχάλης Δημόπουλος ξεκίνησε ως κριτικός κινηματογράφου στην *Αυγή* και στο *Σύγχρονο Κινηματογράφο*, τη δεκαετία του '70. Συνεργάστηκε με διάφορους εκδοτικούς οίκους και συνεισέφερε ουσιαστικά στο ελληνικό κινηματογραφικό τοπίο, όταν ανέλαβε ως καλλιτεχνικός διευθυντής το Φεστιβάλ Κινηματογράφου Θεσσαλονίκης (1992-2004), ενώ έχει συμμετοχή σε μεταφράσεις συλλογικών έργων τη δεκαετία του '90 για τους σκηνοθέτες Λουίς Μπουνιουέλ, Κέντζι Μιζογκούτσι και Κοϊστοφ Κιεσλόφσκι (βλ. σχετικά &: <http://www.ekebi.gr/frontoffice/portal.asp?cpage=NODE&cnode=462&t=2311>).

«Pier Paolo Pasolini: ...με τα όπλα της ποίησης», η οποία είχε πραγματοποιηθεί στο Γαλλικό Ινστιτούτο Αθηνών το Μάιο του 1994, και στη Θεσσαλονίκη, στον Κινηματογράφο «Έσπερος» (13-19 Μαΐου 1994) στα πλαίσια των δραστηριοτήτων του Οργανισμού Πολιτιστικής Πρωτεύουσας της Ευρώπης «Θεσσαλονίκη 1997», παρουσιάζει μια αρκετά ολοκληρωμένη εικόνα της προσωπικότητας του διανοούμενου μαζί με μια πλούσια συλλογή φωτογραφιών, ενώ γράφονται αναλύσεις και κριτικές του κινηματογραφικού και όχι μόνο έργου του, υπογεγραμμένες από γνωστούς κριτικούς Τέχνης, συνεντεύξεις, λεπτομερής βιογραφία και πλήρης φιλμογραφία. Πρόκειται για ένα ξεχωριστό συλλογικό έργο αρχειακής αναμφίβολα αξίας, που θα ήταν απαραίτητο για κάποιον που θέλει να εμβαθύνει στην τέχνη του μεγάλου Ιταλού σκηνοθέτη και ειδικότερα στην ποιητικότητα του λόγου του, εφόσον στα κείμενα αναλύονται τα στοιχεία των ταινιών του στην προσπάθεια να ανακαλυφθούν ταυτόχρονα και τα ποιητικά τους χαρακτηριστικά, ενώ αφήνονται περιθώρια για προεκτάσεις. Η φιλμογραφία του σκηνοθέτη αναφέρεται στο τέλος της έκδοσης. Ολόκληρο το κινηματογραφικό έργο του αναλύεται σε τέσσερα μεγάλα κεφάλαια. Είναι απαραίτητο να τονίσουμε εντούτοις, ότι τα περισσότερα άρθρα που περιλαμβάνει αυτό το ξεχωριστό συλλογικό έργο, είχαν δημοσιευτεί παλαιότερα ήδη δύο φορές στο τεύχος αρ. 8 του *Σύγχρονου Κινηματογράφου* το 1976¹³⁹ και στο τεύχος αρ. 35 από το 1984¹⁴⁰. Στον πρόλογο του μονογραφικού έργου, ο Δημόπουλος χαρακτηρίζει «αίνιγμα» τον κινηματογράφο και τη ζωή του Παζολίνι, θεωρεί δε ότι ο Ιταλός διανοούμενος «τόνωσε την ανάλυση και την αναζήτηση λύσεων με πληθώρα δοκιμίων, αναλύσεων και σεμιναρίων», δυσκολεύεται εντούτοις να τον εντάξει σε μία μόνο κατηγορία λόγω της πολύπλευρης και αντιφατικής προσωπικότητάς του που «μεταμορφώνεται συνέχεια σαν το μυθικό Πρωτέα» της γενιάς του. Ο Δημόπουλος επαναλαμβάνει τα λόγια του Μοράβια για τον ποιητή ο οποίος τον θεωρούσε «τον μεγαλύτερο ποιητή της γενιάς του», δεδομένου ότι υπήρξε «πρόσωπο δισυπόστατο, καταραμένος ποιητής και περιθωριακός σκηνοθέτης, ταυτόχρονα μαρξιστής και μυστικιστής, ρεαλιστής και ποιητής, τραγικός και γκροτέσκος, ερωτικός και πουριτανός», καθώς «έζησε

¹³⁹Βλ. σχετικά: *Σύγχρονος Κινηματογράφος* '76 (8). Νοέμβριος '75-Φεβρουάριος '76. σ.σ. 66-99. (Εκδότης Αντώνης Καρκαγιάννης & Μ. Δημόπουλος). Ανάκτηση στις 4/2/2020 από <http://cinemalab.eu.org/sygxronos-kinimatografos/details/1/23-sygxronos-kinimatografos-76>. Το άρθρο του Δημήτρη Μαυρίκιου «Ο ποιητής των «διαφορετικών» μιλάει για την «άλλη κουλτούρα» του Παζολίνι και τον βλέπει σαν εναλλακτικό ποιητή (σ.σ. 67-68).

¹⁴⁰Βλ. σχετικά την ειδική έκδοση εξ' ολοκλήρου αφιερωμένη στον Παζολίνι: *Σύγχρονος Κινηματογράφος* (35). (1984). Ανάκτηση στις 4/2/2020 από <http://cinemalab.eu.org/sygxronos-kinimatografos/details/1/47-sygxronos-kinimatografos-8>.

δημιουργικά την αντίφασή του πλάθοντας μακριά από οποιαδήποτε “καθαρότητα” θέματος και ύφους ένα κόσμο σύνθετο, “ρεαλιστικό-μυθικό” και “επικό-θρησκευτικό”, ένα κόσμο ετερογενή που τον διέπουν κυρίως η σεξουαλική επιθυμία και το αίσθημα του ιερού»¹⁴¹. Στο αφιέρωμα ο αναγνώστης μαθαίνει για την ποίηση έτσι όπως ο Παζολίνι την εννοούσε και συγχρόνως παίρνει μια ιδέα για το τι είναι ποίηση στον κινηματογράφο. Εξετάζονται διάφορες πτυχές της καλλιτεχνικής του αναζήτησης, με δύο κείμενα του Παζολίνι και μια συζήτησή του με τον Μπερνάντο Μπερτολούτσι και τον Ζαν-Λυκ Γκοντάρ. Αναλύεται η «αιρετική εμπειρία» με τρία κείμενα του Παζολίνι, ένα του Νίκου Κολοβού και ένα άλλο του Walter Siti. Γίνεται μια αναφορά στην τραγωδία και τον μύθο, με δύο κείμενα του Παζολίνι και μία συζήτησή του με τους Μιχάλη Δημόπουλο και Πάνο Κοκκινόπουλο. Τέλος, αναφέρεται το μεγάλο θέμα του ερωτισμού, ιδωμένο μέσα από το πρίσμα της ανατροπής και της υπέρβασης, με δύο κείμενα του Παζολίνι, του Roland Barthes, του Χρήστου Βακαλόπουλου και του Γιώργου Μπράμου. Επομένως, το βιβλίο, εκτός των άλλων, έχει συνολικά και μια αρχειακή αξία¹⁴². Πιο συγκεκριμένα ακόμα, βρίσκουμε ένα άρθρο του Παζολίνι στην *Corriere della Sera* της 8ης Οκτωβρίου 1975 (σε μετάφραση της Δάφνης Βλουμίδη) με τίτλο “Accattone in tv”, ένα διάλογό του με την Άννα Μανιάνι (σε μετάφραση από τον ίδιο τον Δημόπουλο), το κείμενο της συζήτησής του με τον Bernardo Bertolucci και τον Jean-Louis Comolli του 1965 (μεταφρασμένο από τον Βίκτωρα Αρδίτη), καθώς και τα κείμενά του «Ο κινηματογράφος της ποίησης» (σε μετάφραση της Κλαίρης Μητσοτάκη), «Ο φόβος του Νατουραλισμού» που μεταφράστηκε από τα γαλλικά από τον Χρήστο Βακαλόπουλο, δύο σύντομα κείμενα για τον *Totò*, πρωταγωνιστή της ταινίας *Uccellacci e Uccellini* του 1966, σε μετάφραση της Έρης Σωτηροπούλου, η εισαγωγή του στο έργο *Edipo Re* (*Οιδίπους βασιλιάς*) με τίτλο «Γιατί ο Οιδίποδας είναι μια ιστορία», από την Δάφνη Βλουμίδη, το δοκίμιό του *Tetis*, που μεταφράστηκε επίσης από τα γαλλικά στα ελληνικά από τον Σταύρο Πετσόπουλο και τέλος, η εισαγωγή στο βιβλίο *Η τριλογία της ζωής* με τον τίτλο «Απάρνηση της Τριλογίας της ζωής» σε μετάφραση της Αθηνάς Μοντζίδου. Τέλος, συμπεριλαμβάνονται τρία ποιήματά του αφιερωμένα στην Κάλλας και μεταφρασμένα από τον Παναγιώτη Χατζηγάκη: “La presenza” («Η Παρουσία»), “Timor di me?” («Φόβος για μένα;») και το «Κάλλας»¹⁴³.

¹⁴¹Μ. Δημόπουλος & Α. Κυριακίδης (επιμ.), ό.π. σ.σ. 8-9

¹⁴²Βλ. σχετικά &: Πετρόπουλος, Δ. (2000). Κινηματογράφος ΜΜΕ και Λογοτεχνία. *Κινηματογράφος & επικοινωνία* (4). σ.σ. 99-100. Ανάκτηση 23/1/2020 από <http://www.myfestival.gr/default.aspx?lang=el-GR&page=19&id=15234>

¹⁴³Μ. Δημόπουλος, (επιμ). ό.π. σ.σ. 122-127

Το Φεστιβάλ Κινηματογράφου Θεσσαλονίκης συνέχισε, το 2003, με μια νέα συνεισφορά, στην τέχνη του Παζολίνι, δημοσιεύοντας τον ομώνυμο κατάλογο-πρόγραμμα με την ευκαιρία της ανασκοπικής έκθεσης που διοργάνωσε το ίδρυμα και επικεντρώθηκε στο θέμα της ελληνικής μυθολογίας, όπως παρουσιάζεται σε ταινίες από όλο τον κόσμο με τον τίτλο *Cinemythology*¹⁴⁴, σε επιμέλεια του Μιχάλη Δημόπουλου. Έτσι, παρουσιάστηκαν τρεις από τις ταινίες του Παζολίνι: *Edipo Re* (Οιδίπους Βασιλιάς), *Medea* (Μήδεια) και *Appunti per un'Orestide africana* (Σημειώσεις για μια αφρικανική Ορέστεια). Το 2005, με την ευκαιρία της τριακοστής επετείου του θανάτου του Παζολίνι, το Τμήμα Ιταλικής και Ισπανικής Γλώσσας και Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών διοργάνωσε μια μέρα μελέτης του Παζολίνι, στην Ημερίδα της 13ης Δεκεμβρίου, με τίτλο «Αφιέρωμα στον Pasolini – 30 χρόνια από τον θάνατό του (1975-2005)», όπου παρουσιάστηκαν διάφορες πτυχές του έργου και της προσωπικότητάς του. Συγκεκριμένα ο Φοίβος Κ. Γκιόπουλος παρουσίασε το θέμα «Πιερ Πάολο Παζολίνι: βιογραφικές και ιδεολογικές αναφορές», ο Γεράσιμος Ζώρας το θέμα «Ο Pasolini προλογίζει τα ποιήματα του Παναγούλη», «Η “έξουσία” και ο Pier Paolo Pasolini» είναι το θέμα που επέλεξε ο Ιωάννης Τσόλκας, ενώ η Maria Rosaria Giuliano παρουσίασε τον “Pier Paolo Pasolini come giornalista”. Επίσης, η Αρετή Σπίνουλα μίλησε για το *Ragazzi di vita*, η Μαρία Σγουρίδου εντόπισε «Σημεία επαφής μεταξύ του Chaucer και του Παζολίνι στο έργο “I racconti di Canterbury”», η Άννα Θέμου ανέπτυξε τη σχέση Πάσκολι-Παζολίνι αναφορικά με «το αιώνιο παιδί» και την ποιητική του «ιδιαίτερου» (“Pascoli-Pasolini L’eterno fanciullo e la poetica del «particolare»”). Τέλος, η Γεωργία Μηλιώνη ασχολήθηκε με τον Παζολίνι και την γλώσσα των περιθωριοποιημένων (“Pasolini e la lingua degli immarginati”), ο Φαίδων Χατζηαντωνίου μίλησε για τη *Μυθοπλασία* («Απόδοση της Μυθοπλασίας: Από τον Ποιητικό Λόγο στη Θεατρική Πράξη») και η Βασιλική Μπάρμπα παρουσίασε την «Κάλλας, τη Μήδεια του Παζολίνι»¹⁴⁵.

¹⁴⁴Η ελληνική έκδοση σε μορφή βιβλίου: Μ. Δημόπουλος, (επιμ). (2003). *Σινεμυθολογία*. Θεσσαλονίκη: Φεστιβάλ Κινηματογράφου (βλ. σχετικά: <https://www.politeianet.gr/books/9789608724945-sullogiko-festibal-kinimatografou-thessalonikis-sinemuthologia-175969>)

¹⁴⁵Θέμου, Α. (2005). Pascoli-Pasolini: «l'eterno fanciullo» e la poetica del «particolare». *Ημερίδα του Τμήματος Ιταλικής και Ισπανικής Γλώσσας και Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών «Αφιέρωμα στον Pasolini-30 χρόνια από τον θάνατό του (1975-2005)». 13 Δεκεμβρίου 2005 (σ.σ. 2-4) . (Θέμου, Α., προσωπική επικοινωνία μέσω ηλ. αλληλογραφίας, 15 Φεβρουαρίου, 2022)*

Στο συλλογικό τόμο *Το διήγημα στην ελληνική και στις ξένες λογοτεχνίες*¹⁴⁶, το 2009, η Αντιγόνη Βλαβιανού συμμετέχει με το κείμενό της «Pier Paolo Pasolini-Γιώργος Ιωάννου: Από τη διήγηση καθ' υπερβολήν στην αφήγηση καθ' υπέρβασιν», σε μια πολύ ενδιαφέρουσα αναζήτηση της λογοτεχνικής συγγένειας του Γιώργου Ιωάννου και του Παζολίνι¹⁴⁷. Το έργο του συγγραφέα Γιώργου Ιωάννου¹⁴⁸ στη μεταπολεμική ελληνική λογοτεχνία προέρχεται από τις προσωπικές εμπειρίες που αποκόμισε ο πεζογράφος κατά την εποχή της γερμανικής κατοχής, της Εθνικής Αντίστασης και του εμφυλίου στην Ελλάδα και στους προσφυγικούς συννοικισμούς της Θεσσαλονίκης, όπου έζησε τα νεανικά του χρόνια και ενθυμίζει την πεζογραφία, το συναίσθημα και την παζολινική ποίηση της δεκαετίας του '50.

Το Φεστιβάλ Κινηματογράφου, στις 25 Απριλίου 2013, δραστηριοποιήθηκε εκ νέου παρουσιάζοντας ένα αντιπροσωπευτικό κινηματογραφικό δείγμα, με τίτλο «Πιερ Πάολο Παζολίνι: με τα όπλα της ποίησης»¹⁴⁹. Στις 14 Οκτωβρίου 2015, πραγματοποιήθηκε διεθνές συνέδριο αφιερωμένο στον Ιταλό σκηνοθέτη και διανοητή με τίτλο: «Η Σφίγγα στην Άβυσσο, Π. Π. Παζολίνι 40 Χρόνια από το θάνατό του. Νέες Προοπτικές και Κριτικές Αποτιμήσεις του έργου του»¹⁵⁰, που διοργάνωσε το Τμήμα Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας του ΑΠΘ σε συνεργασία με το Πανεπιστήμιο της Ρώμης "Tor Vergata". Με στόχο να αναδειχθούν διαφορετικές οπτικές της δημιουργικής φύσης και προσωπικότητας του Παζολίνι, συναντιόνται καθηγητές και ερευνητές διαφορετικής γεωγραφικής προέλευσης και επιστημονικής προσέγγισης¹⁵¹ αναπτύσσοντας θέματα όπως «Το Θέατρο του

¹⁴⁶Ε. Πολίτου-Μαρμαρινού, & Σ. Ντενίση (επιμέλεια). (2009). *Το διήγημα στην ελληνική και στις ξένες λογοτεχνίες Θεωρία, γραφή, πρόσληψη*. Αθήνα: Gutenberg. Στον τόμο αναλύεται το λογοτεχνικό είδος του διηγήματος στην ιστορική και τη συγκριτική του διάσταση, καθώς και οι τάσεις και τα ρεύματα που επηρέασαν το ελληνικό διήγημα στη εξέλιξή του.

¹⁴⁷Ε. Πολίτου-Μαρμαρινού, & Σ. Ντενίση, ό.π., σ. 26 & σ.σ. 463-471

¹⁴⁸Βλ. σχετικά &: <https://www.maxmag.gr/afieromata/giorgos-ioannou/>

¹⁴⁹Το αφιέρωμα περιλάμβανε τις ταινίες: *Ακατόνε/Accattone* (1961), *Μάμα Ρόμα/Mamma Roma* (1962), *Το κατά Ματθαίον Ευαγγέλιο/Il Vangelo secondo Matteo* (1964) και *Χοιροστάσιο/Porcile* (1969). Ανάκτηση στις 22/5/20 από <https://www.filmfestival.gr/el/professionals-gr/press/news-press-el/2635-newsid-el-1826> & από: Ζουμπουλάκης, Γ. (24 Απριλίου 2013). Θεσσαλονίκη: Αφιέρωμα στον «ποιητή του υποκόσμου» Πιέρ Πάολο Παζολίνι. Ανάκτηση στις 2/6/20 από <https://www.tovima.gr/2013/04/24/culture/thessaloniki-afierwma-ston-poiiti-toy-ypokosmoy-pier-paolo-pazolini/>

¹⁵⁰Βλ. σχετικά: <https://www.auth.gr/video/19389> & <https://www.auth.gr/video/19425>

¹⁵¹Από πανεπιστήμια της Ιταλίας, της Ισπανίας, των ΗΠΑ, του Καναδά, της Γαλλίας και της Ελλάδας (Βλ. σχετικά: Η προσωπικότητα του Παζολίνι σε διεθνές συνέδριο. (2015, Οκτώβριος 12). *efsyn.gr*. Ανάκτηση από https://www.efsyn.gr/tehnas/art-nea/44120_i-prosopikotita-toy-pazolini-se-diethnes-synedrio &

Παζολίνι. Μεταξύ συμβόλου και αλληγορίας», στοιχεία σχετικά με την τραγωδία *Pilade* (*Πυλάδης*), που έγραψε το 1966 ο Παζολίνι, αλλά και λεπτομέρειες σχετικά με την αγάπη του σκηνοθέτη για την αρχαία τραγωδία και τον αρχαίο Ελληνικό λόγο, καθώς και για την εκτίμησή του στον αγαπημένο του ήρωα της νεότερης Ελληνικής ιστορίας, Αλέκο Παναγούλη¹⁵² ("Il simbolo Panagoulis"), από άρθρα του ίδιου του καλλιτέχνη στην εφημερίδα *Unita*¹⁵³. Σύμφωνα με την Κωνσταντίνα Ευαγγέλου¹⁵⁴, ο τίτλος «Η Σφίγγα στην Άβυσσο» είναι «αμιγώς ποιητικός», γιατί «συμπυκνώνει το έργο, τον λόγο και την σύντομη αλλά καθοριστική παρουσία και προσφορά του Παζολίνι». Όπως επισημαίνει, ο Παζολίνι συνήθιζε να μιλάει «με χρησμούς (Σφίγγα) και καταδύθηκε ζώντας, σκεπτόμενος, γράφοντας, κινηματογραφώντας και τελικά πεθαίνοντας στην Άβυσσο». Η Μαρίνα Καπελάκη στο πρόσφατο άρθρο της στο *Οδός Πανός* με τίτλο «Pier Paolo Pasolini (1922-1975) · Η στεντόρεια φωνή της ελληνικής συνείδησης! ...» γενικεύει την άποψη ότι ο ποιητής «προς αναζήτηση της αλήθειας», καταπιάστηκε με αρχαίους ελληνικούς μύθους και αντιφατικές έννοιες μέσα από τον Αισχύλο, τον Ευριπίδη και τον Σοφοκλή επιλέγοντας μια «βάρβαρη», «ονειρική» και «όσια» Ελλάδα¹⁵⁵. Βεβαίως, η ποίηση με ελληνικό περιεχόμενο του Ιταλού δημιουργού έχει αναφερθεί συχνά από τον καθηγητή

<https://www.ert.gr/eidiseis/politismos/thessaloniki-sinedrio-afieroma-ston-pazolini/>
& <https://www.auth.gr/news/conferences/19387> &
<http://entefktirio.blogspot.com/2015/11/40.html>

¹⁵²Ο καθηγητής Γεράσιμος Ζώρας, κλείνοντας την εισήγησή του με τον κατά κάποιο τρόπο παραπλανητικό τίτλο «Ο Παζολίνι για την Ελλάδα του σήμερα», χαρακτηρίζει τη σκέψη του ποιητή «μπροστά από την εποχή του», καθώς με την τραγωδία *Pilade* (*Πυλάδης*) του 1966, «ο αναγνώστης μπορεί εύκολα να κάνει τις αναγωγές του στην Ελλάδα του σήμερα, ακόμα και με ταυτίσεις- παραλληλισμούς προσώπων». [Βλ. σχετικά & Χαρισσοπούλου, Β. (16 Οκτωβρίου, 2015). Convegno Internazionale di Studi "La Sfinge nell'abisso" P.P. Pasolini a quarant'anni dalla morte. Ανάκτηση στις 12/2/20 από <http://pasoliniconvegno2015auth.blogspot.com/>]. Βλ. σχετικά & Ζώρας Γ. (2006-2007). Ο Pasolini προλογίζει τα Ποιήματα του Παναγούλη. *Επιστημονική Επετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών*, Τομ. 38. Ανακτήθηκε στις 25.3.2018 από <http://epub.lib.uoa.gr/index.php/epetirisphil>

¹⁵³Αναπτύσσονται πολύπλευρα θέματα θεατρικής και ποιητικής προέλευσης όπως «Κριτική, έρευνες και νέες προοπτικές της όπερας», «Π.Π.Παζολίνι και Γιάννης Ρίτσος- Ένας φανταστικός διάλογος», «Ο Παζολίνι συνομιλεί με τον Αντόνιο Γκράμσι» κ.ά.

¹⁵⁴Πρόεδρος του Τμήματος Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας του ΑΠΘ και υπεύθυνη της επιστημονικής διοργάνωσης.

¹⁵⁵Καπελάκη, Μ. (2018). Pier Paolo Pasolini (1922-1975) · Η στεντόρεια φωνή της ελληνικής συνείδησης!!!. *Οδός Πανός*, (180). σ.σ. 32-39

Γεράσιμο Ζώρα που είχε εξάλλου μεταφράσει το πολιτικής διάστασης ποίημα "Atene"¹⁵⁶.

Το Ιταλικό Μορφωτικό Ινστιτούτο Αθηνών σε συνεργασία με το Τμήμα Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών και την Πρεσβεία της Ιταλίας στην Αθήνα, στις 24 Νοεμβρίου 2022, διοργάνωσε συνέδριο-Στρογγυλή Τράπεζα με θέμα «Ο Παζολίνι και η Ελλάδα», με αφορμή τη συμπλήρωση εκατό χρόνων από τη γέννηση του Ιταλού σκηνοθέτη και ποιητή. Ομιλητές στο αφιέρωμα για τον Παζολίνι, ήταν ο Γεράσιμος Ζώρας, με θέμα «Pasolini και Παναγούλης. Δύο παράλληλες πορείες με ελπιδοφόρα αρχή και τραγικό τέλος», ο Ιωάννης Τσόλκας και η Μαρία Χατζηκυριακίδου, με θέμα «Η σύγχρονη Ελλάδα στο έργο του Pier Paolo Pasolini», η Μαρία Σγουρίδου και ο Διονύσης Αλεβίζος, με θέμα «Συνθέτοντας παζολινικά στιγμιότυπα. Ο ελληνικός ημερήσιος και περιοδικός τύπος για τον Πιέρ-Πάολο Παζολίνι», η Ιωάννα Τύρου με το θέμα «"Mamma Roma" του Παζολίνι: ο σχεδιασμός ενός μαθήματος γλώσσας και πολιτισμού» και η Βασιλική Μπάρμπα με θέμα «Πυλάδης»: Μια ιδεολογική συνέχεια της «Ορέστειας». Προηγήθηκε στις 6 Οκτωβρίου, έκθεση φωτογραφίας και προβολές ταινιών του Παζολίνι, καθώς και συζήτηση με θέμα «Pasolini e la Grecia», στην οποία συμμετείχαν ο Marco Galdi (Πρόεδρος της Φιλελληνικής Εταιρείας Ιταλίας), ο Brunodi Marino (ιστορικός της κινούμενης εικόνας), και οι καθηγητές ιταλικών πανεπιστημίων, Massimo Fusillo, Irene Chirico, και Alberto Granese¹⁵⁷.

Το πρόσφατο τεύχος (αριθμός 198) του *Οδός Πανός* σε μορφή αφιερώματος που επιμελήθηκαν ο Γεράσιμος Ζώρας και η Μαρία Σγουρίδου, περιλαμβάνει όλες τις εισηγήσεις του συνεδρίου «Ο Παζολίνι και η Ελλάδα». Ο Ζώρας τόνισε στην ομιλία του τις «αποτυπώσεις της μορφής μυθικών προσώπων» της ελληνικής μυθολογίας στα πολιτικής διάστασης παζολινικά

¹⁵⁶Ζώρας Γ. (1997). Ένα Ποιητικό Τρίπτυχο για την Ελλάδα (Τρία Ποιήματα των Quasimodo, Ungaretti, Pasolini). *Παρνασσός Φιλολογικό Περιοδικό, Τόμος ΛΘ'*, Αθήνα, σ.σ. 71-72, σ.70 και σ. 75. Ανακτήθηκε στις 25.3.2019, από [http://lsparnas.gr/page_flip/box4_8-](http://lsparnas.gr/page_flip/box4_8-TOMOS%20LTH%201997/resources/PDF_File.pdf)

[TOMOS%20LTH%201997/resources/PDF_File.pdf](http://lsparnas.gr/page_flip/box4_8-TOMOS%20LTH%201997/resources/PDF_File.pdf). Βλ. σχετικά &: Ζώρας, Γ. (1997). Pier Paolo Pasolini: "Atene". *Νέα Εστία*, 142, (1685), σ. 1341. Ανάκτηση στις 25.3.2019, από <http://www.ekebi.gr/magazines/ShowImage.asp?file=171117&code=0361>

¹⁵⁷Βλ. σχετικά: Αφιέρωμα στον Πιέρ Πάολο Παζολίνι στην Αθήνα από τις 6 Οκτωβρίου μέχρι και τις 24 Νοεμβρίου (2022, Οκτώβριος 6). *flix.gr*. Ανάκτηση στις 29/6/2023 από <https://flix.gr/news/afieroma-ston-pier-paolo-pazolini-2022.html> & Ο Παζολίνι και η Ελλάδα. Ανάκτηση στις 29/6/2023 από <https://www.blod.gr/lectures/pazolini-ellada/> & Αφιέρωμα στον Pier Paolo Pasolini (2022, Νοέμβριος 1). Ανάκτηση στις 29/6/2023 από <https://www.ertnews.gr/aithouses-programma/kinimatografos-aithouses/αφιέρωμα-στον-pier-paolo-pasolini-15/>

έργα που αντιστοιχίζονται με τη νεότερη ελληνική πραγματικότητα στο πρόσωπο του Παναγούλη. Θεωρεί ότι το διαχρονικό ήρωα ενός ολόκληρου έθνους, τον είχε βρει ο ποιητής στο πρόσωπο του Έλληνα αγωνιστή, ήδη από το 1968 γράφοντας γι' αυτόν το ποίημα "Panagulis: questa volta No". Στο κείμενό του ο καθηγητής υπερτονίζει την πνευματική συγγένεια των δύο αντρών και το μεταξύ τους θαυμασμό. Ο Παζολίνι επανειλημμένα αναφερόταν στη «διαφορετικότητα» του αγωνιστή και ποιητή Παναγούλη, είτε σχολιάζοντας το συμβολισμό που διαπνέει όλα τα ποιήματά του, είτε επαινώντας τον ηρωισμό του ενάντια στη δικτατορία και τις αντιστασιακές θέσεις των δοκιμίων και των άρθρων του. Οι θρηνητικοί στίχοι του Παναγούλη στο ποίημα «Στον Πιέρ Πάολο Παζολίνι», όπως αναφέρει ο Ζώρας, δεν ήταν μία τυπική ανταπόδοση στην υποστήριξη του Ιταλού που είχε γράψει "Vogliamo che Panagulis non muoia", αλλά «μία ουσιαστική εκδήλωση πνευματικής συγγένειας και ίσως και μία προφητική ρήση του τι έμελλε να συμβεί και στον ίδιο τον Παναγούλη»¹⁵⁸. Ο Ιωάννης Τσολκας και η Μαρία Χατζηκυριακίδου αναπτύσσοντας στο συνέδριο το θέμα «Η σύγχρονη Ελλάδα στο έργο του Pier Paolo Pasolini», εντοπίζουν στον ποιητή την «τριγωνική απεικόνιση» μέσω της οποίας ερμηνεύει τον κόσμο και συγκεκριμένα τα ελληνικά πολιτικά δρώμενα. Στο ποίημα «Πράγματα που έγιναν ίσως το '20», με άμεσες πολιτικές αναφορές, ο Παζολίνι χρησιμοποιεί το τρίπτυχο ανάμεσα στις εποχές: τους αρχαίους ελληνικούς τόπους, τη δεκαετία του '20 της εμφάνισης του ιταλικού φασισμού και τη δικτατορία των συνταγματαρχών. Η ίδια «οπτική των τριών σημείων» συναντάται επανειλημμένως, αναφερόμενος ο Παζολίνι στο Παναγούλη, τόσο στο δοκίμιο «Το σύμβολο Παναγούλης» όσο και στο ποίημα «Παναγούλης». Η έλξη για την Ελλάδα, συνεχίζουν οι ομιλητές, που διέπνευσε το παζολινικό έργο φανερώθηκε μέσα από πολλές οπτικές όπως ο θαυμασμός για τα ποιήματα του Καβάφη, η ενσάρκωση της πρωτόγονης ελληνικότητας από τη Μαρία Κάλλας, οι ελληνικού θέματος τραγωδίες αλλά και τα ελληνικής εμπνεύσεως πολιτικά ποιήματα του Ιταλού, «Πάτμος» και «Λέξεις»¹⁵⁹. Στο θέμα του συνεδρίου που αναπτύχθηκε από τη Μαρία Σγουρίδου και το Διονύση Αλεβίζο, εκτίθεται συνοπτικά η λογοτεχνική και καλλιτεχνική παρουσία του Παζολίνι μέσα από ελληνικές δημοσιεύσεις μεταφρασμένων έργων και σχετικών άρθρων περιοδικών. Η Βασιλική Μπάρμπα στο θέμα «Πυλάδης»:

¹⁵⁸ Ζώρας, Γ. (2023). Pasolini και Παναγούλης. Δύο παράλληλες πορείες με ελπιδοφόρα αρχή και τραγικό τέλος. *Οδός Πανός*, (198)., σ.σ. 6-18

¹⁵⁹ Αποτελούν μέρος της συλλογής *Trasumanar e organizzare* (1971). Το ποίημα «Πάτμος» δημοσιεύτηκε για πρώτη φορά στο τεύχος Οκτωβρίου/Δεκεμβρίου 1969 του περιοδικού *Nuovi Argomenti* οι πρώτοι στίχοι του οποίου μεταφράζονται κατά την ανάπτυξη του θέματος. [Βλ. σχετικά: Τσολκας Ι., & Χατζηκυριακίδου, Μ. (2023). Η σύγχρονη Ελλάδα στο έργο του Pier Paolo Pasolini. *Οδός Πανός*, (198)., σ.σ. 19-28]

Μια ιδεολογική συνέχεια της «Ορέστειας» αναπτύσσει τα διαχρονικά πολιτικά νοήματα της παζολινικής εκδοχής μέσα από τον αρχαίο ελληνικό μύθο. Τέλος, η Ιωάννα Τύρου με το θέμα «"Mamma Roma" του Παζολίνι: ο σχεδιασμός ενός μαθήματος γλώσσας και πολιτισμού» συνδέει τις ταινίες του Παζολίνι με τη χρήση των διαλέκτων και τη διδασκαλία των γλωσσών¹⁶⁰.

¹⁶⁰Οι εισηγήσεις των ομιλητών αναπτύσσονται εξ' ολοκλήρου στις σελίδες 29 έως 56 του 198^{ου} τεύχους του *Οδός Πανός*.

ΔΕΥΤΕΡΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

2. Η συλλογή *Οι Στάχτες του Γκράμσι*

2.1 Παζολίνι και Γκράμσι

Το ξεκίνημα της εθνικής ποιητικής καριέρας του Πιερ Πάολο Παζολίνι τοποθετείται στις αρχές της δεκαετίας του '50. Στη συλλογή *Οι Στάχτες του Γκράμσι* (*Le Ceneri di Gramsci*) αρχίζει να γίνεται αντιληπτή η «πολιτική» ποιητική σκέψη του. Γράφει στίχους και σκηνοθετεί κινηματογραφικές ταινίες, καθοδηγούμενος από τις ιδέες του Ιταλού πολιτικού Αντόνιο Γκράμσι, του μεγάλου θεωρητικού του ιταλικού μαρξισμού και συνιδρυτή το 1921 του Κομμουνιστικού Κόμματος της Ιταλίας.

Ο δημιουργός όπως παραδεχόταν ο ίδιος επανειλημμένως, επηρεάστηκε σε μεγάλο βαθμό από τον Γκράμσι¹⁶¹, τις θέσεις του οποίου ανακαλούσε συχνά. Την άποψη του ίδιου του ποιητή από συνέντευξή του, χαρακτηριστικά μας μεταφέρει σε άρθρο της, η μεταφράστρια Σοφία Ξυγκάκη: «Ο Γκράμσι μιλούσε για εθνικά λαϊκά έργα, πίστευε ότι έπρεπε να είναι επικά, ν' αντηχούν θρησκευτικά, γι' αυτό να είναι ιερά. Στην αρχή της δραστηριότητάς μου ως σκηνοθέτης ασυνείδητα ήθελα να εφαρμόσω τις ιδέες του Γκράμσι. Στην εποχή του, ο λαός ως κυρίαρχη τάξη υπήρχε πράγματι».¹⁶² Αυτό που τον παρακίνησε, κατά τα λεγόμενά του άλλωστε, να

¹⁶¹Το 1920, ο Αντόνιο Γκράμσι (Antonio Gramsci) καθοδηγεί την απεργία των εργατών για την υπεράσπιση των εργοστασιακών επιτροπών του Τορίνο και διατυπώνει το πολιτικό μανιφέστο «Για την ανανέωση του Σοσιαλιστικού Κόμματος». Η άνοδος των φασιστών στην εξουσία είχε ως αποτέλεσμα να τεθεί εκτός νόμου το Κ.Κ.Ι. και ο Γκράμσι να καταδικαστεί σε εικοσαετή φυλάκιση. Μέσα στη φυλακή γράφει τα *Τετράδια της Φυλακής* (33 βιβλία, μεγάλο όγκο δοκιμίων, σημειώσεων και άρθρων 2.848 σελίδων), που ανέδειξαν τα θεωρητικά και πρακτικά προβλήματα του εργατικού κινήματος και τα εθνικά και πολιτιστικά ζητήματα της Ιταλίας, προβάλλοντας το ρόλο της βούλησης του ανθρώπινου παράγοντα και διατηρώντας παράλληλα τη μαρξιστική οπτική της πάλης των τάξεων, οδηγώντας την όμως στο πεδίο των ιδεών και όχι της οικονομίας όπως ο Μαρξ. [Βλ. σχετικά: Αντόνιο Γκράμσι: Ο πατέρας του "ευρωκομμουνισμού" (2017, Ιανουάριος 22). Ανάκτηση 26/4/2019 από <https://www.timesnews.gr/αντόνιο-γκράμσι-ο-πατέρας-του-ευρωκ/>, Βλ. σχετικά & Σκουλάς Γ. (1996). Εννοιολόγηση της θεωρίας του Γκράμσι για την Ηγεμονία και το Κράτος. *Θέσεις-τριμηνιαία επιθεώρηση*. (57). σ.σ. 1-3. Ανάκτηση στις 21/7/2019 από http://www.theseis.com/index2.php?option=com_content&do_pdf=1&id=559.]

¹⁶²Βλ. σχετικά την αποκλειστική συνέντευξη του Παζολίνι στο Πάνο Κοκκινόπουλο και Μ. Δημόπουλο, όπου ο ποιητής αναφέρεται στην «κουλτούρα της μάζας»: [Ο Παζολίνι συζητά με τους Π. Κοκκινόπουλο και Μ. Δημόπουλο. (1970). *Σύγχρονος Κινηματογράφος* (6). σ.24, ανάκτηση στις 17.2.2020 από <http://cinemalab.eu.org/sygxronos-kinimatografos/details/1/47-sygxronos-kinimatografos-8>]. Βλ. σχετικά & Ξυγκάκη, Σ.

γίνει κομμουνιστής εξαρχής, ήταν ο αγώνας των εργατών της γης του Φριούλι ενάντια στους μεγαλοκτηματίες της περιοχής αμέσως μετά τον πόλεμο και μετέπειτα, η μελέτη των Μαρξ και Γκράμσι, όπως επιβεβαιώνει στο μεταφρασμένο στα ελληνικά βιβλίο του ο Ιταλός δημοσιογράφος Sandro Petraglia¹⁶³. Ο Γκράμσι έδειχνε ενδιαφέρον ιδιαίτερα «για τους νότιους επαρχιώτες της Ιταλίας που είχε παραβλέψει η πρώιμη μαρξιστική θεωρία και αποπέμψει ως αγροίκους ο ιταλικός Βορράς», επισημαίνει η συγγραφέας Σοφία-Παναγιώτα Βλαχάκη¹⁶⁴, για να τον ταυτίσει με παρόμοιες πολιτικές προσεγγίσεις του Παζολίνι.

Η ανακάλυψη του Ιταλού πολιτικού φιλόσοφου ως μια μεγάλη εθνική φιγούρα ήταν θεμελιώδης για την Ιταλία, με εκκίνηση το 1947, έτος της πρώτης δημοσίευσης των *Τετραδίων της φυλακής*¹⁶⁵. Είχε καταγγείλει ανοιχτά ότι η ιταλική λογοτεχνία μονοπωλείται από ελιτιστές που ενδιαφέρονται περισσότερο για την ευγλωττία και το στυλ παρά για τους ανθρώπους, και θεωρούσε ότι «κάθε κοινωνική ομάδα στον κόσμο της οικονομικής παραγωγής, δημιουργεί μαζί της οργανικά ένα ή περισσότερα στρώματα διανοουμένων που της προσδίδουν ομοιογένεια και συνείδηση της αποστολής της»¹⁶⁶, πιστεύοντας παράλληλα στην ταύτιση της σκέψης της ιταλικής διάνοησης με την πράξη¹⁶⁷.

(2015, Νοέμβριος 9). Ο Θυμός του Παζολίνι και η ματιά του ποιητή. *Η Εποχή on line*. Ανάκτηση 26/3/2019 από <http://epohi.gr/o-thymos-tou-pazolini-kai-i-matia-tou-poiiti/>
¹⁶³Petraglia, S. (1987). *Pasolini* (Σειρήνη Τ. Μετάφραση). Μ. Κονδύλη (επιμ.). Αθήνα: Ηράκλειτος. σ. 7 και σ. 17

¹⁶⁴Βλαχάκη, Σ.-Π. (2014). *Ο Πυλάδης του Πιέρ Πάολο Παζολίνι*. (Διπλωματική Εργασία, Πανεπιστήμιο Πατρών, Τμήμα Θεατρικών Σπουδών Σχολή Ανθρωπιστικών Και Κοινωνικών Επιστημών, ΠΜΣ, Πάτρα). σ.σ. 5-6. Ανάκτηση στις 26/3/2019 από http://nemertes.lis.upatras.gr/jspui/bitstream/10889/7653/3/Nimertis_Vlachaki%28the%29.pdf

¹⁶⁵Τα έργα του Γκράμσι γράφτηκαν τα τελευταία δέκα χρόνια της ζωής του, ενώ ήταν φυλακισμένος από το φασιστικό καθεστώς. Πολύ αξιόλογη βιογραφία του Γκράμσι με τίτλο *Αντόνιο Γκράμσι Η ζωή ενός επαναστάτη* του Τζουζέπε Φιόρι μεταφράστηκε το πρώτα χρόνια της μεταπολίτευσης από τη Μαρία Μουργιάννη και τη Λία Αλεξιάδου [βλ. σχετικά: Φιόρι, Τ. (1977). *Αντόνιο Γκράμσι Η ζωή ενός επαναστάτη*. Αθήνα: Οδυσσέας].

¹⁶⁶Γκράμσι, Α. *Οι διανοούμενοι* (1) (3^η έκδοση) (Παπαδόπουλος Θ. μετάφρ). Αθήνα: Στοχαστής, σ. 53 [1^η έκδοση, 1972. Πρόκειται για το πρώτο μέρος του έργου όντας αυτοτελές σύνολο και κυκλοφόρησε στην Ιταλία το 1949 με τον τίτλο *Gli intellettuali e l'organizzazione de la cultura*. Περιλαμβάνει εισαγωγή του Λουτσιάνο Γκρούππι μεταφρασμένη από τον Μπάμπη Λυκούδη (σ.σ. 22-52), όπως και εισαγωγικό σημείωμα του Θ. Χ. Παπαδόπουλου (σ.σ. 7-21) στον οποίο ανήκει και η μετάφραση των *Διανοουμένων* (σ.σ. 53-157)].

¹⁶⁷Βλ. σχετικά: Μινίτι-Γκόνια, Ν. (1992). Ιταλοί διανοούμενοι και Λογοτέχνες από την Αναγέννηση έως τον αιώνα μας Μια Περιδιάβαση των Guarderni. *Διαβάζω* (295)., σ.σ. 45-48. Ανάκτηση στις 2/6/2019 από https://issuu.com/diavazo.gr/docs/aa259_issue_295

Κάτι με το οποίο θα συμφωνούσε και ο καθηγητής Φοίβος Γκικόπουλος, που διατυπώνει την άποψη ότι «οι ποιητές δεν μπορούν να αποφύγουν την ιστορία, δεν μπορούν να αγνοήσουν τα μεγάλα θέματα της σύγχρονης κοινωνίας», συνεκτιμώντας τις ιδεολογίες και τ' αποτελέσματά τους στην πράξη¹⁶⁸. Η Σοφία-Παναγιώτα Βλαχάκη διαπιστώνει μέσα από την έρευνα που έκανε για το θεωρητικό και ιδεολογικό υπόβαθρο του παζολινικού έργου, ότι ο ποιητής, γοητευμένος από τις απόψεις του Γκράμσι, θα έθετε με τη σειρά του «τη δική του πολιτική και καλλιτεχνική στάση απέναντι στα πολιτικά δρώμενα της εποχής του».¹⁶⁹

Ο Γιώργος Κορδομενίδης γράφει σε διαδικτυακό άρθρο του ότι ο ποιητής, πολιτικοποιημένος ήδη από το τέλος του πολέμου, και παρά τη διαγραφή του από το Ιταλικό Κομμουνιστικό Κόμμα το 1949, εντάχθηκε αμέσως στους πιο ανήσυχους πνευματικούς κύκλους της Ρώμης¹⁷⁰, ακολουθώντας έτσι την προτροπή του Γκράμσι¹⁷¹. Θα υιοθετήσει από νωρίς, στα τέλη της δεκαετίας του '40, το ρόλο του πολιτικού αγωνιστή και θα συγγράψει πολλά στρατευμένα κείμενα σε διάφορες αριστερές εφημερίδες¹⁷². Στην εισαγωγή του βιβλίου *Πλάνητες Στίχοι* που επιμελήθηκαν οι καθηγητές

¹⁶⁸Βλ. σχετικά: Γκικόπουλος Φ. (1989). *Μορφές και τάσεις της ιταλικής ποίησης του 20ού αιώνα*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press., σ. 81 (Ο Φοίβος Γκικόπουλος, καθηγητής του Τμήματος Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας του Α.Π.Θ και τακτικός συνεργάτης σε εφημερίδες και περιοδικά, έχει μεταφράσει σύγχρονους Ιταλούς πεζογράφους και δημοσιεύσει μελέτες για το Δάντη, Βοκάκιο Λεοπάρντι και Πιραντέλλο. Έχει μεταφράσει το 1993 το ανολοκλήρωτο έργο του Παζολίνι *Πετρέλαιο*).

¹⁶⁹Βλαχάκη, Σ.-Π. (2014). ό.π., σ.σ. 5-6.

¹⁷⁰Το 1955, ο Παζολίνι, μαζί με τον Ρομπέρτο Ροβέσι, τον Φραντζέσκο Λεονέτι, τον Άντζελο Ρωμανό και τον Φράνκο Φορτίνι, εργάζεται στο περιοδικό *Officina*, το οποίο αποτελεί, παρά την βραχεία διάρκειά του (στο κλείσιμό του συντελεί, το 1959 και ένα επίγραμμα του Παζολίνι εναντίον του Πίου XII), σημαντική μαρτυρία της στάσης των Ιταλών διανοουμένων απέναντι στα προβλήματα που αντιμετωπίζονταν ως τότε με συντηρητισμό και κομπορμιισμό. [Βλ. σχετικά & Πιέρ Πάολο Παζολίνι: ο Ποιητής, ο Συγγραφέας, ο Κινηματογραφιστής (2013, Μαρτίου 5). Ανάκτηση 26/3/2019 από <https://www.kar.org.gr/2013/03/05/πιέρ-πάολο-παζολίνι-ο-ποιητής-ο-συγγρα/>]

¹⁷¹Βλ. σχετικά: Fortini F. (1991). Λογοτεχνικοί Μύθοι: Από τον Ρεμπώ στην Αιωνιότητα (Παστάκας Σ. Μετάφραση). *Πλανόδιον*, (15)., σ. 290. (Δημοσιεύτηκε στην *L'ESPRESSO* στις 7/4/1991). Ανάκτηση στις 20/8/2019 από <http://www.ekebi.gr/magazines/ShowImage.asp?file=19579&code=7716> & Κορδομενίδης Γ. (2015, 2 Νοεμβρίου). *ENTEYKTHPIO*. Ανάκτηση 20/6/2019 από http://cumulativeness10.rssing.com/chan-6246833/all_p54.html & <http://cumulativeness10.rssing.com/browser.php?indx=6246833&item=1078>

¹⁷²Βλ. σχετικά στο επιστημονικό άρθρο της Αντιγόνης Βλαβιανού: Βλαβιανού, Α. (2017). Εισαγωγή στις έννοιες του καλού και του κακού στη ζωή και στο έργο των Ναγκίμπ Μαχφούζ και Πιερ Πάολο Παζολίνι. *Σύγκριση*, 19, σ. 87. Ανάκτηση στις 5.4.2021 από <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/sygkrisi/article/view/10374/10468>

Ιωάννης Τσόλκας και Γεράσιμος Ζώρας, αναφέρεται ότι η βαθιά φιλοσοφική γνώση του Παζολίνι για την ιστορία και η πολιτική σκέψη του, επηρεασμένη από τον Μαρξ και τον Γκράμσι, διεύρυναν τους πνευματικούς του ορίζοντες και του προσέδωσαν μια υγιή ιδεολογία ως «αντίδοτο στο νοσηρό πάθος των κοινωνικών ανισοτήτων και στην κρατούσα παραδοξολογία». Η δε επιθυμία για πρόοδο που τεκμηριώνεται από τα ποιήματα, τα θεατρικά και τα δοκίμιά του, δρομολογείται μέσα από μια «συνείδηση αυθόρμητη και ζωογόνο»¹⁷³. Κατά την καθηγήτρια Minniti-Γκόνια Domenica, «η βαθιά ανάγκη να κάνει δικό του το μήνυμα του Γκράμσι και να επικοινωνεί με το λαό, με τους φτωχούς και αδικημένους, στάθηκε και πιθανή αιτία για την πνευματική του οδύνη, για την αγωνία του να εισχωρήσει σ' εκείνο τον "άγνωστο" κόσμο»¹⁷⁴.

Ο Ιταλός συγγραφέας και αριστερός διανοούμενος, Αλμπέρτο Μοράβια¹⁷⁵, δήλωνε πεπεισμένος ότι «ο Πιερ Πάολο είναι ο μεγαλύτερος Ιταλός ποιητής του δεύτερου μισού του εικοστού αιώνα, είναι προφανώς ένας πολιτικός ποιητής, που έδωσε φωνή στη μεταπολεμική γενιά. Όχι ο εορταστικός και ρητορικός των εθνικών επετείων, [...], αλλά αυτός που βλέπει την πατρίδα του όπως δεν μπορούν να την δουν οι ισχυροί της χώρας τους και οι κατέχοντες, κατά τη χρονική μετάβαση από τη στρατιωτική ήττα και τη μετάλλαξη του αγροτικού κόσμου, μέρος του ήταν και ο ίδιος».¹⁷⁶ Πιο

¹⁷³Τσόλκας, Δ., & Ζώρας, Γ. (2012). *Πλάνητες Στίχοι*. Αθήνα: Πεδίο, σ.σ. 33-34

¹⁷⁴Βλ. σχετικά: Μινίτι-Γκόνια Ν. (1992). Ιταλοί διανοούμενοι και Λογοτέχνες από την Αναγέννηση έως τον αιώνα μας Μια Περιδιάβαση των Guarderni. *Διαβάζω* (295). σ.σ.45-48. Ανάκτηση 2/6/2019 από https://issuu.com/diavazo.gr/docs/aa259_issue_295. Η Minniti-Γκόνια Domenica διδάσκει στο Τμήμα της Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας του ΕΚΠΑ.

¹⁷⁵Εξέχων εκπρόσωπος της σύγχρονης λογοτεχνίας, ο Αλμπέρτο Μοράβια ήταν δημοσιογράφος, μυθιστοριογράφος, διηγηματογράφος, ποιητής και δοκιμιογράφος. Δεν έχανε την ευκαιρία να στηλιτεύει μέσα από τα έργα του το φασισμό, γι' αυτό και βρισκόταν συνεχώς υπό δίωξη. Διεθύνει μαζί με τον Παζολίνι την επιθεώρηση-λογοτεχνικό περιοδικό *Nuovi argomenti*. Το πρώτο του μυθιστόρημα, *Οι Αδιάφοροι*, σημείωσε επιτυχία και του πρόσφερε την αναγνώριση, ενώ στην Ελλάδα έχουν μεταφραστεί σχεδόν όλα τα έργα του. [Βλ. σχετικά: Παπαθανασίου, Μ. Alberto Moravia, 1907-1990, Ιταλός συγγραφέας. Ανάκτηση 2/7/2019 από <https://www.gnomikologikon.gr/authquotes.php?auth=1829>. βλ. & Γαλάνης Δ. (1981). Αλμπέρτο Μοράβια. *Οδός Πανός*, (24). σ.σ. 52-54. Ανάκτηση 19/6/2019 από <http://www.ekebi.gr/magazines/ShowImage.asp?file=2388&code=8632>]

¹⁷⁶Παστάκας, Σ., & Παππάς, Γ. (2011). *Ανθολογία Ιταλικής Ποίησης-Ταξίδι στην όμορφη χώρα-Il bel paese*. Αθήνα: Οδός Πανός., σ.σ. 299-300

[Βλ. και: Αραβανής, Σ. (2011, Νοέμβριος 2). Pier Paolo Pasolini, «Ρωμαϊκές Νύχτες» (Επίμετρο: Albero Moravia-Μτφρ: Σωτήρης Παστάκας). *poiein.gr*. Ανάκτηση 25.9.2018 από <http://www.poiein.gr/2011/11/02/pier-paolo-pasolini-nuiaueyo-iyooao-iaouonaoc-ouothnco-dhaooueao/>]

συγκεκριμένα σε μακροσκελές άρθρο του, παρατηρεί ο κριτικός και ποιητής Γιώργος Μπαλούρδος, ότι με την ποιητική συλλογή *Οι Στάχτες του Γκράμσι* της δεκαετίας του '50, εισάγεται σταδιακά «ένας πολιτικός καθαρά, ποιητικός λόγος, αποκομμένος όμως από το συνήθη κομματικό και στρατευμένο, πιο προσωπικός και μαρτυρικός, με μεγαλύτερο εύρος κοινωνικότητας, σε μια προσπάθεια αναθεώρησης της πολιτικής μέσα στην Ιστορία»¹⁷⁷.

Ο Γάλλος διανοητής Alain Badiou, στη διάλεξή του στο UCLA, χαρακτηρίζει το εν λόγω έργο ως «ένα πολύπλοκο διαλογισμό για τη μαρξιστική ιδεολογία και την Ιστορία, εν μέσω των προσωπικών συναισθημάτων του Παζολίνι και του ιταλικού πολιτικού και κοινωνικού τοπίου». Ο «πολιτικός» τίτλος της συλλογής *Οι Στάχτες του Γκράμσι*, όπως καταλήγει ο Γάλλος διανοητής, φέρνει στην επιφάνεια την εικόνα του Γκράμσι με μελαγχολικούς τόνους, «σαν να είναι υπαρκτός και να σκορπίζεται μέσα στη σκόνη της Ιστορίας, προσδίδοντας επιπλέον αρνητική διάθεση»¹⁷⁸. Ο Παζολίνι, αποτίνει φόρο τιμής το 1957 στο μεγάλο στοχαστή και πολιτικό που πέθανε το 1937 με το ποίημα "Le Ceneri di Gramsci" («Η τέφρα του Γκράμσι» ή «οι Στάχτες του Γκράμσι» όπως συναντιέται πιο συχνά σε ελληνικές μεταφραστικές αποδόσεις), που είναι ο τίτλος και της συλλογής. Μεταφέρει με αυτόν τον τίτλο την ατμόσφαιρα του αγγλικού κοιμητηρίου της Ρώμης στην περιοχή Testaccio, όπου είχε ταφεί ο Γκράμσι, μέσα σε μια «επιβλητική σκηνοθεσία», συμπληρώνει η Ελένη Κοσμά¹⁷⁹.

Και οι δύο διανοούμενοι υπήρξαν πιστοί στις ιδέες τους και αναγνωρίστηκαν στη ζωή αλλά και μετά το θάνατό τους, ακολουθώντας παρόμοιες πορείες. Ο Γκράμσι, γενικός γραμματέας του Ιταλικού Κ. Κ., εκλεγμένο μέλος του κοινοβουλίου, φυλακίστηκε από τον Μουσολίνι το 1926 και παρέμεινε στη φυλακή έως τον θάνατό του, στη Ρώμη, το 1937. Ο Παζολίνι κατακρεουργήθηκε το 1975 κοντά στην ιταλική πρωτεύουσα από τον δεκαεπτάχρονο τότε, Πίνο Πελόζι. Και οι δύο εναντιώθηκαν στον φασισμό¹⁸⁰, περιγράφει ο ιστορικός και μεταφραστής Δημήτρης Αρβανιτάκης. Έπεσαν θύματα εκείνου του είδους των δολοφονιών που οι Ιταλοί ονομάζουν *omicidi*

¹⁷⁷Μπαλούρδος, Γ. (4 Νοεμβρίου 2017). Ποίηση σε σχήμα τριαντάφυλλου. Ανάκτηση 26/3/2019 από <http://giorgosbalurdos.blogspot.com/2017/11/blog-post.html>

¹⁷⁸Badiou, A. (2012, 23 Ιανουαρίου). Η σύγχρονη φιγούρα του στρατιώτη στην πολιτική και την ποίηση. (Μτφρ.: Μωσής Μπουντουρίδης). Ανάκτηση στις 26/3/2019 από <http://leninreloaded.blogspot.com/search/label/Pasolini>

¹⁷⁹*Οι στάχτες του Γκράμσι/Πιερ-Πάολο Παζολίνι*. (2016). (Ε. Κοσμά, Μεταφρ.) Αθήνα: Οροπέδιο., σ. 13

¹⁸⁰Αρβανιτάκης Δ. (2013, Σεπτέμβριος 26). Αφιερωμένο σε σας που «δεν ξέρατε». Ανάκτηση 30/3/2019 από <https://www.kar.org.gr/2013/09/26/αφιερωμένο-σε-σας-που-δεν-ξέρατε/>

eccellenti, δηλαδή της «εξόντωσης επιφανών ανθρώπων που ενοχλούν», εξηγεί στο πολιτικό του άρθρο ο συγγραφέας Θανάσης Βασιλείου¹⁸¹.

Όπως προλογίζει στο βιβλίο *Pier Paolo Pasolini. Ποίηση σε σχήμα τριαντάφυλλου* ο καθηγητής και συγγραφέας Στέφανος Ροζάνης, «η προσωπική μυθολογία του Παζολίνι, η απελπισμένη του αγάπη για τη ζωή, οι οδυνηροί έρωτές του, περιλαμβάνουν εξ αρχής τη δολοφονία. Όταν η δολοφονία του έγινε ένα αποτρόπαιο γεγονός, ήταν μια “αναγκαία δολοφονία”».¹⁸² Στο μεταφρασμένο συλλογικό βιβλίο *Pasolini: cronaca giudiziaria, persecuzione, morte* (Παζολίνι: χρονικό της βίας, της δίωξης και του θανάτου), το 1977, δύο χρόνια μετά τη δολοφονία του ποιητή, ο ακαδημαϊκός και πολιτικός Stefano Rodotà συμπυκνώνει το ζήτημα σε μια φράση: «Ο Παζολίνι παρέμεινε ακατάπαυστα στα χέρια των δικαστών από το 1960 στο 1975». Ο ακαδημαϊκός μας μεταφέρει τις συνεχείς διερευνήσεις και ακροαματικές διαδικασίες που παρέσυραν τον Παζολίνι δεκάδες φορές στις αίθουσες του δικαστηρίου και που αποτέλεσαν ουσιαστικά μια ενιαία δίκη («μια μόνο δίκη»). Ο θάνατος του ποιητή, στο μελέτημα του Rodotà, χαρακτηρίζεται σαν ένα ακόμα «μυστήριο» που παραπέμπει όχι μόνο σε ταινίες που ο ίδιος σκηνοθέτησε, αλλά και σ’ ένα βίαιο κόσμο που αργά και σταθερά εμφανίζει φασιστικά στοιχεία.¹⁸³

Μέχρι σήμερα, η δολοφονία του Παζολίνι από πολλούς χαρακτηρίζεται «πολιτική», καθώς με την τελευταία του ταινία *Σαλό ή 120 μέρες στα Σόδομα*, το 1975, και με την κριτική που άσκησε στο φασιστικό καθεστώς, είχε κορυφωθεί η δημόσια κατακραυγή εναντίον του¹⁸⁴, εξηγεί σε άρθρο του ο σκηνοθέτης Κώστας Μπλάθρας. Ο Αμερικανός σκηνοθέτης της ταινίας *Παζολίνι* που

¹⁸¹Βασιλείου, Θ. (2016, Οκτωβρίου 14). Ζω αγαπώντας τον κόσμο που μισώ. *Efsyn.gr*. Ανάκτηση στις 26/3/2019 από https://www.efsyn.gr/stiles/aporseis/86163_zo-agapontas-ton-kosmo-poy-miso

¹⁸²Pasolini, P. P. (2004). *Ποίηση σε σχήμα τριαντάφυλλου* (Α. Ριζιώτης Μετάφρ.). Αθήνα: Τυπωθήτω, σ. 14. [Βλ. σχετικά & Μπαλούρδος, Γ. (4 Νοεμβρίου 2017)., ό.π.]

¹⁸³Βλ. σχετικά στην ελληνική έκδοση: Τσούμα, Δ. (Επιμ.). (1983). *Παζολίνι: χρονικό της δίωξης, διωγμός, θάνατος*. (Κ. Κυριακίδου, Μεταφρ.) Αθήνα: Εξάντας, σ. 291. [Βλ. σχετικά & σε κατά καιρούς άρθρα : Kleonis (2015, 12 Νοεμβρίου 2015). Η αστυνομία ενάντια στον Pasolini, ο Pasolini ενάντια στην αστυνομία. Ανάκτηση 26/3/2019 από <https://aenaikinisi.wordpress.com/2015/2015/11/12/η-αστυνομία-ενάντια-στον-pasolini-o-pasolini-ενάντια/> . [Βλ. σχετικά & Κωνσταντέλλου Λ. (1982). “8 Ιουνίου 1974 το πεπερασμένο της ιστορίας και του κόσμου της υπαίθρου” του Παζολίνι. *Οδός Πανός*, (20-21). σ. 4. (μετάφραση Λένας Κωνσταντέλλου από την «Πάξε Σέρα», “γράμμα ανοιχτό στον Ιταλό Καλβίνο”). Ανάκτηση 26/3/2019 από <http://www.ekebi.gr/magazines/showimage.asp?file=1958&code=7242&zoom=800>]

¹⁸⁴Βλ. σχετικά & Μπλάθρας Κ. (2019, 11 Αυγούστου). Το κατά Παζολίνι Ευαγγέλιο. Ανάκτηση 26/8/2019 από <https://antifono.gr/to-kata-pasolini-euaggelio/> & <http://www.anixneuseis.gr/to-kata-pasolini-euaggelio/> (Ο Κώστας Μπλάθρας είναι δημοσιογράφος και σκηνοθέτης με σπουδές στην θεολογία.)

προβλήθηκε το 2014, Έιμπελ Φεράρα, στη συνέντευξή του στη Λήδα Γαλανού θεωρεί ότι «οι ταινίες του Παζολίνι είναι πολιτική, η ποίησή του είναι πολιτική» και ότι «ο Παζολίνι πίστευε στη δύναμη του ατόμου και στη δέσμευση στην αλλαγή των πραγμάτων. [...]. Ένωθε ενοχές που είχε αφήσει να καταλάβουν την εξουσία της χώρας, οι φασίστες. Αλλά πίστευε ότι απ' όλα αυτά το χειρότερο ήταν ο καταναλωτισμός. Αυτό τον σκότωσε.»¹⁸⁵ Ο Λίβιο Γκαρτσάντι, ο εκδότης των βιβλίων του, θυμάται να του λέει ο ίδιος ότι την ταινία *Σαλό* την είχε γυρίσει «σαν μια τελευταία πρόκληση προς τη λογοκρισία» και ότι «αν το περάσουν, η λογοκρισία δεν θα υπάρχει πια». Προβλήθηκε τελικά λογοκριμένη μετά τη δολοφονία του και οι σχετικές δίκες κράτησαν άλλα δύο χρόνια¹⁸⁶, επισημαίνει ο Φαίδων Χατζηαντωνίου στο επίμετρο της μετάφρασης του θεατρικού παζολινικού έργου *Μυθοπλασία* (*Affabulazione*). Ο Αλμπέρτο Μοράβια εμβαθύνοντας περισσότερο, δήλωνε ξεκάθαρα ότι τον Παζολίνι σκότωσε «η ιταλική αστική τάξη που μέσα σε τέσσερις αιώνες δημιούργησε τα δύο σημαντικότερα συντηρητικά κινήματα της Ευρώπης, δηλαδή την αντιμεταρρύθμιση και τον φασισμό».¹⁸⁷ Ο Χατζηαντωνίου στη μεταφρασμένη *Affabulazione*, μεταφέρει τα λόγια του Μοράβια από το εμπνευσμένο άρθρο του “Il dovere di morire” που χρησιμοποιεί αντί προλόγου, στο προαναφερθέν συλλογικό βιβλίο *Pasolini: cronaca giudiziaria, persecuzione, morte*¹⁸⁸: «πέθανε με ένα τρόπο που ταίριαζε όχι με τη ζωή του αλλά με τις προκαταλήψεις και τις πεποιθήσεις της ιταλικής κοινωνίας...εντολοδότες του εγκλήματος είναι ολόκληρη η ιταλική κοινωνία». Ο ποιητής, συνεχίζει ο Χατζηαντωνίου, «διατήρησε την αδιάκοπη σύγκρουση με κάθε μορφής εξουσία, δολοφονήθηκε σε ένα σκηνικό του περιθωρίου, η δε ζωή του χαρακτηρίζεται ως μία ενιαία δίκη για 26 χρόνια»¹⁸⁹, όπως την είχε χαρακτηρίσει και ο Stefano Rodotà.

¹⁸⁵Γαλανού Λ. (14 Μαΐου 2015). Ο δάσκαλός μου, ο Παζολίνι. *efsyn.gr*. Ανάκτηση 26/3/2019 από https://www.efsyn.gr/tehnas/theatro/26695_o-daskalos-moy-o-pazolini

[βλ. σχετικά &: Καπράνος Α. (11 Μαΐου 2015). Έιμπελ Φεράρα: «Ο Παζολίνι ήταν ο μόνος αληθινός ανένταχτος». *tanea.gr*. Ανάκτηση 26/3/2019 από <https://www.tanea.gr/2015/05/11/lifearts/eimpel-ferara-o-pazolini-itan-o-monosalithinos-anentaxtos/>]

¹⁸⁶Παζολίνι, Π. Π. (1999). *Μυθοπλασία*. (Φ. Χατζηαντωνίου, μεταφρ.) Αθήνα: Ντισίδες, σ. 114 (βλ. σχετικά &: Βιβλία θέατρο (24 Νοεμβρίου 2008). Ανάκτηση από <https://www.tovima.gr/2008/11/24/books-ideas/prothikes-116/>

¹⁸⁷Αγιαννίδης Π. (2018, Νοέμβριος 1). Ο μύθος του ματωμένου Παζολίνι ζει ακόμη. *protagon.gr*. Ανάκτηση 26/3/2019 από <https://www.protagon.gr/themata/o-mythos-tou-matwmenou-pazolini-zei-akomi-44341717502>

¹⁸⁸Βλ. σχετικά: Τσούμα, Δ. (Επιμ.). (1983). *Παζολίνι: χρονικό της δίωξης, διωγμός, θάνατος*. (Κ. Κυριακίδου, Μεταφρ.) Αθήνα: Εξάντας, σ. 3

¹⁸⁹Παζολίνι, Π. Π. (1999). *Μυθοπλασία*. (Φ. Χατζηαντωνίου, μεταφρ.) Αθήνα: Ντισίδες, σ. 114

Ο σκηνοθέτης και κριτικός Αχιλλέας Ψαλτόπουλος, σε σχετικό άρθρο στο περιοδικό *Τσόντα*, μεταφέρει απόσπασμα από συνέντευξη του Πιερ Πάολο Παζολίνι στο περιοδικό *Jeune Cinema*, όπου ο Ιταλός διανοούμενος εκφράζει την άποψη ότι στην Ιταλία η αστική τάξη μπλοκαρίστηκε, εφόσον υπήρξαν τα Πριγκιπικά Δικαστήρια και ακολούθως η Αντιμεταρρύθμιση, όμως δεν υπήρξε ποτέ καμία αστική επανάσταση, όπως υπήρξε, για παράδειγμα, στην Αγγλία. Ταυτιζόμενος συνεπώς με ανάλογη άποψη του Γκράμσι, ο Παζολίνι δηλώνει ότι η Ιταλική αστική τάξη ανακάλυψε ξαφνικά τον εαυτό της, μετά το τέλος του φασισμού, μέσα στο μοντέρνο κόσμο χρονικά, όπου και εντέλει την έφεραν στο προσκήνιο άλλοι παράγοντες.¹⁹⁰

Στον πολυσυγγραφικό τόμο *Χρόνος, τόπος και μνήμη στην ιταλική λογοτεχνία Τιμή στον Αντόνιο Ταμπούκι*¹⁹¹ που επιμελήθηκε η καθηγήτρια Ζώζη Ζωγραφίδου, ο συγγραφέας και πανεπιστημιακός Ταμπούκι στην αντιφώνησή του με θέμα «Το νήμα της Ανησυχίας. Μια διαδρομή στη λογοτεχνία του 20ού αιώνα από την “ανησυχία” του Πεσσόα, στην “τύψη” του Γκάντα, στην “οργή” του Παζολίνι», μιλά για την «ανησυχία» που διαπνέει τα γραπτά των Ευρωπαίων διανοούμενων καθ’ όλη την διάρκεια του εικοστού αιώνα. Τονίζει την «πολιτική ανησυχία» του Παζολίνι που προτείνει να περάσει από δίκη το διεφθαρμένο Παλάτι. Και συνεχίζει, παρατηρώντας την ταύτιση του ποιητή με τον Γκράμσι: «Μετά τον Κάρλο Εμίλιο Γκάντα¹⁹² και το βιβλίο *Η γνώση του*

¹⁹⁰Απόσπασμα από το βιβλίο *Pier Paolo Pasolini* του Βρετανικού Ινστιτούτου Κινηματογράφου (BFI), σε μετάφραση Αχιλλέα Ψαλτόπουλου και σχετικό άρθρο στο αφιερωματικό τεύχος του περιοδικού *Τσόντα*. [Ψαλτόπουλος, Α. (Επιμ.). (1980, Οκτώβριος). Πιερ Πάολο Παζολίνι. *Τσόντα*(6), Θεσσαλονίκη: Κινηματογραφική Λέσχη του θ.ε.θ., σ.σ. 51-52. Ανάκτηση στις 26/3/2019 από http://archive.filmfestival.gr/Inst/Festival_6/Gallery/Public-Media/Ii-000000000412/Ii-000000000412.Pdf]

¹⁹¹Ζωγραφίδου, Ζ. (Επιμ.). (2012). *Χρόνος, τόπος και μνήμη στην ιταλική λογοτεχνία. Τιμή στον Αντόνιο Ταμπούκι*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press. (Σε μετάφραση της Κωνσταντίνας Ευαγγέλου και της Ζώζης Ζωγραφίδου, ο τόμος αποτελεί φόρο τιμής στον Αντόνιο Ταμπούκι, με αφορμή την ανακήρυξή του σε επίτιμο διδάκτορα του Τμήματος Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης το 2010.)

¹⁹²Το έργο του Γκάντα *Η γνώση του πόνου* (*La cognizione del dolore*) που εκδόθηκε ολοκληρωμένο στην Ιταλία το 1970, συνοδεύεται από επίμετρα του Μοντάλε και του Παζολίνι που έγραψε και τον επικήδειό του στη μεταφρασμένη από τη Χαρά Σαρλικιώτη απόδοσή του. (Βλ. σχετικά &: <http://lesxianagnosisbiblioudegas.blogspot.com/2018/02/1893-1973-carlo-emilio-gadda-la.html> & Δαμίγος, Α. (14 Μαρτίου 2018). Κάρλο Εμίλιο Γκάντα: Ο μεγάλος Λομβαρδός. Ανάκτηση από <https://edromos.gr/karlo-emilio-gkanta-o-megalos-lomvardo/>)

Πόνου, είναι ο Παζολίνι που μεταδίδει μια μεγάλη πολιτικο-ανθρωπολογική ανησυχία, με μυθιστορήματα, δοκίμια, κριτικές παρεμβάσεις [...], διαισθάνεται μια κοινωνία φαινομενικά θετική αλλά στην πραγματικότητα πολύ ανήσυχη. Ο Παζολίνι αντλεί την ιδέα της υπεράσπισης των γλωσσικών τοπικών ποικιλιών από τον Γκράμσι, παρότι ελάχιστα ταυτίζεται με το μαρξιστικό κόμμα της εποχής στο οποίο ωστόσο είχε εγγραφεί».

Γκράμσι και Παζολίνι με σχεδόν κοινές ανησυχίες, εκφράζοντας τη «μυθολογία» της αναγκαστικής εσωτερικής μετανάστευσης, ασχολήθηκαν και οι δύο με την διαλεκτολογία της ιταλικής γλώσσας. Στην ενασχόληση του ποιητή με τις τοπικές διαλέκτους, έχουν αναφερθεί επανειλημμένως διάφοροι μελετητές σε επιστημονικά άρθρα τους και βιβλία.¹⁹³ Το 1954, εκδίδονται τα ποιήματα που είχε γράψει στο Φριούλι, στην τοπική, φριουλάνικη διάλεκτο της ιδιαίτερης πατρίδας της μητέρας του, σχεδόν ακατάληπτη από τους υπόλοιπους Ιταλούς, και περιέχονται στη συλλογή με τίτλο *Η Καλύτερη Νιότη* (*La meglio gioventù*). Η εμπλοκή, όμως, του Παζολίνι στη σύγχρονη ρωμαϊκή πραγματικότητα και ο πολιτικός του λόγος, μαρξιστικής αντίληψης, θα αντικαταστήσει την προηγούμενή του ερωτική και άχρονη θεματολογία και γλώσσα¹⁹⁴. Ο Αντόνιο Ταμπούκι επισημαίνει ότι ο ποιητής, την εποχή που έγραφε τις *Στάχτες του Γκράμσι*, αντιλαμβάνονταν την ερήμωση της υπαίθρου, τα μαζικά φαινόμενα αστικοποίησης, το συνωπισμένο λούμπεν υποπρολεταριάτο που ζούσε σύμφωνα με έναν ιδιότυπο κώδικα συμπεριφοράς, μακριά από κανόνες πολιτισμένης συμβίωσης και που μιλούσε μια γλώσσα διαφορετική από την επίσημη της ιταλικής λογοτεχνίας, παρά την οικονομικο-κοινωνική αλλαγή που εξυμνούν οι θεσμοί και η επίσημη κουλτούρα στην Ιταλία. Τον χαρακτηρίζει τελικά προφητικό «με τα δύο μυθιστορήματά του¹⁹⁵ που θυμίζουν Γκάντα», αφού εκφράζει μεγάλη ανησυχία για τη βαθιά ανθρωπολογική μεταμόρφωση τείνοντας «να αναλύσει τους

¹⁹³Βλ. σχετικά: Pasolini, P.P. (1987). Για τη γλώσσα του Gramsci. (Σ. Δρόσος, Μεταφρ.). *Τετράδια*. (17-18). Αθήνα: Στοχαστής. σ. 93, Ανάκτηση 21/4/2019 από <http://pandemos.panteion.gr/index.php?lang=el&op=record&type=&q=&page=0&pid=iid:2865> https://issuu.com/diavazo.gr/docs/aa259_issue_295 . Βλ. σχετικά &: Μινίτι-Γκόνια Ν. (1992). Ιταλοί διανοούμενοι και Λογοτέχνες από την Αναγέννηση έως τον αιώνα μας Μια Περιδιάβαση των Guarderni. *Διαβάζω* (295). Αθήνα: εκδόσεις «γνώση». σ.σ. 45-48. Ανάκτηση 2/6/2019 από https://issuu.com/diavazo.gr/docs/aa259_issue_295 & *Οι στάχτες του Γκράμσι/Πιερ-Πάολο Παζολίνι*. (2016). (Ε. Κοσμά, Μεταφρ.) Αθήνα: Οροπέδιο., σ.σ. 9-11.

¹⁹⁴Οι *στάχτες του Γκράμσι/Πιερ-Πάολο Παζολίνι*. (2016). ό.π. σ. 11

¹⁹⁵Εννοώντας τα δύο πρώτα χρονικά μυθιστορήματά του: *Τα Παιδιά της Ζωής* (*Ragazzi di vita*, 1955) και *Μια Βίαιη Ζωή* (*Una vita violenta*, 1959).

κανόνες της νέας κοινωνικής επικοινωνίας με νέους κωδικούς που θα οδηγήσουν την Ιταλία με κυρίαρχη την τηλεόραση»¹⁹⁶.

2.2 Παρουσίαση της συλλογής

Ο Παζολίνι πρωταρχικά με την κριτική πολιτική ποίησή του, στις αρχές της δεκαετίας του '50 και εν συνεχεία με το μυθιστόρημα, το θέατρο¹⁹⁷ και βεβαίως τον κινηματογράφο, επιδόθηκε με μεγάλη επιτυχία εν τέλει, σε όλα τα είδη της δημιουργικής γραφής. Αγαπημένο του θέμα στην καλλιτεχνική του αναζήτηση ήταν διαχρονικά η εικόνα των πονεμένων ταπεινών ανθρώπων, που είναι καταδικασμένοι να ζουν στους δρόμους που φράζονται από «*λούμπες και σωρούς σκουπίδια ξεραμένα*»¹⁹⁸, όπως τους περιγράφει στο ομώνυμο με τη συλλογή *Οι Στάχτες του Γκράμσι* ποίημα.

Τα έντεκα συνολικά ποιήματα της εν λόγω συλλογής ("Appennino", "Il canto popolare", "Picasso"¹⁹⁹, "Comizio", "L'umile Italia"²⁰⁰, "Quadri friulani", "Le Ceneri di Gramsci", "Recit"²⁰¹, "Il Pianto della Scavatrice", "Una

¹⁹⁶ Ζωγραφίδου, Ζ., ό.π., σ.σ. 55-60

¹⁹⁷ Το σύνολο της δραματουργικής παραγωγής αποτελείται από έξι τραγωδίες: *Καλντερόν* (Calderon), *Όργιο* (Orgia), *Μυθοπλασία* (Affabulazione), *Χοιροστάσιο* (Porcile), *Κτήνος με Στυλ* (Bestia da style), *Πυλάδης* (Pilade). Μόνο το *Καλντερόν* το 1973, και το *Όργιο* το 1968 ανέβηκαν σε παραστάσεις όσο ζούσε. (βλ. σχετικά: Παζολίνι, Π. Π. (1999). *Μυθοπλασία*. (Φ. Χατζηαντωνίου, μεταφρ.) Αθήνα: Νησίδες, σ. 115)

¹⁹⁸ Pier Paolo Pasolini: *Η Τέφρα του Γκράμσι* (2015). (Γ. Κεντρωτής Μετάφρ.) Αθήνα: Ενδημιών. Ανακτήθηκε στις 25.3.2018 από <https://www.openbook.gr/i-tefra-tou-gramsci/> & <http://ideoforein.blogspot.com/2016/12/pier-paolo-pasolini.html>

¹⁹⁹ Το Νοέμβριο του '53 ήταν η πρώτη δημοσίευση του "Picasso" στο λογοτεχνικό περιοδικό *Botteghe Oscure*, με ονομασία εμπνευσμένη από την έκθεση του Μουσείου της Σύγχρονης Τέχνης της Ρώμης [βλ. σχετικά: Ευαγγέλου, Κ. (2019). Εκείνο το φάντασμα είναι ακόμα ανάμεσά μας: Απόπειρα βιογράφησης του Πιέρ Πάολο Παζολίνι. *The Athens Review* (105), σ.σ. 47-50]. Μικρό απόσπασμα του "Picasso" και του "Appennino" μεταφράζει ο Στέλιο Κάτσικας στην ανθολογία του [βλ. σχετικά: Κάτσικας, Σ. (Επιμ.). (2000). *Παζολίνι, Ουγγαρέτι, Κουαζιμόντο* (2η εκδ.). (Σ. Κάτσικας, Μεταφρ.) Αθήνα: Αιγόκερως, σ.σ. 34-35 & σ. 32]

²⁰⁰ Απόσπασμα του ποιήματος «Η ταπεινή Ιταλία» σε μετάφραση του Προκόπη Σοφρά αναπαράγεται στη βιογραφία του ποιητή, γραμμένη από το μυθιστοριογράφο και μεταφραστή Rene De Ceccatty [De Ceccatty, R. (2009). *Παζολίνι* (2η εκδ.). (Π. Σοφράς, Μεταφρ.). Ρ.Κολαΐτη (Επιμ.). Αθήνα: Alter-Ego MME A.E., σ. 137.] Μεταφράζεται επίσης μικρό απόσπασμα από τον Κάτσικα στην ανθολογία του [βλ. σχετικά: Κάτσικας, Σ. (Επιμ.). (2000). ό.π., σ. 36]

²⁰¹ Ο Κάτσικας επιλέγει να μεταφράσει μικρά αποσπάσματα από στροφές του ποιήματος. [Βλ. σχετικά: Κάτσικας, Σ. (Επιμ.). (2000). ό.π., σ. 42]

Polemica in Versi”²⁰², “La terra di Lavoro”), χωρίς να έχουν ταξινομηθεί χρονολογικά, συγκεντρώθηκαν σ’ ένα ενιαίο τόμο το 1957. Πρόκειται για έντεκα ανεξάρτητα poemetti²⁰³ (κατά την ιταλική ποιητική ορολογία και παράδοση), που γράφτηκαν μεταξύ των ετών 1951 έως και 1956. Μεταφέρουν το φορτισμένο συναίσθημα απόγνωσης των καταφρονημένων και των φτωχών της Ιταλίας, σε μια απόπειρα του ποιητή αντιπροσώπευσής τους, όπως αναφέρεται χαρακτηριστικά στο μεταφρασμένο άρθρο της *Καθημερινής*²⁰⁴.

Ο Σωτήρης Παστάκας μεταφράζει το άρθρο του Franco Fortini, ο οποίος θεωρεί ότι ο ποιητής προσπερνάει ουσιαστικά μια περίοδο της ιταλικής ποίησης και ξεκινάει μια καινούρια, όπως αντίστοιχα έκαναν στις χώρες τους και άλλοι ευρωπαίοι συγγραφείς.²⁰⁵ Ο ποιητής Φοίβος Δέλφης πιστεύει ότι Ιταλός χαράζει το δρόμο μιας νέας ποιητικής με βάση την κοινωνική δέσμευση, χωρίς να αρνείται την «αγωνία, τις ικανοποιήσεις και τις αμφιβολίες»²⁰⁶. Σχολιάζοντας συνολικά τη συλλογή, ο Χατζηγάκης την χαρακτηρίζει σαν ένα από τα πιο σημαντικά και θορυβώδη βιβλία, παρατηρεί την έντονη της λυρική επικαιρότητα, τα προσωπικά πάθη του ποιητή, αλλά και τον καινούριο προσανατολισμό του, μέσα από ένα «ιδιότυπο νεορεαλισμό» και την προσωπική του κουλτούρα²⁰⁷.

²⁰²Απόσπασμα του ποιήματος «Μια πολεμική σε στίχους» μεταφράζει η Αφροδίτη Αθανασοπούλου («είναι στο λάθος που εγώ σάς σπρώχνω στο θρησκευτικό λάθος») [βλ. σχετικά: Biancofiore, A. (1993). Αποκάλυψη της λογικής και το τέλος της ιστορίας. *Ο Πολίτης*. (124)., σ. 54]

²⁰³Κατά την ιταλική ποιητική ορολογία και παράδοση, είναι ποιήματα περιορισμένης επέκτασης, που συνίστανται συνήθως από την αφήγηση μιας σύντομης ιστορίας ή από μια αναπαράσταση με συγκεκριμένους συναισθηματικούς τόνους. [Poemetto. (χ.η.). Ανακτήθηκε στις 10.5.2018, από <https://it.wikipedia.org/wiki/Poemetto>]

²⁰⁴The Guardian. (2015, Ιανουάριος 20). Σύγχρονη ιταλική μούσα. *Η Καθημερινή*. Ανάκτηση στις 26/3/2019 από <http://www.kathimerini.gr/206674/article/politismos/arxeio-politismoy/sygchronh-italikh-moysa>

²⁰⁵Βλ. σχετικά: Fortini F. (1991). Λογοτεχνικοί Μύθοι: Από τον Ρεμπώ στην Αιωνιότητα (Παστάκας Σ. Μετάφραση). *Πλανόδιον* (15)., σ. 290. (Δημοσιεύτηκε στην *L'ESPRESSO* στις 7 Απριλίου 1991). Ανάκτηση στις 20/8/2019 από <http://www.ekebi.gr/magazines/ShowImage.asp?file=19579&code=7716>

²⁰⁶Βλ. σχετικά: Pasolini, P. P. (1981). *Ανθολόγιο*. (Φ. Δέλφης, μεταφρ.). Π. Μισερλής (επιμέλεια). Αθήνα: Δελφικά Τετράδια. σ. 14

²⁰⁷Χατζηγάκης, Π., ό.π., σ. 37

Στην εισαγωγή του βιβλίου του Γιώργου Μάρκου *Κουβεντιάζοντας με τον Πιερ Πάολο Παζολίνι*²⁰⁸, ο Italo Calvino²⁰⁹ ανατρέχει στην πίστη και την αισιοδοξία με την οποία ο Παζολίνι προσέβλεπε στην ανάδυση μιας συνείδησης ακόμα αδιαμόρφωτης στα λαϊκά στρώματα, την εποχή της δημοσίευσης της συλλογής και του μυθιστορήματος *Μια βίαιη ζωή*, καταλήγοντας ότι το υποπρολεταριάτο στάθηκε η θεμελιώδης ανακάλυψη της νιότης του Ιταλού ποιητή²¹⁰. Ο ποιητής στο βιβλίο, συζητάει με τον Γιώργο Μάρκου σε μια συνέντευξη, λίγους μήνες πριν το τραγικό θάνατό του²¹¹, για την πνευματική Ιταλία, τις ταινίες του, τους Έλληνες φίλους και την Μαρία Κάλλας²¹², για τα πολιτικά του οράματα και για τους στόχους που τελικά δεν πραγματοποιήθηκαν ποτέ, αναφέροντας στη συνέντευξή του δεκαπέντε χρόνια μετά την έκδοση της συλλογής *Οι Στάχτες του Γκράμσι*: «Πείτε μου: αυτή είναι η αλήθεια; Το σημερινό καταστροφικό χάος στις πόλεις τι σχέση μπορεί να έχει με τον άνθρωπο που αγαπά τους συνανθρώπους του και τη φύση, αγαπά τη ζωή... Όχι αυτή δεν είναι η αλήθεια»²¹³. Ο Μοράβια, στο μεταφρασμένο άρθρο, τον Οκτώβριο του '84, σχολιάζοντας τη συλλογή, θυμίζει δύο από τα κύρια θέματα της παζολινικής ποίησης: τη θλίψη του για την ερημωμένη και ταπεινωμένη πατρίδα και τη νοσταλγία του για τον πολιτισμό της αγροτιάς²¹⁴.

²⁰⁸Μάρκου, Γ. (1996). *Κουβεντιάζοντας με τον Πιερ Πάολο Παζολίνι*. Αθήνα: Αίολος. Το βιβλίο του Γιώργου Μάρκου περιέχει εβδομήντα τρεις φωτογραφίες από όλες τις περιόδους του πολυτάραχου βίου του ποιητή, δίνοντας στην έκδοση αξία συλλεκτική.

²⁰⁹Από τους σημαντικότερους Ιταλούς λογοτέχνες, δοκιμιογράφους και δημοσιογράφους, φίλος και συχνά αντιμαχόμενος στην πολιτική και τη λογοτεχνική σκέψη με τον Παζολίνι.

²¹⁰Μάρκου, Γ., ό.π., σ. 9

²¹¹Το απόγευμα της 1ης Νοεμβρίου 1975, ο Παζολίνι έδωσε τελικά στον Furio Colombo την τελευταία απρόσμενη συνέντευξή του, στην οποία είχε ορίσει ο ίδιος τον τίτλο της: «Είμαστε όλοι σε κίνδυνο». Έλαβε χώρα από τις 4 μέχρι τις 6 το απόγευμα, λίγες ώρες πριν δολοφονηθεί ο ποιητής. Δημοσιεύθηκε στις 8 Νοεμβρίου 1975 στο *La Stampa-Tuttolibri* και αναβίωσε με τη συγκατάθεση του Furio Colombo, στο *l'Unità* της 9ης Μαΐου 2005.

[Βλ. σχετικά: Κολόμπο, Φ. (2018, Δεκέμβριος 31). Πιερ Πάολο Παζολίνι-«Κινδυνεύουμε όλοι!». *ellogos.net*. Μτφρ.: Αλέξανδρος Μπριασούλης/Σχόλιο: Γιώργος Κουτσαντώνης.

Ανάκτηση 26/3/2019 από <http://ellogos.net/pasolini-last-interview>]

²¹²Βλ. σχετικά στο περιοδικό *Οδός Πανός*, (1994). τεύχος 71. Έρωσ και ποίηση του Παζολίνι για την Κάλλας. σ. 41. Ανάκτηση 26/3/2019 από <http://www.ekebi.gr/magazines/flipbook/showissue.asp?file=7793&code=7036>

²¹³Μάρκου, Γ., ό.π., σ. 25

²¹⁴Παστάκας, Σ., & Παππάς, Γ. (2011). *Ανθολογία Ιταλικής Ποίησης-Ταξίδι στην όμορφη χώρα-Il bel paese*. Αθήνα: Οδός Πανός, σ.σ. 299-300 [Βλ. και Αραβανής, Σ. (2011. Νοέμβριος 2). Pier Paolo Pasolini, «Ρωμαϊκές Νύχτες» (Επίμετρο: Albero Moravia-Μτφρ: Σωτήρης Παστάκας). *poiein.gr*. Ανάκτηση 25.9.2018, από <http://www.poiein.gr/2011/11/02/pier-paolo-pasolini-nuiaueyo-iyaoa-iaouonaoc-ouothnco-dhaoouaao/>]

Ο ίδιος ο Παζολίνι εξομολογείται στο *poemetto* της συλλογής, “*Récit*”: «*Μα γιατί να πιεστώ να μισήσω εγώ, που σχεδόν ευγνωμονώ τον κόσμο για τη δυστυχία μου, για το ότι είμαι διαφορετικός- και γι' αυτό μισήθηκα/ και που όμως δεν ξέρω παρά ν' αγαπώ, πιστά και στενάχωρα;*»²¹⁵. Η αντίφαση και το παράδοξο μοιάζει ήδη να εμπνέει την δημιουργικότητα του ποιητή «προς το αθέατο, το ουσιαστικό και το πηγαίο», παρατηρεί ο κριτικός και συγγραφέας Γιώργος Μπράμος. Η οπτική του πάνω στην πραγματικότητα είναι «πολιτική» και ενταγμένη στη συλλογική συνείδηση και όχι πια στενή και υποταγμένη σε κάποια προσωπική συμπεριφορά.²¹⁶ Ο ποιητής νιώθει συνδεδεμένος με την ιστορία του καιρού του, η δε σχέση του με την Αριστερά σταδιακά αναθεωρείται και μιλάει για τα κρυφά, μικροαστικά και αλλοτριωμένα ενίοτε όνειρα των προλεταρίων,²¹⁷ ή μάλλον των επονομαζόμενων ακόμα «υποπρολεταρίων», των κατοίκων δηλαδή, των περιφερειακών συνοικισμών της Ρώμης, που δεν είχαν αποκτήσει ως τότε πλήρη κοινωνική δομή και συνοχή μεταναστεύοντας από τον ιταλικό Νότο. Τα ποιήματα “*L'Appennino*” και “*Il Canto Popolare*”, που γράφτηκαν κατά τη διάρκεια των πρώτων ημερών διαμονής του ποιητή στη Ρώμη, συγκρίνουν την Ιταλία του παρελθόντος με τις σύγχρονες συνθήκες, όπου οι μεγάλες πόλεις πολιορκούνται από ορδές φτωχών, ντόπιων μεταναστών από τις φτωχότερες νότιες περιοχές. Μεγάλη θέση κατέχει η αναπαράσταση της ζωής που εξελίσσεται στον περίγυρο της Ρώμης, στη μεγάλη ποικιλία των απόψεων και των χρωμάτων της.

Οι συχνές περιγραφές διευρύνουν τους στίχους και δίνουν στο έργο μια αφηγηματική τάση²¹⁸, που είναι βασικό χαρακτηριστικό των *poemetti*. Ο Χατζηγάκης μιλάει για «ξαναστημένα μετρικά σχήματα», με ελεύθερη ή αυστηρή ενίοτε ομοιοκαταληξία²¹⁹. Ο Στέλιος Κάτσικας διαπιστώνει ότι ο

²¹⁵Τους στίχους από το *poemetto* “*Récit*” παραθέτει μεταφρασμένους ο Γιώργος Μπράμος, τον Δεκέμβριο 2005, στο 130^ο τεύχος του περιοδικού *Οδός Πανός*, σ.σ. 92-94). Βλ. σχετικά & Μπλάθρας Κ. (2019, 11 Αυγούστου). Το κατά Παζολίνι Ευαγγέλιο. Ανάκτηση 26/8/2019 από <https://antifono.gr/το-κατά-παζολίνι-ευαγγέλιο/> & <http://www.anixneuseis.gr/το-κατά-παζολίνι-ευαγγέλιο/>

²¹⁶Μπράμος Γ. Δεν ξέρω παρά ν' αγαπώ πιστά και στενάχωρα. *cinephilia.gr*. (Αναδημοσίευση από *Η Καθημερινή* 1-11-1995). Ανάκτηση 26/3/2019 από <http://www.cinephilia.gr/index.php/keimena/pressclips/315-pier-paolo-pasolini#> [Βλ. σχετικά & Κολόμπο Φούριο (2018, Δεκέμβριος 31). Πιερ Πάολο Παζολίνι-«Κινδυνεύουμε όλοι!». *ellogos.net*. Μτφρ.: Αλέξανδρος Μπριασούλης/Σχόλιο: Γιώργος Κουτσαντώνης Ανάκτηση 26/3/2019 από <http://ellogos.net/pasolini-last-interview>]

²¹⁷Βλ. σχετικά και στο άρθρο του Γιώργου Μπράμου «Ο Απελπισμένος Προφήτης» [Δημόπουλος, Μ. (Επιμ.). (1997). *Pier Paolo Pasolini: Φεστιβάλ Κινηματογράφου Θεσσαλονίκης* 1994. Αθήνα: Αιγόκερως. σ. 154]

²¹⁸Χατζηγάκης, Π., ό.π., σ. 40

²¹⁹Χατζηγάκης, Π., ό.π., σ. 37

Παζολίνι στη συλλογή επαναφέρει παλιές ποιητικές φόρμες, όπως ο Allen Ginsberg, ιδρυτικό μέλος της *Γενιάς του Beat* και ο Οδυσσεάς Ελύτης που πειραματίστηκε με το *Άξιον Εστί*.²²⁰ Κατά την Ελένη Κοσμά, «ανακαλεί τη ρομαντική ποίηση της εποχής του *Risorgimento*, σε ενδεκασύλλαβες δαντικών καταβολών τερτσίνες (τρίστιχα) που είναι συχνά ατελείς»²²¹. Ο Φοίβος Δέλφης χαρακτηρίζει τα *roemetti* της συλλογής «λυρικά» ποιήματα, αναπτυγμένα χωρίς ενδοιασμούς, δηλαδή χωρίς την αναγκαιότητα φίλτρων ειρωνείας, η δε χρήση του «ψευδο-αλεξανδρινού μέτρου» του Jacopo Martello, θεωρεί ότι αυξάνει τη σπουδαιότητα και το μέγεθος της παζολινικής τέχνης²²².

Θα προσεγγίσουμε στη συνέχεια με μεταφρασμένους στίχους, τα *roemetti* “*Il Canto Popolare*”, “*Le Ceneri di Gramsci*” και “*Il Pianto della Scavatrice*” που είναι χαρακτηριστικά δείγματα της αναζήτησης, της αμφιβολίας και ενίοτε της ανατροπής, που εκφράζει ο Παζολίνι με την έκδοση της συλλογής, εκείνη την περίοδο.

2.3 Το ομώνυμο ποίημα

Αξιόλογες μεταφράσεις του ομώνυμου με τη συλλογή ποιήματος “*Le Ceneri di Gramsci*” έχουν εκδοθεί κατά καιρούς, όπως από τον Γιώργο Κεντρωτή²²³, που χρησιμοποιεί πιο περιγραφική, άμεση και σκληρή γλώσσα, και από τον Στέλιο Κάτσικα²²⁴ στην ιταλική του ποιητική ανθολογία *Παζολίνι, Ουγγαρέτι, Κοναζιμόντο* η δε μετάφραση του ποιήματος από την Ελένη Κοσμά, καθώς και η εισαγωγή και το χρονολόγιο, αποτελούν την διγλώσση έκδοση του πρόσφατου βιβλίου της²²⁵, με τα ιταλικά πρωτότυπα αποσπάσματα να

²²⁰Βλ. σχετικά: Κάτσικας, Σ. (Επιμ.). (2000). *Παζολίνι, Ουγγαρέτι, Κοναζιμόντο* (2η εκδ.). (Σ. Κάτσικας, Μεταφρ.) Αθήνα: Αιγόκερως, σ. 14]

²²¹Οι *στάχτες του Γκράμσι/Πιερ-Πάολο Παζολίνι*. (2016). (Ε. Κοσμά, Μεταφρ.) Αθήνα: Οροπέδιο, σ. 13

²²²Βλ. σχετικά: Pasolini, P. P. (1981). *Ανθολόγιο*. (Φ. Δέλφης, μεταφρ.). Π. Μισερλής (επιμέλεια). Αθήνα: Δελφικά Τετράδια, σ. 14

²²³*Pier Paolo Pasolini: Η Τέφρα του Γκράμσι* (2015). (Γ. Κεντρωτής Μετάφρ.) Αθήνα: Ενδημιών. Ανακτήθηκε στις 25.3.2018 από <https://www.openbook.gr/i-tefra-tou-gramsci/> & <http://ideoforein.blogspot.com/2016/12/pier-paolo-pasolini.html>. Ο Γιώργος Κεντρωτής όπως και οι Θανάσης Κουτλής, Γιάννης Παπιάς και Ελένη Κοσμά, μεταφραστές αποσπασμάτων κυρίως από την πρώτη περίοδο της ποιητικής δημιουργίας του Παζολίνι, έχουν συνταυτιστεί με μεταφραστικές απόπειρες της ποίησης του Τοξέζαρε Παβέζε.

²²⁴Κάτσικας, Σ. (Επιμ.). (2000). *Παζολίνι, Ουγγαρέτι, Κοναζιμόντο* (2η εκδ.). (Σ. Κάτσικας, Μεταφρ.) Αθήνα: Αιγόκερως, σ. 39

²²⁵Οι *στάχτες του Γκράμσι/Πιερ-Πάολο Παζολίνι*. (2016). (Ε. Κοσμά, Μεταφρ.) Αθήνα: Οροπέδιο.

δημοσιεύονται στο τέλος. Ο Χατζηγάκης έχει μεταφράσει την πρώτη ενότητα του ποιήματος ονομάζοντάς το «Η Τέφρα του Gramsci»²²⁶.

Θα λέγαμε ότι ο μαρξισμός του Παζολίνι βρίσκει την αληθινή διάστασή του στο εν λόγω ποίημα, σε αρκετά επικούς τόνους, με εκφρασμένο το αυστηρά προσωπικό συναίσθημα και σε ελεγχόμενο, κατά τα άλλα, ύφος. Η φυσικότητα της ανθρώπινης αντίφασης, αναφέρει ο Sandro Petraglia στο βιβλίο του, εδώ εκφράζεται «με την αναλυτική επιστημονική ακρίβεια ταυτόχρονα με τον γλυκό πόνο του ποιητή»,²²⁷ στην 4^η ενότητα:

...Γοητευμένος από μια ζωή προλεταριακή,
πριν από σένα · για μένα ιερή (ως
θρησκεία) η ευθυμία της κι όχι οι αναγκαστικοί
αγώνες της · η φόση της κι όχι η συνείδησή
της · η καταγωγική ανάγκη του ανθρώπου (που κι αυτή
χάθηκε μέσα στην πράξη) να την προικίσει
με τη μέθη της νοσταλγίας και με μια αχλή ποιητική.
Κάτι παραπάνω δεν ξέρω να πω – όχι απαραίτητα
ειλικρινές, αλλά δίκαιο · όχι κατ' ανάγκη
συμπονετικό, αλλά αληθινό...²²⁸

Στο περιβάλλον του κοιμητηρίου, οι «Στάχτες του Γκράμσι» περιγράφουν την εξέλιξη μιας νεκρικής συνομιλίας που στοχεύει στη ρύθμιση της εκκρεμότητας μεταξύ ενός πνευματικού κληρονόμου, όπως ο Παζολίνι, και του νεκρού Γκράμσι που, μετά τον πόλεμο, μοιάζει περισσότερο ζωντανός απ' όταν έγραφε τα *Τετράδια της φυλακής* τη δεκαετία του 1920, σχολιάζει χαρακτηριστικά σε άρθρο του ο Θανάσης Βασιλείου²²⁹. Με μια ξεχωριστή αισθητική μέσω της ακινησίας, το *roemetto* αποτελεί μια βαθιά ποιητική συνομιλία όπως συμφωνεί και ο κριτικός Γιώργος Μπαλούρδος²³⁰, και παραπέμπει σε μια «Νέκρια», εμπνεόμενη από τη *Νέκρια*, τη Ραψωδία λ' της Οδύσσειας, που είχε σαν θέμα την κάθοδο του Οδυσσέα στον Άδη²³¹. Ο Βασίλης

²²⁶Χατζηγάκης, Π., ό.π., σ. 83

²²⁷Βλ. σχετικά στο μεταφρασμένο απόσπασμα: Petraglia, S. (1987). *Pasolini* (Σειρήνη Τ. Μετάφραση). Μ. Κονδύλη (επιμ.). Αθήνα: Ηράκλειτος. σ. 28.

²²⁸Απόσπασμα από την 4^η ενότητα του ομώνυμου με τη συλλογή *roemetto* σε μετάφραση της Ελένης Κοσμά.

²²⁹Βασιλείου, Θ. (2018, Οκτώβριος 14). Δεν ξέρω παρά ν' αγαπώ πιστά και στενάχωρα. *efsyn.gr*. Ανάκτηση 26/3/2019 από <http://www.efsyn.gr/arthro/zo-agapontas-ton-kosmo-poy-miso>

²³⁰Βλ. σχετικά & Μπαλούρδος, Γ. (4 Νοεμβρίου 2017)., ό.π.

²³¹Προς αναζήτηση χρησμού από τη σκιά του μάντη Τειρεσία, διαδραματίζοντας έτσι μια μαγική τελετή όπου τα σώματα των νεκρών ανεβαίνουν στη γη και λένε το μέλλον.

Βασιλικός γράφει και αυτός για το ίδιο νεκρικό περιβάλλον, στον «ξεχασμένο» τάφο του Γκράμσι σε δύο έργα του, *Το τελευταίο Αντίο* του 1978 και *Τρομερός Μήνας Αύγουστος* το 1980.²³² Άλλωστε, ο Βασιλικός, σύμφωνα με τον Γεράσιμο Ζώρα, είχε κατορθώσει να αποτυπώσει στα κείμενα του συναισθηματικά φορτισμένες εικόνες της Ρώμης με τόσο μεγάλη πιστότητα που μόνο Ιταλός λογοτέχνης, και μάλιστα βαθύς γνώστης και των πιο αφανών συνιστώσων της ιταλικής πραγματικότητας θα μπορούσε να πετύχει, όπως ο Παζολίνι στο σύνολο του έργου του²³³. Παρομοίως, και άλλοι Έλληνες λογοτέχνες, ο Κώστας Ουράνης και ο Γιάννης Σφακιανάκης, αποτίνουν φόρο τιμής στους Άγγλους ρομαντικούς ποιητές, Τζον Κητς και Πέρσι Σέλλεϋ, μπροστά στους τάφους τους, στο αγγλικό κοιμητήριο της Ρώμης. Ο Γκράμσι είναι θαμμένος σε ένα μικρό τάφο στο αγγλικό νεκροταφείο, ανάμεσα στην Porta San Paolo και Testaccio, όχι μακριά από τον τάφο του Σέλλεϋ. Στην ταφόπετρα αναγράφονται μόνο οι λέξεις: "Cinera Gramsci" με τις ημερομηνίες²³⁴.

2.3.1 Η δαντική συμβολή

Η ποιητική «Νέκυια» του Παζολίνι δείχνει στο *poemetto* να συμπυκνώνει όλα τα στάδια της ζωής ξεκινώντας από το τελευταίο, την εξοικείωση με την ιδέα του θανάτου, αλλά και την ανάδυση της δαντικής παράδοσης. Ο ποιητής στέκεται μπροστά στον τάφο του Γκράμσι και του απευθύνει 307 στίχους σε δαντική τερτσίνα θυμίζοντας την «δαντική» Νέκυια, με την διαφορά ότι απευθύνεται ως ζωντανός σε ένα νεκρό, χωρίς μάλιστα να υπάρχει ηχηρή απάντηση του Γκράμσι. Η τερτσίνα που χρησιμοποιείται, όπως παρατηρεί η Ελένη Κοσμά στην εισαγωγή του βιβλίου της, δεν είναι μόνο «το όχημα του λόγου» αλλά και η «πολιτική γενεαλογία» και προέλευση του ποιήματος, με φανερή τη «στίξη της ανταπόδοσης» όντας πια τριπλή, σε σχήμα Δάντης-Γκράμσι-Παζολίνι²³⁵. Το *poemetto* συνολικά, παρά τη σκληράδα των προθέσεων του και τη συνομιλία του ποιητή πάνω στον τάφο του Γκράμσι εν είδει διαλογισμού, έχει κάτι το ρομαντικό και το ιδεαλιστικό, που το αναγάγει

²³² Δημάκης, Μ. (1994, Νοέμβριος 15). Έλληνες Λογοτέχνες μπροστά στους τάφους του Keats και του Shelley. *Νέα Εστία* (1617), σ.σ. 1509-1510. Ανάκτηση στις 26/3/2019 από <http://www.ekebi.gr/magazines/showimage.asp?file=165764&code=0131&zoom=800>
Βλ. & σχετικό μεταφρασμένο άρθρο από *The Guardian* στην ηλεκτρ. σελίδα της *Καθημερινής*: *The Guardian*. (2015, Ιανουάριος 20). Σύγχρονη ιταλική μουσα. *Η Καθημερινή*. Ανάκτηση 26/3/2019 από <http://www.kathimerini.gr/206674/article/politismos/arxio-politismoy/sygxronh-italikh-moysa>

²³³ Ζώρας, Γ. (1994). *Ιταλικοί αντικατοπτρισμοί*. Αθήνα: Δόμος., σ. 40

²³⁴ Δημάκης, Μ. (1994, Νοέμβριος 15)., ό.π.

²³⁵ *Οι στάχτες του Γκράμσι/Πιερ-Πάολο Παζολίνι*. (2016). ό.π., σ.σ. 11-13

στον Δάντη, συμπληρώνει ο Γιώργος Μπαλούρδος στο σχετικό άρθρο του²³⁶. Η ποίηση του Παζολίνι μ' ένα αιρετικό τρόπο, συνενώνει πλέον την Αριστερά του Γκράμσι με τον καθολικισμό των Φραγκισκανών μοναχών, ανακαλύπτοντας εκ νέου την παράδοση της πολιτικής ποίησης που μιλάει για την κοινωνική πραγματικότητα, μέσα από το υποκείμενο του ποιητή. Πριν από έξι αιώνες, ο Δάντης μίλησε παρόμοια για την πολιτική κατάσταση της Φλωρεντίας του 1300. Τον δρόμο του Δάντη ακολούθησε ο Παζολίνι, όταν καταδικάζει στις «Στάχτες του Γκράμσι» την υλική και ηθική φτώχεια που άφησε πίσω του ο φασισμός.²³⁷ Αποδίδεται ακριβώς το σφρίγος της δαντικής παράδοσης δίχως να χάνεται το αίσθημα της γαλήνης, που πρέπει να διατρέχει βέβαια ένα κοιμητήριο. Μοιάζει να θέλει να αποδώσει τιμή στον Δάντη με στίχους αποδομένους σε τερτσίνες όσον αφορά την τεχνοτροπία τους, διαπιστώνει ο Γιώργος Μπαλούρδος²³⁸. Σε μια αντιστροφή τόνου, από τη φωτεινή πλευρά της ζωής στη σκοτεινή κουλούρα του θανάτου, ο σκηνοθέτης Παζολίνι μεταφέρει το μυθιστόρημα του Μαρκήσιου ντε Σαντ στη φασιστική δημοκρατία του Σαλό, στη τελευταία ταινία του *Σαλό ή 120 Μέρες στα Σόδομα* το 1975, εξελισσόμενη σε τέσσερα μέρη, ακολουθώντας το σχήμα της *Θείας Κωμωδίας* του Δάντη. Το «κύκνειο άσμα» του, ακραίο και αμφιλεγόμενο, πάνω στη φύση του φασισμού, είναι μια αλληγορία για την Εξουσία, η οποία, όπως έχει πει ο ίδιος, λίγες εβδομάδες πριν τον χαμό του, «κάνει ό,τι γουστάρει σε απόλυτη αυθαιρεσία»²³⁹.

Ο ιδεολογικός χαρακτήρας όλων των ποιημάτων της συλλογής, με την δαντική παρουσία και στοιχεία ρομαντικής ποίησης της εποχής της Ιταλικής Ενοποίησης παράλληλα, μαρτυρά μια πολιτική ποίηση διαφορετικού τύπου μακριά από τη σύγχρονή του, «με το θρησκευτικό αίσθημα ως εκκρεμότητα, με ανακινούμενα ζητήματα από τις ιδέες του Διαφωτισμού, όπως της ηθικής αυτονομίας, πολιτικής ανεξαρτησίας, κοινωνικής ελευθερίας»²⁴⁰. Η Κοσμά

²³⁶Βλ. σχετικά: Μπαλούρδος, Γ. (4 Νοεμβρίου 2017)., ό.π.

²³⁷Βλ. σχετικό μεταφρασμένο άρθρο από *The Guardian* στην ηλεκτρ. σελίδα της *Καθημερινής*: *The Guardian*. (2015, Ιανουάριος 20). Σύγχρονη ιταλική μουσα. *Η Καθημερινή*. Ανάκτηση 26/3/2019 από <http://www.kathimerini.gr/206674/article/politismos/arxeio-politismoy/sygyxronh-italikh-moysa>

²³⁸Βλ. σχετικά &: Μπαλούρδος, Γ. (4 Νοεμβρίου 2017)., ό.π.

²³⁹Βλ. σχετικά: Η φιλμογραφία του Πιερ Πάολο Παζολίνι με τα δικά του λόγια (2018, Σεπτεμβρίου 11). *fliix.gr*. Ανάκτηση 26/3/2019 από <http://fliix.gr/articles/pier-paolo-pasolini-retrospective-filmography.html>. Βλ. σχετικά &: Αναδρομικό κινηματογραφικό αφιέρωμα στον Πιερ Πάολο Παζολίνι (2018, Σεπτεμβρίου 09) Ανάκτηση 26/7/2019 από <https://www.all4fun.gr/portal/kinimatografos/ekdiloseis-2/18749-anadromiko-kinimatografiko-afieroma-ston-pier-paolo-pazolini.html>

²⁴⁰Οι στάχτες του Γκράμσι/Πιερ-Πάολο Παζολίνι. (2016)., ό.π. σ.σ. 11-13

γράφει ότι σαφώς ο πρόσφατος πόλεμος σύστησε ξανά «ένα τόπο πολιτικής διεκδίκησης για τη συνένωση της έννοιας της εθνικής ανεξαρτησίας και της ηθικής ελευθερίας».²⁴¹ Όπως μας μεταφέρουν στη συλλογή τους ο Σωτήρης Παστάκας και Γιάννης Παπιάς *Ανθολογία Ιταλικής Ποίησης- Ταξίδι στην όμορφη χώρα – Il bel paese*, τον Οκτώβριο του '84, ο Αλμπέρτο Μοράβια έλεγε για τον Πιερ Πάολο: «Η ποίηση του Παζολίνι προέρχεται από μακριά, από τα βάθη της ιταλικής λογοτεχνίας. Από τον Δάντη και τον Πετράρχη, οι οποίοι μας μίλησαν κι αυτοί για τις περιπέτειες της Ιταλίας. Ωστόσο, χρησιμοποιεί το τρίστιχο εντελώς διαφορετικά μέσα στην ποιητική δομή από ότι ο Δάντης. Το τρίστιχο του Δάντη είναι γοτθικό. (...) το τρίστιχο του Παζολίνι είναι ρομανικό, με εκείνο το ανεπαίσθητα ελκυστικό που χαρακτηρίζει την τέχνη του ύστερου μεσαίωνα, καθώς ισορροπεί ανάμεσα σε ρομανικό και γερμανικό, ανάμεσα σε μεσογειακό και βόριο. Αυτό το “ρομανικό” αποτέλεσμα ο Παζολίνι το πέτυχε στην ποίησή του, εκφράζοντας ακριβώς, με μια γραφή ταυτόχρονα ευγενή και προσωδιακή, το σπαρακτικό συναίσθημα να ανήκει κι αυτός όπως η ρομανική τέχνη, σε δυο εποχές, σε δυο αντιμαχόμενες κουλτούρες, σε έναν πολιτισμό που έπνεε τα λούστια και σε έναν πολιτισμό που δεν είχε γεννηθεί ακόμα. Όλα αυτά συμβάλλουν ώστε ο Παζολίνι να μας φαίνεται σύγχρονος και αρχαίος ποιητής, ένας ποιητής που θέλησε να είναι πρωτόγονος σε μια παρακμιακή εποχή.»²⁴²

2.3.2 Η ελληνική μετάφραση

Το *roemetto*, στην πρώτη ενότητα, ξεκινά με συναισθήματα σκοτεινά και ακάθαρτα, που δεν μοιάζουν να είναι του Μαΐου («αέρας, ρυπαρός, σε σκοτεινό ξένο κήπο»²⁴³), μεταφέροντας την υπαρξιακή ανησυχία του ποιητή.

Δεν είναι του Μάη τέτοιος αέρας, ρυπαρός
που κάνει πιο σκοτεινό ακόμη
τον σκοτεινό ξένο κήπο: αυτός

που με τυφλές ξαστεριές τον θαμπώνει...
σαλιάρης, κιτρινωπός ο ουρανός απ' τις σοφίτες

²⁴¹Οι στίχτες του Γκράμισι/Πιερ-Πάολο Παζολίνι. (2016). (Ε. Κοσμά, Μεταφρ.) Αθήνα: Οροπέδιο., σ.11

²⁴²Παστάκας, Σ., & Παπιάς, Γ. (2011). *Ανθολογία Ιταλικής Ποίησης- Ταξίδι στην όμορφη χώρα – Il bel paese*. Αθήνα: Οδός Πανός., σ. 464

[Βλ. σχετικά & Αραβανής, Σ. (2011, Νοέμβριος 2). Pier Paolo Pasolini, «Ρωμαϊκές Νύχτες». Ανάκτηση 22/2/2019 από <http://www.poein.gr/2011/11/02/pier-paolo-pasolini-nuiaueyo-iyaoa-iaouonaoc-ouoethnco-dhaouueao/>]

²⁴³«Δεν είν' του Μάη, όχι, ο αέρας τούτος που βρομάει και κάνει σκοτεινότερο τον σκοτεινό τον Κήπο των Ξένων», η απόδοση του Γιώργου Κεντρωτή.

σκεπάζει τις καμπύλες του Τίβερη, ζογώνει

στις σκουρογάλαζες του Λάτσιο βουνοκορφές.

Νεκρική στάζει μια ειρήνη, ψυχρή
και ξένη απ' των γηραιών τοίχων τις οπές

ο Μάης. Εδώ ο κόσμος τελειώνει: σκληρή
η περασμένη δεκαετία· προβάλλει απ' τα συντρίμια
η άδολη ανάγκη της ζωής. Η σιωπή στείρα και υγρή.

Νέος, εσύ, σ' εκείνου του Μάη τη ζέση, που η γόμνια
φώτιζε... τότε που το λάθος ήταν σημάδι ζωής
ακόμη, εσύ, με το λεπτό σου χέρι και διόλου ίδια

με τον πατέρα (λιγότερο άμυαλος και πιο υγιής)
σχεδιάζες το περίγραμμα της ιδεολογίας που ξυπνάει
(όχι, όμως, για εμάς νεκρός εσύ, κι εμείς

νεκροί μαζί σου ·στον υγρό ξένο κήπο δεν περνάει
κανείς) αυτή τη σιωπή. Δεν μπορείς παρά εξόριστος
να αράξεις στον τόπο αυτό: πατρικία η πλήξη σου μιλάει.

Μαραμένο και μόνο σε πλησιάζει (εσύ βουβός)
ένα χτύπημα αμονιού απ' του Τεσάτσιο τα συνεργεία.
Δειλινό. Στα θλιβερά υπόστεγα τενεκεδόκουτα, χαμολαός,

παλιατσαρία. Ένα παιδί, μουρμουρίζοντας
του τόπου του μια γνωστή μελωδία,
κλείνει τη μέρα του. Ορίζοντας.

Τριγύρω σταματά να βρέχει²⁴⁴.

Μέσα σε αυτή την ατμόσφαιρα, σε αυτό το λερωμένο και σκοτεινό κόσμο, η μορφή του Γκράμσι, ο οποίος αντιπροσωπεύει το φωτεινό ιδεώδες αλλά βυθισμένο στην αστική απογοήτευση μιας «πατρικίας πλήξης», αυξάνεται με όλη του τη δύναμη και με όλο το φως του. Παράλληλα υπάρχει μια αμυδρή ακουστική επαφή με τον λαϊκό κόσμο, «ένα χτύπημα αμονιού απ' του Τεσάτσιο τα συνεργεία», που προέρχεται από την κοντινή προλεταριακή γειτονιά. Η ιδεολογική πτυχή από τον Γκράμσι φαντάζει αναγκαία για μια

²⁴⁴Η μετάφραση, της Ελένης Κοσμά [Οι στάχτες του Γκράμσι/Πιερ-Πάολο Παζολίνι. (2016). (Ε. Κοσμά, Μεταφρ.) Αθήνα: Οροπέδιο]

κοινωνιολογική και πολιτική αντίληψη του λαού εφόσον «νεκρική στάζει μια ειρήνη, ψυχρή και ξένη απ' των γηραιών τοίχων τις οπές ο Μάης». Ο ποιητής στέλνει το μήνυμά του από μια άλλη εποχή. Διακρίνοντας η Κοσμά την αναζήτηση «της ευτυχίας, του έρωτα, του ενστίκτου, του αισθησιασμού και της ανάγκης της πολιτικής ελευθερίας και δικαιοσύνης», μέσα από τους παζολινικούς στίχους²⁴⁵, καταλήγει ότι η αμφιβολία και η ανατροπή ορίζουν εντέλει τον προορισμό της ζωής, «τότε που το λάθος ήταν σημάδι ζωής ακόμη».

Στη δεύτερη ενότητα του ποιήματος μεταδίδεται ένα επίκαιρο αίσθημα, με στίχους προφητικούς, μια υποθήκη «θανάτου» που ενθαρρύνει η «απάτη»²⁴⁶:

*Δυό κόσμοι ζουν σε εκεχειρία εντελώς ατάκτου τύπου...
με επιλογές και αφοσιώσεις... και άλλον ήχο εν τέλει
δεν έχουν πλην αυτόν του ζοφερού, άθλιου κήπου,*

*κι ωστόσο ευγενικού, όπου πεισματάρη η απάτη θέλει
ο θάνατος τους πόνους της ζωής να μαλακώνει.
Στων σαρκοφάγων τις σειρές, στις γκρίζες πλάκες, τέλη*

*σημαίνουσες, η κάθε επιγραφή καταδηλώνει,
εν συντομία και βεβήλως, τί έχει απομείνει
απ' το εγκόσμιο τούτο γένος... τί επιβιώνει.*

*Από ένα πάθος ξέφρενο αναμμένα, που τα ντύνει,
τα οστά, και ασκανδάλια όντως, καίν σ' αυτές τις κόγχες:
οστά πλουσίων ξένων καίνε σάμπως σε καμίνι·*

*πριγκήπων ειρωνείες ζούνε κάτω απ' τις μολόχες...
μα και παιδεραστών... ζουν και βομβίζουν τα καμένα
κορμιά τους ασταμάτητα στις σκόρπιες τεφροδόχες...*

*κορμιά αποτεφρωμένα μεν, μα εισέτι μη εξαγνισμένα.
Εδώ του θάνατου η σιωπή παρέχει μαρτυρία
υπέρ σιωπής πολιτικής ανθρώπων που –για μένα–*

*εμείναν άνθρωποι, και υπέρ πραγμάτων που από ανία
του Πάρκου εξαλλοιώνανε την πλήξη, ενώ η πόλη εκείνη
που αδιάφορη κυκλώνει ετούτη την ανία, εν μέσω*

²⁴⁵Οι στάχτες του Γκράμσι /Πιερ-Πάολο Παζολίνι. (2016). ό.π., σ. 14

²⁴⁶Η «πλάνη» κατά την εκδοχή της Κοσμά.

τρωγλών και εκκλησιών, ασεβής, παρά τον οίκτο, σβήνει
τη λάμψη της. Το χόμα της, παχύ
απ' τις τσουκνίδες και κακό απ' τα χορτάρια, δίνει

τροφή στα κυπαρίσσια τούτα τα λιγνά, σ' αυτή
τη μαύρη υγρασία που χαλάει τους τοίχους γύρω,
και στα χλωμά ζιγκζάγκ του πύξου, ενώ το βράδυ, εκεί

σαν πέφτει, ξέθωρες οσμές τα κάνει όλα και μύρο
φυκιών... αυτό το χόρτο το άοσμο ως είναι νείρεται...
φτωχό, άθλιο χόρτο εκεί όπου απλώνεται μενεξεδιά

η ατμόσφαιρα, με μέντας ρίγη εμπύρετα
ή σάπιου άχυρου, ένα ήρεμο πρελούδιο βραχύ
της καθημερινής μελαγχολίας που αποσύρεται

στην άτονη της νύχτας αγωνία. Και τραχύ
απ' τον καιρό, απαλό απ' την ιστορία υπάρχει, κείται
το χόμα εντός ετούτων των τειχών... και ζει σε ταραχή

ανάκατη με χόματα άλλα και ιδρώνει: τούτη
η υγρότητα θυμίζει μι' άλλην· και αντηχούν στην πλάση
-γνωστές από τροχιές και πλάτη γεωγραφικά είτε

κι απ' ορίζοντες που τ' αγγλικά αγκαλιάζουν δάση
τις λίμνες που 'χουνε σπαρθεί στον ουρανό σαν οπτασίες
και τα λιβάδια που 'ν' σαν φωσφορίζοντα μπιλιάρδα ή σαν

σμαράγδια: «*And O ye Fountains...*»– οι ικεσίες
των ευσεβών πιστών...²⁴⁷

Ο ποιητής αναζητά το φως ως οδηγό στην περιπλάνησή του στο
σκοτεινό δάσος της της κοινωνίας και της πολιτικής. (: ...ενώ η πόλη εκείνη/που

²⁴⁷Pier Paolo Pasolini: *Η Τέφρα του Γκράμσι* (2015). (Γ. Κεντρωτής Μετάφρ.) Αθήνα: Ενδημιών.
σ.σ. 7-8. Ανακτήθηκε στις 25.3.2018 από <https://www.openbook.gr/i-tefra-tou-gramsci/>
& <http://ideoforein.blogspot.com/2016/12/pier-paolo-pasolini.html>. Η ενότητα
αναπαράγεται εν μέρει και σε άρθρο του Θανάση Σκαμνάκη [Βλ. σχετικά: Σκαμνάκης, Θ.
(2018, 5 Ιουνίου). Παραλλαγές στο κεντρικό θέμα. Ανάκτηση στις 29/4/2019 από
<https://redlineagrinio.gr/greece/opinion/58214-parallages-kentriko-thema-thanasi-skamnaki>]

αδιάφορη κυκλώνει ετούτη την ανία, εν μέσω/τρογλών και εκκλησιών, ασεβής, παρά τον οίκτο, σβήνει τη λάμψη της. Το χώμα της, παχύ απ' τις τσουκνίδες και κακό απ' τα χορτάρια, δίνει/τροφή στα κυπαρίσσια τούτα τα λιγνά, σ' αυτή τη μαύρην υγρασία που χαλάει τους τοίχους γύρω, και στα χλωμά ζιγκζάγκ του πύξου, ενώ το βράδυ, εκεί/σαν πέφτει, ξέθωρες οσμές τα κάνει όλα και μύρο φυκιών... αυτό το χόρτο το άοσμο ως είναι νείρεται...). Το φως, οι σκιές και τα χρώματα, σε ολόκληρη τη συλλογή αποτελούν κλασικό μοτίβο και είναι στοιχεία που εντοπίζουμε εντονότερα στην τρίτη ενότητα του ποιήματος (:«Και μες στη θλιβερή κατάστασή μου του απόκληρου κατέχω: την κατάκτηση την πιο φωτεινή. Μα, όπως εγώ κατέχω την Ιστορία εδώ, αλλού με κατέχει εκείνη. Με διαφωτίζει · όμως, σε τι χρειάζεται το φως;»).

Ένα κόκκινο μαντήλι, όμοιο με εκείνο
που έδεναν στο σβέρκο τους οι παρτιζάνοι.
Και πιο εκεί, στην τεφροδόχο, στην ωχρή γη, αφημένο

αλλιώς κόκκινο ένα γεράνι. Εσύ στέκεσαι
εδώ, εξόριστος, με χάρη αμείλικτη
καθόλου χριστιανική. Δίπλα σου οι άλλοι

νεκροί: Οι στάχτες του Γκράμσι... Ανεπίλυτη
δυσπιστία κι ελπίδα στο μεταξύ. Σε πλησιάζω:
κάτω απ' των δέντρων τον ίσκιο έτυχε, σε μια λιτή

λωρίδα γης, να βρίσκεται το πνεύμα σου το αναπαυμένο. Εικάζω
πως είναι και κάτι άλλο, πιο εκστατικό ή και πιο ταπεινό· μπορεί
μεθυστική συνόπαρξη θανάτου κι έρωτα. Κι από ετούτη

τη χώρα, που δεν σου ανέκοψε την ορμή,
νιώθω (στην αταραξία τούτων των τάφων) την αδικία και
(στην ακούραστη μοίρα μας) την πρόνοια: οι καιροί

σου υπαγόρευσαν τις καλύτερες σελίδες λίγο πριν
από τη δολοφονία. Ιδού ο σπόρος –τον επιβεβαιώνεις–
που δεν κατάτιε ακόμη η αρχαία κυριαρχία: των

νεκρών την ύπαρξη τη δέσμια, υπόλοιπο σκόνης
κραταιής, σε μια παρουσία που ξερνά την απέχθεια
και το μεγαλείο της στους αιώνες. Της έσχατης στιγμής

μάρτυρας ένα δαιμονισμένο τρέμουλο αμονιού που σιωπά

στραγγαλισμένο, από ύπουλη ανέχεια.
Κι εγώ εδώ, φτωχός, ντυμένος κουρέλια και ξέφτια

από εκείνα που οι φτωχοί γλυκοκοιτάζουν στις βιτρίνες. Τη βρωμιά
απομακρύνοντας των πιο έρημων δρόμων,
των καθισμάτων στα τραμ, που ξαφνιάζουν τη μέρα μου, αλλά:

σπάνια πια· μες στο αδιάκοπο πλέον
μαρτύριο της επιβίωσης. Κι αν τύχει τον κόσμο να αγαπήσω
θα 'ναι με έναν έρωτα σαρκικό, βίαιο και τρυφερό, μοιραίο

που έφηβος μισούσα, γιατί έκρυβε την αστή σκιά μου πίσω
από μένα τον αστό. Διχασμένος τώρα ο κόσμος, μαζί
με σένα, δεν αξίζει περιφρόνηση και μίσος

η μεριά που βλέπει προς την εξουσία; Ζει
κανείς και χωρίς τη δική σου αδιαλλαξία
όταν δεν επιλέγει. Στην αυλαία ανθίζει

της μεταπολεμικής δύσης μια νέα ιστορία:
Ζω αγαπώντας τον κόσμο που μισώ · στη δική του
μιζέρια υπερόπτης και σπαταλημένος –για μία
ζοφερή διαστροφή της συνείδησης...²⁴⁸

Ο Παζολίνι μίλησε κατευθείαν σε δεύτερο πρόσωπο στον Γκράμσι, φανερώνοντάς του το πάθος του, την «αγάπη για τον κόσμο που μισούσε». Η ζωή έξω από τα τείχη του νεκροταφείου, θα ήταν μόνο «επιβίωση». Στον 7^ο και 8^ο στίχο της τρίτης ενότητας, με μια ξεχωριστή αισθητική μέσω της ακινησίας, συναντάμε ξανά το διχασμό του ποιητή ανάμεσα στη λογική και στο πάθος, μεταξύ της ελπίδας και της παλιάς δυσπιστίας από όπου, από την αρχή του ποιήματος, προσπαθεί να ξεφύγει («...Ανεπίλυτη δυσπιστία κι ελπίδα στο μεταξό...»).

Ο Παναγιώτης Χατζηγάκης όχι μόνο στην τρίτη ενότητα αλλά και στο σύνολο της συλλογής, διακρίνει ένα «διπολικό και διστάμενο αντίκρισμα», την έλξη και δισταγμό αλλά και την «αμφισβήτηση» για τον Γκράμσι, και

²⁴⁸Οι στάχτες του Γκράμσι /Πιερ-Πάολο Παζολίνι. (2016). (Ε. Κοσμά, Μεταφρ.) Αθήνα: Οροπέδιο., σ.σ. 23-25. Η ενότητα αναπαράγεται στην ηλεκτρ. έκδοση της εφημερίδας *Η Αυγή* [βλ. σχετικά: Οι στάχτες του Γκράμσι. (2016, Σεπτέμβριος 18). *Η Αυγή*. Ανάκτηση από <http://www.avgi.gr/article/10812/7454432/oi-stachtes-tou-nkrams-i>] & <http://www.poein.gr/2017/05/01/pier-paolo-pasolini-ie-ououao-oio-aenuioe-inidhyaei-2016-iaoon-aeic-eioiu/>]

δικαιολογεί «το σκάνδαλο του να αντιφάσκω» των στίχων του ποιητή λόγω και της προσωπικής του κουλτούρας.²⁴⁹ Ο ποιητής αναπτύσσει, έτσι, μια νεκρική συνομιλία, ενώ αφηγείται την εκκρεμότητα μιας προσωπικής πολιτικής απόφασης που πρέπει να πάρει απέναντι στο κομμουνιστικό πρότυπο του Γκράμσι. Ξεκινά ήδη στην πρώτη ενότητα με την αντιδιαστολή των δύο «Μαΐων», δείχνοντας εξ αρχής τον διχασμό του. Το Μάη αυτόν της δράσης του ποιήματος, εξηγεί η Ελένη Κοσμά, στέκεται μπροστά στον τάφο του Γκράμσι σκεπτόμενος την ηθική και πολιτική καταρακίδα της Ιταλίας και ανακαλώντας έναν άλλο Μάη, εκείνον του 1919, όταν ο Γκράμσι εξέδιδε την πολιτική εφημερίδα *Ordine Nuovo*, «τοποθετούμενος ηχηρά απέναντι στην παραδοχή της ήττας, ελπίζοντας πάραυτα μέσα στη ματαιότητα του εγχειρήματος»²⁵⁰. Ο Γιώργος Μπαλούρδος βλέπει τον ποιητή να ανασκευάζει, εν τέλει, την ιστορία, υπενθυμίζοντας ότι την εποχή εκείνη «η Δυτική Αριστερά βρισκόταν σε μεταβατικό στάδιο και τις διεργασίες των ευρωπαϊκών αριστερών κομμάτων να επεξεργάζονται τη νέα θεωρητική και πολιτική ανθρωπογεωγραφία του μαρξισμού»²⁵¹. Η πολιτικός προβληματισμός του ήδη βέβαια υπήρχε με την εισβολή του Κόκκινου Στρατού στην Ουγγαρία, τους δυτικούς μαρξιστές να αποκηρύσσουν το σοβιετικό μοντέλο και τους γόνους της αστικής τάξης να κυριαρχούν, αλλά και να καταπιέζουν τους χαμηλόμισθους γιους των μικροκαλλιεργητών του Νότου²⁵²: *Στην αυλαία ανθίζει της μεταπολεμικής Δύσης μια νέα ιστορία: / Ζω αγαπώντας τον κόσμο που μισώ· στη δική του / μιζέρια υπερόπτης και σπαταλημένος –για μια νέα / ζοφερή διαστροφή της συνείδησης... Να είμαι με σένα κι εναντίον: / με σένα στην καρδιά, στο φως / κι ενάντια σε σένα στα σκοτεινά μου σπλάχνα, των πατρών / συμβόλων προδότης· στη σκέψη ίσως / και στην πράξη... Μα όπως εγώ κατέχω την Ιστορία εδώ, αλλού / με κατέχει εκείνη...*²⁵³

Με ένα αναπάντητο ερώτημα τελικά, στην 6^η ενότητα, αναρωτιέται απέναντι στο Γκράμσι, εναλλάσσοντας το δίπολο και την ταύτισή του με το νεκρό:

*Εγώ, όμως... (τί άλλο μού 'χει μείνει;)
που ξέρω πως ο μύθος μες στην ιστορία ζει όση
ζωή έχει, δεν θα μπορέσω, άραγε, ποτέ με πάθος*

²⁴⁹ Χατζηγάκης, Π., ό.π., σ. 60

²⁵⁰ Οι στάχτες του Γκράμσι / Πιερ-Πάολο Παζολίνι. (2016). ό.π. σ. 13

²⁵¹ Βλ. σχετικά &: Μπαλούρδος, Γ. (4 Νοεμβρίου 2017), ό.π.

²⁵² Σε μια συγκεκριμένη ιστορική και κρίσιμη στιγμή για τον αριστερό κόσμο, η συλλογή του Παζολίνι είναι γεμάτη τρέχοντα γεγονότα. Κάτι που δεν είναι βεβαίως εύκολα κατανοητό για τους σημερινούς αναγνώστες, που δεν έχουν συγκεκριμένη επίγνωση αυτών των γεγονότων για να διεισδύσουν πνευματικές πτυχές του παζολινικού έργου.

²⁵³ Οι στάχτες του Γκράμσι / Πιερ-Πάολο Παζολίνι. (2016). ό.π. σ.σ.23-25 (απόσπασμα από την 3^η ενότητα)

*να ενεργήσω, αφού ξέρω ότι η ιστορία μας πάει... έχει τελειώσει;*²⁵⁴

Στην τέταρτη ενότητα, διατυπώνει ξανά το διχασμό και τη σύγκρουση αναπτύσσοντας μια κινητήρια αντίφαση, που είχαμε πριν επιβεβαιώσει στους στίχους 7-8 της τρίτης ενότητας με την «*ανεπίλυτη δυσπιστία κι ελπίδα*». Το «*πάθος*» του Παζολίνι («*αισθητική μανία*» σύμφωνα με τη μετάφραση του Κεντρωτή) φαίνεται να κυμαίνεται ανάμεσα σε δύο άκρα: είναι υπέρ και εναντίον του Γκράμσι και της κρατούσας εργατικής τάξης, υπέρ και ενάντια στη μαρξιστική ιδεολογία, διατηρώντας μια αμφιθυμική σχέση. Αντιλαμβάνεται την κοινωνική απόρριψη του υποπρολεταριάτου και την αγάπη για τους αδυνάτους και παρά το κενό που χωρίζει τον αστό πνευματικό δημιουργό και τον λαό, εξελίσσει μια αισθητική δημιουργία που μετουσιώνεται σε ποίηση²⁵⁵.

*Το σκάνδαλο του να αντιφάσκω· να είμαι και μαζί σου και,
ναι, εναντίον σου: μαζί σου στην καρδιά, στο φως·
μα και εναντίον σου στα σκοτεινά μου σπλάχνα. Ανίσως και*

*για τους πατρόθεν ταξικούς μου ειρμούς προδοτικός
–στο πνεύμα απλώς... σε μια σκιά του αγώνα μου... διανοία–
ξέρω ότι προσκολλήθηκα σ' αυτούς υπό το καθεστώς*

*ενστίκτου λαύρου, μιας αισθητικής μανίας... με τη μία·
μα και των προλετάρων με γοήτευσε η ζωή,
που αρθρώνει τρόπο προγενέστερό σου και μου είν' θρησκεία,*

*και που είναι και χαρά, άσχετη με τη χιλιόχρονη
την πάλη μας γι' αυτόν· τη φύση του αγαπώ, όχι τη
συνείδησή του· είναι η δύναμη η αρχετυπική*

*του ανθρώπου, που την έχασε σαν έγινε άνθρωπος,
στην πράξη πάνω, δίνοντάς της τής νοσταλγίας μέθη
και φως ποιητικό· δεν ξέρω τίποτ' άλλο εγώ να πω*

²⁵⁴Pier Paolo Pasolini: *Η Τέφρα του Γκράμσι* (2015). (Γ. Κεντρωτής Μετάφρ.) Αθήνα: Ενδημιών. σ. 18. Ανακτήθηκε στις 25.3.2018 από <https://www.openbook.gr/i-tefra-tou-gramsci/> & <http://ideoforeign.blogspot.com/2016/12/pier-paolo-pasolini.html>

²⁵⁵Σκαμνάκης Θ. (2018, Σεπτέμβριος 16). Παζολίνι, αμφιβολία και συνείδηση. *RED LINE*. Ανάκτηση 23/9/2018 από <https://redlineagrinio.gr/greece/opinion/65397-pazolini-amfivolia-syneidisi-thanasi-skamnaki> & <https://www.kommon.gr/politismos/item/2140-pazolini-amfivolia-kai-syneidisi-tou-thanasi-skamnaki>

παρά μόνο ό,τι δίκαιο είναι, πλην όπως το αλέθει
ή μη ειλικρίνειά μου – μι' αγάπη αφηρημένη,
ναι, που καμμιά θλιβή συμπάθεια δεν τη γνέθει...

Φτωχός σαν τους φτωχούς, με την καρδιά προσκολλημένη
κι εγώ σαν κι εκείνους σε ταπεινωτικές ελπίδες·
και σαν κι αυτούς ομοίως έχω μια ζωή κι εγώ σακατεμένη

απλώς και μόνο για να ζω. Στις παννουχίδες
μου, ζώντας μι' απελπιστική κατάσταση αποκλήρου,
κατέχω κάτι πιο πολύτιμο (και εσύ το είδες)

απ' όλες τις ιδιοκτησίες των αστών – εξ ολοκλήρου
το απόλυτο. Όμως όπως ακριβώς κατέχω εγώ
την ιστορία, έτσι με κατέχει και εκείνη: πλήρως.

Κι αν έχω φωτιστεί, το φως πού χρησιμεύει;...²⁵⁶

Ο Θανάσης Βασιλείου, ερμηνεύοντας σε δεύτερη ανάγνωση τους παζολινικούς στίχους, θεωρεί ότι, λόγω της υποχώρησης της αριστερής ιδεολογίας στα τέλη της δεκαετίας του πενήντα, το κείμενο εδώ αναπαράγει, ακόμη κι αν αποκηρύσσει πιθανόν, την περίφημη «Ηγεμονία και την Αντιηγεμονία»,²⁵⁷ εκφράζοντας «τις αλήθειες της προσωπικής ιδεολογικής εξορίας και απομόνωσης, όπως και των ατόμων που βρέθηκαν στο κέντρο των καιρών τους»²⁵⁸.

Στο μεταφρασμένο απόσπασμα της 6^{ης} ενότητας από την Τερέζα Σειρήνη, βλέπουμε ότι εμπλουτίζεται ο πολιτικός λόγος και με κυνικότητα ο ποιητής μιλάει πάλι για «επιβίωση»: Όχι ζωή, αλλά επιβίωση (λιγότερο ίσως ψυχρή/ από τη ζωή και πιο εόθυμη), όπως στα ζώα/ όταν στον αινιγματικό τους οργανισμό, στην έξαψη/ την απόλυτη, δεν υπάρχει άλλο πάθος πέρα/ από αυτό της καθημερινής εκτέλεσης: ταπεινή/φλόγα στην οποία η ταπεινή αποκτήνωση μέρα/τη μέρα δίνει ένα

²⁵⁶Pier Paolo Pasolini: *Η Τέφρα του Γκράμσι* (2015). ό.π., σ.σ. 11-12

²⁵⁷Η συζήτηση για τα μεγάλα στρατηγικά ζητήματα της Αριστεράς, όπως το πρόγραμμα, το κράτος, η διακυβέρνηση. [Βασιλείου Θ. (2016, Οκτώβριος 14). Ζω αγαπώντας τον κόσμο που μισώ. *efsyn.gr*. Ανάκτηση 25.9.2018, από <http://www.efsyn.gr/arthro/zo-agapontas-ton-kosmo-poy-miso>]

²⁵⁸Σκουλάς Γ. (1996). Εννοιολόγηση της θεωρίας του Γκράμσι για την Ηγεμονία και το Κράτος. *Θέσεις-τριμηνιαία επιθεώρηση*. (57). σ.σ. 1-3. Ανάκτηση 21/7/2019 από http://www.theseis.com/index2.php?option=com_content&do_pdf=1&id=559.

πανηγυρικό τόνο....²⁵⁹. Ο άνθρωπος αφήνεται τελικά εδώ στα κυρίαρχα πρωτόγονα ένστικτά του απαλλαγμένος από κάθε κοινωνικό στερεότυπο με τη χρήση των συγκεκριμένων λέξεων για τον έρωτα και τη ζωή, επισημαίνει ο Γιωργος Μπαλούρδος²⁶⁰. Εκφράζει έτσι ο ποιητής, σχολιάζει ο καθηγητής Φοίβος Γκικόπουλος, «βαθύ σεβασμό» και μια «ερωτική προσοχή» στην ανθρώπινη ύπαρξη, που βάλλεται διαρκώς από τον άδικο και άνισο κόσμο²⁶¹. Αυτή την περίοδο, και κατά το πέρασμα της Ιταλίας από ένα αγροτικό παλαιό-βιομηχανικό στάδιο σ' ένα στάδιο βιομηχανικό, ο ποιητής, επιβεβαιώνοντάς το και ο ίδιος σε συνέντευξή του το 1970 στο περιοδικό *Σύγχρονος Κινηματογράφος*, ακόμη πίστευε πως παραλήπτης του έργου του ήταν ο λαός, διαχωρισμένος καθαρά απ' την αστική τάξη, που διατηρούσε τη δική του γλώσσα, το δικό του σώμα και συμπεριφορά.²⁶²

Κατά τον Enzo Siciliano²⁶³, ο Παζολίνι «ονειρευόταν να δει το δίκαιο και την ελευθερία για το λαό μέσα στην ίδια εποχή, ήταν άλλωστε κομμάτι μιας γενιάς, η οποία πίστευε ότι απείχε ελάχιστα από το να διαπρέψει²⁶⁴ και που θα πολεμούσε για το άδικο»²⁶⁵. Γίνεται αυτοβούλως υποστηρικτής της αβοήθητης

²⁵⁹Βλ. σχετικό μεταφρασμένο απόσπασμα από την Τερέζα Σειρήνη: Petraglia, S. (1987). *Pasolini* (Σειρήνη Τ. Μετάφραση). Μ. Κονδύλη (επιμ.). Αθήνα: Ηράκλειτος., σ. 69 [Βλ. σχετικά &: Πιέρ Πάολο Παζολίνι Οί στάχτες του Γκράμσι (1954). (2015, Νοέμβριος 2). Ανάκτηση στις 23.9.2018 από <http://oropedio.blogspot.com/2015/11/1954.html>. Αναδημοσίευση από το 14ο τεύχος του περιοδικού *Οροπέδιο*]

[Βλ. σχετικά &: Petraglia, S. (1987). *Pasolini* (Σειρήνη Τ. Μετάφραση). Μ. Κονδύλη (επιμ.). Αθήνα: Ηράκλειτος. σ. 69]

²⁶⁰[Βλ. σχετικά &: Μπαλούρδος, Γ. (4 Νοεμβρίου 2017)., ό.π.]

²⁶¹Γκικόπουλος Φ. (1989). *Μορφές και τάσεις της ιταλικής ποίησης του 20ού αιώνα*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press., σ. 71

²⁶²Βλ. σχετικά στην αποκλειστική συνέντευξη του Παζολίνι στο Πάνο Κοκκινόπουλο και Μ. Δημόπουλο αναφερόμενος στην «Κουλτούρα της Μάζας»): Ο Παζολίνι συζητά με τους Π. Κοκκινόπουλο και Μ. Δημόπουλο. (1970). *Σύγχρονος Κινηματογράφος* (6). Αθήνα: Λεβεντάκος Δ., σ. 24 [Βλ. σχετικά &: <http://cinemalab.eu.org/sygchronos-kinimatografos/details/1/47-sygchronos-kinimatografos-8>, & Παπαθανασίου, Κ. (2005). Παζολίνι- το θέατρο του λόγου. *Οδός Πανός*, (130), σ. 69. [Βλ. και Παπαθανασίου, Κ. (2013, Ιανουάριος 15). Παζολίνι-το θέατρο του λόγου. *Bibliothèque*. Ανάκτηση 26/3/2019 από <http://www.bibliothèque.gr/article/14349>]

²⁶³Κριτικός τέχνης και συγγραφέας, φίλος του Αλμπέρτο Μοράβια και του Παζολίνι, ανίχνευσε τη ζωή του ποιητή με το βιβλίο του *Vita di Pasolini* το 1978, κυρίως μετά από τη μελέτη του μυθιστορήματος *Ragazzi di vita*, της ταινίας *Una vita violenta* και της αρθρογραφίας του *Scritti corsari*, εκφράζοντας παράλληλα τον προβληματισμό του σχετικά με μια από τις πιο κρίσιμες περιόδους της χώρας.

²⁶⁴Οι στάχτες του Γκράμσι /Πιέρ-Πάολο Παζολίνι. (2016). (Ε. Κοσμά, Μεταφρ.) Αθήνα: Οροπέδιο., σ. 9

²⁶⁵Βλ. σχετική αναφορά για τον πόλεμο ενάντια στο άδικο που υπογραμμίζει ο Siciliano στο ανέκδοτο ποίημα του Παζολίνι «Το Σώμα στη Μάχη» σε μετάφραση Δημήτρη

ανθρώπινης ύπαρξης, που ζει μέσα σε άθλιες λαϊκές γειτονιές, χωρίς οργανωμένη κοινωνική ανάπτυξη. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο καθηγητής Φοίβος Γκικόπουλος, το κείμενό του γίνεται ένας «τέλειος καθρέφτης της επικοινωνίας ενός κόσμου», σε μια προσπάθεια να φτάσει σε μια «σύνθεση μεταξύ οράματος και λόγου».²⁶⁶ Όμως, οι οραματισμοί του Παζολίνι μοιάζουν ουτοπιστικοί, και όπως αποδείχτηκε μετέπειτα μάταιοι, γιατί συνδέθηκαν με την προσδοκία μιας επανάστασης που επρόκειτο να υποκινηθεί από τα λιγότερο αναπτυγμένα κοινωνικά στρώματα που συνέθεταν το υποπρολεταριάτο. Δηλαδή, μια μάζα, ωθημένη από την υπερβολική καταπίεση, δεν θα είχε άλλη διέξοδο και θα ανέτρεπε μοιραία τους καταπιεστές της.²⁶⁷ Αυτή η εκκεντρική θέση τον οδήγησε σε ρήξη και τον έφερνε συνεχώς στο προσκήνιο, με μια σειρά διαπληκτισμών κι αντεγκλήσεων στο λογοτεχνικό και δημοσιογραφικό περίγυρο²⁶⁸.

Στις «Στάχτες του Γκράμισι» αλλά και στο «Κλάμα της Μπουλντόζας» μεταφέρεται συχνά το θέμα της μελαγχολίας των πονεμένων ταπεινών ανθρώπων, που ζουν στους δρόμους «σε λούμπες και σωρούς σκουπίδια ξεραμένα, μες στο σκοτάδι που φυλάει κρυμμένες τις τροτέζες» όπως αποδίδει τη μετάφραση ο Γιώργος Κεντρωτής στην τελευταία ενότητα του poemetto. Στη μετάφραση του «Θρήνου του Εκοκαφέα» του Θανάση Κουτλή στη δεύτερη ενότητα, εμφανίζεται η εικόνα συνοικιών με «κουρελόχαρτα» και «σκόνη» σαν «πυρακτωμένος σκουπιδότοπος». Ο Απόστολος Θηβαίος, σε άρθρο του επεκτείνει την προσδοκία του ποιητή, βλέποντας στο πρόσωπό του έναν άλλο εκφραστή του αμερικανικού κινήματος της *Γενιάς των Beat*²⁶⁹, παραβάλλοντας τον Γκάρου

Νταγκρέτα που δημοσιεύτηκε στην *Corriere della sera* του Μιλάνου και έχει αναδημοσιευτεί στο βιβλίο του *Vita di Pasolini* του Enzo Siciliano. [Παζολίνι Π.Π. (2005). Το σώμα στη μάχη. *Οδός Πανός*, (130)., σ.σ. 182-3. Βλ. σχετικά &: Χρονάς Γ. (2004). *Μια στιγμή Πιερ Πάολο Παζολίνι* (3η έκδοση). Αθήνα: Οδός Πανός. σ.σ. 124-5 όπου αναφέρεται ως μεταφραστής του εν λόγω ποιήματος, ο Δημήτρης Παπαδάκης]

²⁶⁶Γκικόπουλος Φ. (1989). *Μορφές και τάσεις της ιταλικής ποίησης του 20ού αιώνα*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press., σ. 83

²⁶⁷Βλ. σχετικά &: Μπαλούρδος, Γ. (4 Νοεμβρίου 2017)., ό.π.

²⁶⁸Χατζηγιάκης, Π., ό.π., σ. 41

²⁶⁹Το αμερικανικό κίνημα γνωστό ως «Γενιά του beat» εμφανίστηκε στις ΗΠΑ τη δεκαετία του 1950, χαρακτηριζόμενο από ένα ισχυρό πνεύμα εξέγερσης και απόρριψης των παραδοσιακών αξιών της σύγχρονης κοινωνίας, στο οποίο συγκλίνουν μετέπειτα κινήματα, όπως ο πασιφισμός, ο φεμινισμός και η διεκδίκηση συνολικά των κοινωνικών δικαιωμάτων των Αφροαμερικανών, μέσω της νέας συνείδησης της Ανατολικής φιλοσοφίας και αναδεικνύοντας τη δύναμη του ατόμου στο πνευματικό κέντρο της ζωής. Αυτή η στάση της απόρριψης προς την κοινωνία συναντάται επίσης στην τέχνη και τη λογοτεχνία, έχοντας ως αντιπροσωπευτικούς εκπροσώπους συγγραφείς όπως οι J. Kerouac, A. Ginsberg και W. Burroughs. [Βλ. σχετικά: beat. (χ.η.). Ανακτήθηκε στις 10.6.2019 από <http://www.treccani.it/enciclopedia/beat/>. Βλ. σχετικά &:

Σνάιντερ²⁷⁰ που «περιέγραψε τα αποθέματα των σκουπιδιών της αμερικανικής ενδοχώρας». Οι φραγμένοι δρόμοι από σκουπίδια δίδουν στον Παζολίνι το απαιτούμενο ερέθισμα για να μεταφέρει στο προσκήνιο τους ανθρώπους των ρωμαϊκών περιχώρων, τους εργάτες, τους πένητες, το «μέγα πλήθος» ως όργανο της ιστορίας σε κάθε εποχή, τους τοποθετεί ανάμεσα στις χαμένες ευκαιρίες της ιταλικής πραγματικότητας²⁷¹. Ο κριτικός ποίησης και συγγραφέας δεν λησμονεί ότι η *Γενιά των Beat* εμφανίστηκε χρονικά λίγο πριν από τη μετανάστευση του Παζολίνι στα προάστια της πρωτεύουσας, ευρισκόμενος μεταξύ του υποπρολεταριάτου και του ολοένα και σημαντικότερου ρόλου του στην υψηλή λογοτεχνική σκηνή, που απέκτησε μέσω των πολιτικών του στίχων.

Παρόλο που είχε φτάσει στην κορυφαία προβολή της κατά τα μέσα και τα τέλη της δεκαετίας του '50 στην Αμερική, η κληρονομιά της *Γενιάς του Beat* αναδείχθηκε στο τέλος της επόμενης δεκαετίας στην Ιταλία. Θα μπορούσαμε τότε εύκολα να διακρίνουμε ένα χρονικό παραλληλισμό της εξέγερσης που προσδοκούσε ο ποιητής μέσα από τα γραπτά του ενάντια στις κοινωνικές συμβάσεις και της αμφισβήτησης του υλικού ευδαιμονισμού της δεκαετίας του '50. Σε μορφή δοκιμίου, ο ίδιος ο Παζολίνι αλληλογραφεί με τον Allen Ginsberg, ιδρυτικό μέλος της *Γενιάς του Beat*, αναζητώντας το ευρύτερο πλαίσιο της υποδοχής της Γενιάς στην Ιταλία, αλλά και παρουσιάζοντας τις εκτεταμένες σκέψεις του για την αμερικανική υποκουλτούρα κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1960. Η σχέση και επικοινωνία μέσω επιστολών του ποιητή, όπως φαίνεται, με την κουλτούρα των *Beat*, θα δικαιολογούσαν εν μέρει και τα ευρύτερα παράδοξα του δικού του πολιτικού και καλλιτεχνικού βίου²⁷². Ο

Παναγιωτοπούλου Λ. (2018, 9 Αυγούστου). Μπιτ(Beat) Λογοτεχνία-Αφιέρωμα. Ανακτήθηκε στις 10.6.2019 από https://passepartoutreading.gr/2018/08/09/the_beat_generation/

²⁷⁰Ο Γκάρντ Σνάιντερ, γνωστός για τον περιβαλλοντικό ακτιβισμό του («Οικολογία Βάθους» ("Deep Ecology") και επί δεκαετίες ασχοληθείς με το Ζεν και την πνευματικότητα της Φύσης, ήταν μεταφραστής και δοκιμιογράφος με έντονο ενδιαφέρον για τις ανατολικές θρησκείες. Αν και τυπικά δεν ανήκε στους *Beat*, η επίδρασή του υπήρξε καθοριστική, καθώς υπήρξε παρών στη συγγραφή του *Ουρλιαχτού* του Ginsberg, ενώ ενέπνευσε και τον Kerouac στο έργο του. [Βλ. σχετικά: Κατσοπούλου Μ. Γκάρντ Σνάιντερ: Ο Θωρώ των Μπιτ. Ανάκτηση 30/6/2019 από <https://www.vakxikon.gr/γκάρντ-σνάιντερ-ο-θωρώ-των-μπιτ/>. Βλ. σχετικά &: Γκάρντ Σνάιντερ (Gary Snyder, Σαν Φραντσίσκο, 8 Μαΐου 1930 -). Ανάκτηση 30/6/2019 από <https://www.rassias.gr/1087SNYDER.html>]

²⁷¹Θηβαίος Α. (2018, 28 Ιουνίου). Τα λογοτεχνικά πορτρέτα: Νέος στο Φρίουλι//Πιερ Πάολο Παζολίνι. Ανάκτηση 30/6/2019 από <https://www.fractalart.gr/pier-paolo-pasolini/>

²⁷²Βλ. σχετικά τη μεταφρασμένη από τον Γιώργο Κεντρωτή επιστολή του Παζολίνι στον Allen Ginsberg [Ανάκτηση στις 26/6/2019 από

Παζολίνι την εποχή μετά τις *Στάχτες του Γκράμσι* και μέσα από την επαφή του με τα μέλη της *Γενιάς του Beat*, ανασκευάζει τη σχέση του με την κομμουνιστική διοίκηση, εκφράζει ταυτόχρονα τη γνώμη του για τους φυλετικά και σεξουαλικά περιθωριοποιημένους πολιτισμούς και κατηγορίες πολιτών και διακρίνει τη σταθεροποίηση του Αμερικανικού πολιτισμού ως αιτία της αλλαγής της Αριστεράς²⁷³. Όμως, τέσσερα χρόνια αργότερα, σε παρόμοιο απόσπασμα ως προς την επιλογή των λέξεων του ποιήματος "Sesso, consolazione della miseria" της συλλογής *La Religione del mio Tempo* (*Η Θρησκεία του Καιρού μου*), ο Παζολίνι αλλάζει πνεύμα και καταλήγει στο συμπέρασμα ότι παρά το σκοτεινό μέλλον, «στα σκουπίδια του κόσμου γεννιέται ένας νέος κόσμος²⁷⁴».

Ο Θηβαίος συνεχίζοντας στο άρθρο του «Τα λογοτεχνικά πορτρέτα: Νέος στο Φρίουλι», δεν διστάζει να παραβάλλει την «ανεστραμμένη απεικόνιση του κόσμου», όπως την έβλεπε ο θεατρικός συγγραφέας και μεταφραστής, Παύλος Μάτεσις, που έγραφε «για έναν όλεθρο περίλαμπρο, για ένα ηρώο», με τη Ρώμη του Παζολίνι παρατηρώντας ότι «την κατοικούν παιδιά, προορισμένα να υποφέρουν (...), καταδικασμένα να ζήσουν περισσότερο το φως. (...) που ο θάνατος και η ζωή τους συνιστούν μια υπόθεση μεγαλοπρεπή». Και τέλος, παρομοιάζει τα παιδιά του Παζολίνι με «όρη πύρινα, γι' ανεμολόγια και μοναξιά», παραβάλλοντάς τους στίχους από το *Ουρλιαχτό* του Allen Ginsberg²⁷⁵, το

<https://exitirion.wordpress.com/2019/11/22/epistoli-tou-pier-paolo-pasolini-ston-allen-ginsberg/>, από το ιταλικό πρωτότυπο: *Pier Paolo Pasolini, "Lettere (1955-1975)".* (1988). a cura di Nico Naldini, Torino: Einaudi., pp. 631-632].

Βλ. σχετικά &: Lettre de Pier Paolo Pasolini à Allen Ginsberg, octobre 1967. (2015, Σεπτέμβριος 27). *The Dissident*. Ανάκτηση στις 26/6/2019 από <https://the-dissident.eu/lettre-de-pier-paolo-pasolini-a-allen-ginsberg-octobre-1967/>, & <http://alonakitispouisis.blogspot.com/search/label/PASOLINI%20%28PIER%20PAOLO%29>

²⁷³Merjian Ara H. (2018). "Howls from the Left": Pier Paolo Pasolini, Allen Ginsberg, and the Legacies of Beat America" *Pier Paolo Pasolini: Framed and Unframed*. Ανάκτηση στις 26/6/2019 από

https://www.academia.edu/37950671/_Howls_from_the_Left_Pier_Paolo_Pasolini_Allen_Ginsberg_and_the_Legacies_of_Beat_America_

²⁷⁴Απόσπασμα από το ποίημα "Sesso, consolazione della miseria" της συλλογής "La Religione del mio Tempo", σε μετάφραση του Άρη Φίλιππα. [Βλ. σχετικά: Τσόλκας, Δ., & Ζώρας, Γ. (2012). *Πλάνητες Στίχοι*. Αθήνα: Πεδίο, σ.383. Βλ. σχετικά &: Πιέρ Πάολο Παζολίνι: «Σεξ, της δυστυχίας παρηγοριά» (2016, Μαρτίου 20). Ανάκτηση 21/4/2019 από <http://pantaxenos.blogspot.com/2016/03/pasolini01sesso.html>]

²⁷⁵Βλ. σχετικά: Κωνσταντίνου, Π. (2018, 6 Απριλίου). Άλλεν Γκίνσμπουργκ: Το «Ουρλιαχτό» της γενιάς των Μπιτ. Ανάκτηση 20/6/2019 από <https://tvxs.gr/news/prosopa/allen-gkinsmpergk-oyrliaxto-tis-genias-ton-mpit>

ποιητικό μανιφέστο της Γενιάς των *Beat*: «Που ταξίδεψαν στο Ντένβερ, που πέθαναν στο Ντένβερ, που ξαναγύρισαν στο Ντένβερ»²⁷⁶.

Η συχνή αναφορά στα παιδιά και στους νέους της Ρώμης στις «Στάχτες του Γκράμσι», στο «Κλάμα της Μπουλντόζας» («...τα μπουλούκια των σκληρών και τσακισμένων παιδόπουλων...»²⁷⁷) αλλά και στο «Λαϊκό Τραγούδι» («τα παιδάκια της *Iurea* κραυγάζουν, και, μεσ' απ' τις μεγάλες κοιλάδες της Τοσκάνης, με σκουξίματα των μικρών χελιδονιών»²⁷⁸) από τον Ιταλό ποιητή, μας ενθυμίζει εξάλλου τον τίτλο της ιταλικής εκδοχής του τραγουδιού "I ragazzi giù nel campo" που τραγούδησε η Ιταλίδα ερμηνεύτρια και ηθοποιός Daniela Davoli²⁷⁹, το 1974. Χωρίς να γνωρίζουμε ακριβώς την αφορμή, ο Πιερ Πάολο Παζολίνι έκανε τη μετάφραση των στίχων του "I ragazzi giù nel campo". Το ελληνικό πρωτότυπο τραγούδι του Μάνου Χατζιδάκι «Τα παιδιά κάτω στον κάμπο» γράφτηκε το 1945 σε πρώτη εκτέλεση της Μαρίας Κατήρα²⁸⁰, για το θεατρικό έργο *Το καλοκαίρι θα θερίσουμε* του Αλέξη Δαμιανού, που σκηνοθέτησε ο Γιώργος Σεβαστικόγλου²⁸¹. Τριάντα χρόνια αργότερα, το 1974, το βρίσκουμε στην ταινία *Sweet Movie* του Ντούσαν Μακαβέγιεφ, που όταν προβλήθηκε δημιούργησε παγκόσμια αίσθηση²⁸². Ο Χατζιδάκις θυμήθηκε σχεδόν 30 χρόνια μετά το έργο του Δαμιανού, το αρχικό τραγούδι, διασκευάζοντάς το τόσο στη

[Βλ. σχετικά &: Fabre, M. (2018). "Pier Paolo Pasolini, La rage à l'oeuvre". *La Clé des Langues*, Lyon: DGESCO Ανάκτηση 20/6/2019 από <http://cle.ens-lyon.fr/italien/litterature/periode-contemporaine/introduction-a-loeuvre-de-pier-paolo-pasolini>]

²⁷⁶Θηβαίος, Α. (2018, 28 Ιουνίου). Τα λογοτεχνικά πορτρέτα: Νέος στο Φρίουλι//Πιερ Πάολο Παζολίνι. Ανάκτηση 30/6/2019 από <https://www.fractalart.gr/pier-paolo-pasolini/>

²⁷⁷Οκτώ Ιταλοί ποιητές. (2000). (Θ. Κουτλής, Μεταφρ.) Αθήνα: Οδός Πανός., σ. 35

²⁷⁸Pasolini, P. P. (1981). *Ανθολόγιο*. (Φ. Δέλφης, μεταφρ.). Π. Μισερλής (επιμέλεια). Αθήνα: Δελφικά Τετράδια., σ. 49

²⁷⁹Αργότερα ερμηνεύτηκε από τον Grazia De Marchi στο άλμπουμ "Grazia De Marchi τραγουδάει Pasolini" [Βλ. σχετικά: Fiorito G. (2014, 24 Δεκεμβρίου). *I ragazzi giù nel campo-Grazia de Marchi canta Pasolini*. Ανάκτηση 30/8/2019 από <https://www.youtube.com/watch?v=npCNk1-vmKg>]

²⁸⁰Ερμηνεύτηκε στα ελληνικά και από τη Μαργαρίτα Ζορμπαλά, Λίτσα Σακελλαρίου, Νανά Μούσχουρη, Μαρία Φαραντούρη, Έλλη Πασπαλά και Σαββίνα Γιαννάτου.

²⁸¹Zouliatis, C. (2014, 2 Δεκεμβρίου). *I ragazzi giù nel campo (Μάνος Χατζιδάκις / Pier Paolo Pasolini) με τον Σταύρο Παλασταύρου*. Ανάκτηση 26/8/2019 από <https://www.youtube.com/watch?v=jwMP2L-Mpe4>

²⁸²Vidakis, G. (2017, 21 Μαΐου). *Manos Hatzidakis - I RAGAZZI GIU' NEL CAMPO, (Τα παιδιά κάτω στον κάμπο) - Daniela Davoli*. Ανάκτηση στις 29/4/2019 από https://www.youtube.com/watch?v=CY-6q_i2lcY

μουσική, όσο και στους στίχους, με τη μετάφραση στα ιταλικά του Παζολίνι²⁸³ να εκφράζει καίρια την αντιφασιστική αντίληψη του ιδίου και την αποστροφή του στη ακμάζουσα αστική τάξη²⁸⁴.

*Έλα κόρη της σελήνης,
κόρη του αυγερινού.
Να χαρίσεις στα παιδιά μας
λίγα χάρδια του ουρανού.*

*Τα παιδιά κάτω στον κάμπο
κνηγάνε τους αστούς
πετσοκόβουν τα κεφάλια
από εχθρούς και από πιστούς.*

*Vieni, figlia della luna, bella stella mattutina,
E regala a questi ragazzi le carezze del gran cielo*

*I ragazzi giù nel campo dan la caccia ai borghesi
Tagliano a pezzi, a pezzi le teste
Dei nemici e dei fedeli.*

Η επιλογή του συγκεκριμένου τραγουδιού, ως προς τους στίχους αλλά και τον ίδιο τον τίτλο του, από τον Ιταλό ποιητή, μας ενθυμίζει σαφώς τη συχνή χρήση της εικόνας των παιδιών μέσα στο νέο αστικό περιβάλλον και την προτίμησή του για τέτοιου είδους παραστάσεις. Προτίμηση που διαμορφώνεται από την αρχή της ποιητικής του αναζήτησης και σχεδόν συμπίπτει χρονικά με την επιλογή του τραγουδιού από το Χατζιδάκι, όπως βεβαίως χαρακτηριστικό είναι και το μυθιστόρημά του *Τα Παιδιά της Ζωής*. Ο μεταφραστής Φαίδων Χατζηαντωνίου επισημαίνει την πιθανή συνάντηση και

²⁸³Τα τραγούδια του Χατζιδάκι «Τα Παιδιά κάτω στον Κάμπο» και “Is the Life on Earth?” (“c’è forse vita sulla terra?”) από το *Sweet Movie* μεταφράστηκαν από τον Παζολίνι και την ποιήτρια και θεατρική συγγραφέα Dacia Maraini και κυκλοφόρησαν στην Ιταλία το 1974 σε δίσκο 45 στροφών. (Βλ. σχετικά: http://discografia.dds.it/scheda_titolo.php?id=5322, βλ. &: Μποσκοϊτης, Α. (2017, 2 Νοεμβρίου). Μια αναδρομή στο μουσικό σύμπαν του Πιερ Πάολο Παζολίνι. Ανάκτηση 3/12/2020 από https://www.lifo.gr/articles/san_simera/167006

²⁸⁴Στην ταινία *Sweet Movie*, το τραγούδι συνοδεύει τις εικόνες ενός ντοκιμαντέρ που γυρίστηκε από τους Γερμανούς το 1943 και έδειχνε την εκταφή των νεκρών στη σφαγή του Κατύν από τον Κόκκινο Στρατό. Οι Ναζί χρησιμοποίησαν αυτό το βίντεο για την προπαγάνδα τους. (Βλ. σχετικά &: <https://www.antiwarsongs.org/canzone.php?id=46494&lang=it>)

τη σχέση του Παζολίνι με το Μάνο Χατζιδάκι «που δεν εξαντλείται μόνο στη δημόσια εικόνα των δύο δημιουργών, αλλά πρέπει να ανιχνευθεί και στο έργο τους». Αντιπαραβάλλει, επιπλέον, τον «κόσμο του χατζιδακικού περιθωρίου» στις *Μπαλάντες της Οδού Αθηνάς*, με τον «κόσμο του Παζολίνι»²⁸⁵.

2.3 «Ο Θρήνος του Εκσκαφέα»

I.

Μόνο ν'αγαπάς, μόνο να ξέρεις
μετρά, δεν τον αγάπησαν
και δεν τον μάθαν. Δίνει θλίψη

το να ζεις απ' έναν εξαντλημένο
έρωτα. Η ψυχή δεν ξεπετάγεται
Ιδού, λοιπόν, στο ζεστό τραγούδι

της νύχτας που γεμίζει εκεί ψηλά.(...)

II.

Φτωχός σαν ένας του Κολοσσαίου γάτος
ζούσα σ'ένα συνοικισμό γεμάτο ασβέστη
και σκόνη, μακριά απ'τη πολιτεία

και την εξοχή, κάθε μέρα στριμωγμένος
σ'ένα λεοφωρείο που αγκομαχούσε!
και κάθε πηγαιμός, κάθε γύρισμα

ήταν μαρτύριο και ιδρώτες και αγωνίες.
Μακριές πορείες σε μια ζεστή αχλή
μακριά δειλινά μπροστά στα χαρτιά μου

σωριασμένα στο τραπέζι, μέσα στους λασπωμένους
δρόμους.

σπιτάκια βουτηγμένα στον ασβέστη
χωρίς εισόδους, με πανιά για πόρτες...(...)

III.

Και τώρα πλούσιος ξαναγυρνώ, πλούσιος σε κείνα

²⁸⁵Παζολίνι, Π. Π. (1999). *Μυθοπλασία*. (Φ. Χατζηαντωνίου, μεταφρ.) Αθήνα: Ντισίδες, σ. 134

τα χρόνια
τόσο νέα που ποτές μου δε σκέφτηκα
πως θα την ήξερα παλιά σε μια ψυχή που θα 'χε απομακρυνθεί, σαν από κάθε
περασμένο.
Αναρριχούμαι στις λεωφόρους του Τζιανίκολο,
σταματώ
απ' ένα σταυροδρόμι, σε μια πλατιά συστάδα.

V.
Ατυχες δεκαετίες... έτσι ζωντανεμένες
να μη μπορείτε να ιδωθείτε
αν όχι με την αγωνία άμοιρες

από κάθε γαλήνια γνώση, με τον άχρηστο
πόνο να συμπαραστέκεστε στην απώλεια
των επόμενων γενιών... (...) ²⁸⁶

Το άλλο εξέχον roemetto της συλλογής, “Il Pianto della Scavatrice” («Ο Θρήνος του Εκοκαφέα» ²⁸⁷), είναι ένα εκτενές ποίημα που ξεδιπλώνει το δράμα μιας κοινωνίας που βρίσκεται ήδη σε παρέκκλιση καθώς μεταμορφώνεται, περιγράφοντας τις εσωτερικές ανησυχίες του ποιητή. Ο Παζολίνι, μέσα από την έμμετρη γραφή του, δείχνει να διαισθάνεται ότι η οικονομική πρόοδος θα ταλαιπωρήσει τον άνθρωπο κατ' εξακολούθηση στο μέλλον. Το ποίημα χρονολογείται από το 1956 και αποτελείται από 400 στίχους, χωρισμένους σε έξι μέρη. Στην Ελλάδα μεταφράστηκε από τον ποιητή και μεταφραστή Θανάση Κουτλή σχεδόν εξ' ολοκλήρου στην ανθολογία του *Οκτώ Ιταλοί ποιητές*. Ο Στέλιος Κάτσικας στη συλλογή του *Παζολίνι, Ουγγαρέτι, Κουαζιμόντο* το έχει μεταφράσει μάλλον αποσπασματικά. Ο Παναγιώτης Χατζηδάκης ήδη από τη δεκαετία του εβδομήντα, όπως έχουμε αναφέρει, το είχε πλήρως μεταφράσει μαζί με τη Ρίτα Μπούμη Παπά και το είχε συμπεριλάβει στα βιβλία του *Πιερ Πάολο Παζολίνι-Θεώρηση της ζωής και του έργου του* ²⁸⁸ ως «Το Κλάμα Της

²⁸⁶Τα αποσπάσματα από το “Il Pianto della Scavatrice” («Ο Θρήνος του Εκοκαφέα»), είναι μεταφρασμένα από τον Στέλιο Κάτσικα. [Βλ. σχετικά: Κάτσικας, Σ. (Επιμ.). (2000). *Παζολίνι, Ουγγαρέτι, Κουαζιμόντο* (2η εκδ.). (Σ. Κάτσικας, Μεταφρ.) Αθήνα: Αιγόκερως., σ. 43-44]. Βλ. σχετικά &: [Το Κλάμα Της Μπουλντόζας] Του Πιέρ Πάολο Παζολίνι. (2017, Νοέμβριος 2). *bibliothèque.gr*. Ανάκτηση στις 25.9.2018 από <http://www.bibliothèque.gr/article/27932>

²⁸⁷Βλ. σχετικά &: *Οκτώ Ιταλοί ποιητές*. (2000). (Θ. Κουτλής, Μεταφρ.) Αθήνα: Οδός Πανός., σ.σ. 34-38. [Το ποίημα δημοσιεύτηκε και στο περιοδικό *Ευθύνη* (τεύχος 282, Ιούνιος 95)].

²⁸⁸Χατζηγάκης, Π. (1979). *Πιερ Πάολο Παζολίνι-Θεώρηση της ζωής και του έργου του*. Επιλογή και απόδοση ποιητικών κειμένων. Αθήνα: Δίφρος., σ. 41

Μπουλντόζας» και εν μέρει στο *Από την ιταλική ποίηση*²⁸⁹ ως «Φτωχός σαν γάτος του Κολοσσαίου». Τα αποσπάσματα αναπαράγονται εκ νέου το 1977 στη *Νέα Παγκόσμια Ποιητική Ανθολογία*²⁹⁰ της Ρίτας Μπούμη και του Νίκου Παππά και στο διγλωσσο βιβλίο *Πλάνητες Στίχοι*²⁹¹ που επιμελήθηκαν ο Ιωάννης Τσόλκας και ο Γεράσιμος Ζώρας. Προσφάτως, έχει δημοσιευθεί διαδικτυακά νέα μετάφραση όλου του ποιήματος από τον Κοσμά Κοψάρη²⁹². Απόσπασμα του πρώτου μέρους καταγράφεται και στη βιογραφία του ποιητή *Παζολίνι*, γραμμένη από το μυθιστοριογράφο και μεταφραστή Rene De Ceccatty, σε μετάφραση του Προκόπη Σοφρά, όπου το roemetto ονομάζεται «Τα Δάκρυα του Εκκαφέως»²⁹³. Λίγοι στίχοι έχουν μεταφραστεί από την Τερέζα Σειρήνη μέσα από το βιβλίο *Pasolini* του Sandro Petraglia. Θα προσπαθήσουμε στη συνέχεια, μέσα από τα μεταφρασμένα κατά καιρούς χωρία, να προσεγγίσουμε χαρακτηριστικούς στίχους του μακροσκελούς ποιήματος.

Στο roemetto, το έβδομο στη σειρά της ομώνυμης συλλογής, σε ενότητα έξι ποιημάτων, ξεδιπλώνεται η πρώτη ρωμαϊκή εποχή του δημιουργού, γεμάτη κινδύνους, στερήσεις και προσδοκίες, με θέμα τους πονεμένους ταπεινούς ανθρώπους, που ζουν στους δρόμους που φράζονται από «σκοτάδι κι απορρίμματα»²⁹⁴. Παραστατικά περιγράφεται η περιπλάνηση του ποιητή ένα καλοκαιρινό βράδυ στη Ρώμη, καθώς αναπολεί το παρελθόν του στην προσπάθειά του να ξεπεράσει την απαισιοδοξία που τον διακατέχει. Κατά την αφήγηση, εμφανίζεται το καταπράσινο, ερημωμένο τοπίο στα περίχωρα της Ρώμης, όπου ο ποιητής περπατά το βράδυ. Καταλήγει την αυγή να επιστρέφει στο σπίτι κατακλυσμένος από το θόρυβο που προέρχεται από ένα κοντινό εργοτάξιο.

Στους πρώτους στίχους, ο ποιητής γράφει ότι «μόνο το ν' αγαπάς, μόνο το να γνωρίζεις λογαριάζεται, όχι το να' χεις αγαπήσει, το να' χεις κάποτε γνωρίσει», σύμφωνα με τη μετάφραση του Χατζηγάκη. Νιώθει ότι πρέπει να επικεντρωθεί στο παρόν, αφού ζει μόνιμα λυπημένος λόγω μιας παλιάς αγάπης που του

²⁸⁹Χατζηγάκης, Π. (1976). *Από την Ιταλική Ποίηση*. Αθήνα: Βάκων, σ.σ. 100-105.

²⁹⁰*Νέα Παγκόσμια Ποιητική Ανθολογία*. (1977). (5). (Ρ. Μπούμη, Ν. Παππάς, Μεταφρ.). Δ. Τσουράκης (Επιμ.) Αθήνα: Διόσκουροι, σ.σ. 2201-6.

²⁹¹Τσόλκας, Δ., & Ζώρας, Γ. (2012). *Πλάνητες Στίχοι*. Αθήνα: Πεδίο, σ.σ. 384-391

²⁹²ΠΙΕΡ ΠΑΟΛΟ ΠΑΖΟΛΙΝΙ, ΤΟ ΚΛΑΜΑ ΤΟΥ ΕΚΣΚΑΦΕΑ. (Π. Κοψάρης, μεταφρ.) *Νέον Πλανόδιον*. Ανακτήθηκε στις 26.2.2022 από <https://neoplanodion.gr/2021/09/19/pier-paolo-pasolini-to-klama-tou-ekskafea/>

²⁹³De Ceccatty, R. (2009). *Παζολίνι* (2η εκδ.). (Π. Σοφράς, Μεταφρ.). Ρ.Κολαΐτη (Επιμ.). Αθήνα: Alter-Ego MME A.E., σ. 138. [Βλ. σχετικά &: Pasolini, P. P. (2003). *Tutte le poesie* (1). Milano: Mondadori, p. 833]

²⁹⁴Χατζηγάκης, Π. ό.π., σ. 103. [Βλ. σχετικά &: Το Ποίημα της Εβδομάδας: Προφητεία και άλλα ποιήματα, Πιέρ Πάολο Παζολίνι (1922-1975) (5 Μαρτίου, 2015). Ανακτήθηκε στις 25.3.2018 από <http://logotexnia-ch.blogspot.com/2015/03/1922-1975.html>]

προκαλεί αγωνία και εμποδίζει την ψυχή του να εξελιχθεί. Δεν αντικρύζει πια τον κόσμο που αγαπούσε πριν και που ζωντάνευε την ποιητική ώθησή του, «...που ως τα χτες ήταν της ύπαρξής μου η αιτία». Αν και η «αποστροφή, το μυστήριο και των αισθήσεων η αθλιότητα» τον εμποδίζουν να συμμετέχει στις «μορφές του κόσμου», πιστεύει ότι στο παρελθόν είχε βιώσει αυτό τον «κόσμο» που υπήρχε στη Ρώμη. Η εμπειρία της αγάπης, η χαρά «εκείνου που αγαπά ακόμα κι αν δεν αγαπιέται²⁹⁵», φανερώνει ότι παλαιότερα ήταν «στο κέντρο του κόσμου»:

*Μια ψυχή μέσα μου, που δεν ήταν μόνο δική μου,
Μια ψυχούλα σ' εκείνο τον απέραντο κόσμο,
Αναπτύσσονταν, θρεμμένη στην ξενοιασιά*

*Εκείνου που αγαπά, κι ας μην ανταγαπάται.
Κι όλα φωτίζονταν, με τούτη την αγάπη²⁹⁶.*

Κατά την περιπλάνησή του, ο δημιουργός βρίσκει ανακούφιση από την παρουσία νεαρών ανθρώπων του ρωμαϊκού προλεταριάτου, των οποίων η ενστικτώδης αγάπη για τη ζωή ισορροπεί το «σκοτάδι» των σκέψεών του. Περιπατώντας την καλοκαιρινή νύχτα, είναι ανάμεσα σε δύο αποξενώσεις: «κουρασμένος», διασχίζει «θλιβερούς δρόμους», ενώ «χαρούμενοι», νεαροί άνδρες οδηγούν μαζί τα «ελαφρά δίτροχα» τους προς τις γειτονιές ("borgate") όπου ζουν. Διαφαίνεται η έλξη του προς την καθαρή φύση των φτωχών στους συνοικισμούς, ενώ ο ίδιος είναι αλλά και νιώθει μόνος. Τώρα πια, οι φτωχές περιφερειακές γειτονιές είναι ο κόσμος του, όπου νιώθει «φτωχός σαν γάτος του Κολοσσαίου» και η αγάπη του για το υποπρολεταριάτο τον ωθεί να αντιληφθεί τη «ζωή στο πιο αληθινό της φως...μέσα στο χάος όχι ακόμα προλεταριακό»²⁹⁷. Στους παραπάνω μεταφρασμένους στίχους του «Θρήνου του Εκσκαφέα» από τον ποιητή Θανάση Κουτλή, ο Παζολίνι διαχωρίζει ξεκάθαρα την αγνότητα του υποπρολεταριάτου σε σχέση με το κομματικά στρατευμένο προλεταριάτο.

Σταδιακά ο θόρυβος του εργοταξίου καλύπτει κάθε ζωτικότητα καθώς ξημερώνει, για μια στιγμή εμφανίζεται, την επόμενη διακόπτεται. Επαναλαμβάνεται σαν κραυγή άψυχη και την επόμενη στιγμή σαν ανθρώπινη:

²⁹⁵Μεταφρασμένοι στίχοι από τον Παναγιώτη Χατζηγάκη [Βλ. σχετικά: Χατζηγάκης, Π. (1979). *Πιερ Πάολο Παζολίνι-Θεώρηση της ζωής και του έργου του. Επιλογή και απόδοση ποιητικών κειμένων*. Αθήνα: Δίφρος, σ. 100]

²⁹⁶Οκτώ Ιταλοί ποιητές. (2000). (Θ. Κουτλής, Μεταφρ.) Αθήνα: Οδός Πανός., σ. 35

²⁹⁷Βλ. σχετικά: *Οκτώ Ιταλοί ποιητές*. ό.π., σ. 36.

Όμως μέσα στους πείσμονες σκοπούς
του εκσκαφέα, που τυφλός μοιάζει, στα τυφλά
κομματιάζει, στα τυφλά αρπάζει,

σαν να μην έχει τελειωμό,
μια ξαφνική κραυγή ανθρώπινη,
γεννιέται, και κατά διαστήματα επαναλαμβάνεται

τόσο τρελλή από πόνο, που ανθρώπινη
πολύ δεν μοιάζει πια, και ξαναγίνεται
νεκρός τριγμός.

Ύστερα σιγανά
ξαναγεννιέται μες στο βίαιο φως,
μες στα τυφλά οικήματα, ίδια απαράλλαχτη

χαραγή που μόνο εκείνος που ψυχομαχεί,
στην ύστατη πνοή, μπορεί ν' αφήσει
σ' αυτόν τον ήλιο που σκληρός λάμπει ακόμα
κατευνασμένος πια από ελάχιστο θαλασσινό αέρα...²⁹⁸

Στο έκτο και τελευταίο μέρος του ποιήματος υποβόσκει ένας μόνιμος δονητικός θόρυβος που προέρχεται από το εργοτάξιο, όπου ταπεινοί, συχνά ηλικιωμένοι εργάτες, δουλεύουν σκληρά. Η αντίθεση μεταξύ του θορύβου της μπουλντόζας και του επίθετου *"muti"* («αμίλητοι») για τους εργάτες, είναι χαρακτηριστική. Ο εκσκαφέας είναι παλαιός, όπως είναι ηλικιωμένοι και οι εργάτες (*"anziani"*). Ο θόρυβός της μπουλντόζας θυμίζει κάτι από το παρελθόν, ενώ αντηχεί μέσα στην πόλη, προκαλώντας μια μυθική και προγονική κραυγή. Μια κραυγή που δονεί (*"Disperate vibrazioni"*) από μήνες και χρόνια τους «πρωινούς ιδρώτες» του σιωπηλού πλήθους των οικοδόμων, που μεταμορφώνουν με τις χωματουργικές εργασίες, όλη τη γειτονιά. Εδώ το έργο μιας μικρής ομάδας εργαζομένων και ο θόρυβος ενός παλιού εκσκαφέα, που εκδηλώνει σχεδόν ανθρώπινη απελπισία, συνοψίζει, με ένα υψηλό συμβολικό φορτίο, τον θρήνο για «ό,τι μεταβάλλεται», «κι αν είναι και καλύτερο να γίνει», δίπλα στο «σιωπηλό» αίσθημα της καταπόνησης και εξαθλίωσης των εργαζομένων («...Θρηνεί ό,τι μεταβάλλεται, ακόμα και για να βελτιωθεί»). Στο περιβάλλον αυτό, τα τεχνικά εργαλεία που χρησιμοποιούνται, ο «κάδος» και ο παλιός «εκσκαφέας», που δανείζει εν μέρει και τον τίτλο στο ποίημα, είναι εξανθρωπισμένα και γίνονται χαρακτήρες της εκσυγχρονιστικής Ιταλίας και

²⁹⁸Οκτώ Ιταλοί ποιητές. (2000).,ό.π., σ. 37

της ρωμαϊκής μεταμόρφωσης, θρηνώντας για το τέλος του προβιομηχανικού πολιτισμού και τη γέννηση του βιομηχανικού. Το σκάψιμο του μπουλντόζας προκαλεί ρωγμή στο παρελθόν και πόνο για το μέλλον που έρχεται. Με την σχεδόν ανθρώπινη κραυγή (*“come un urlo umano disperato”*), θρηνεί συγκεκριμένα και γι’ αυτό που ήταν, μέχρι πρότινος, μια καταπράσινη περιοχή, ανοικτή, που θύμιζε τον τόπο των παιδικών χρόνων του ποιητή, το Friuli, αφού οι πολιτισμικές αλλαγές παράλληλα με την ανοικοδόμηση θα τον αφανίσουν και θα καταλήξει να γίνει «μια αυλή, άσπρη σαν κερί» και κλειστή που θα φέρνει «αντιζηλία» και διχόνοια στους μελλοντικούς κατοίκους. Μια νέα γειτονιά δημιουργείται εν τέλει μέσα από τη δράση του εκσκαφέα²⁹⁹. Το προσωπικό θέμα της μελαγχολίας, της αγωνίας και των κοινών δεινών για τον ποιητή ενσωματώνεται έτσι με το πολιτικό ζήτημα της Ιταλίας, που εκουγχρονίζεται, αλλά απομακρύνεται από τις αγροτικές της ρίζες.³⁰⁰ Υπάρχει λοιπόν, ένας παράλληλος παράγων, η υπάρχουσα πολιτισμική καταστροφή και αστική αποσύνθεση, για τα οποία άσκησε κριτική το *roemetto* του Παζολίνι, εμμέσως καταγγέλλοντας την τότε κυβερνητική πολιτική.

Από μια άλλη οπτική ωστόσο, πρωταγωνιστής είναι συνολικά η εικόνα της «εκπληκτικής και άθλιας» πόλης, της Ρώμης, που εξυμνείται μέσα από στίχους γεμάτους εικονογραφικές αποχρώσεις, και η οποία κατοικείται από μια νέα, μεταφερμένη κοινότητα φτωχών εργατών και οικογενειών. Η απόσταση που χωρίζει τον αστό Παζολίνι με τους εργάτες, μέσα από τους οποίους με ελπίδα και πόνο αναζητά την αγνότητα, μετουσιώνεται σαφώς σε μια αισθητική, ποιητική δημιουργικότητα. Περιγράφεται μια ανήσυχη Ρώμη εκείνων των ετών, δονουμένη από μια μεγάλη λαϊκή μάζα μες τους περιφερειακούς οικισμούς. Όπως χαρακτηριστικά περιγράφει ο Απόστολος Θηβαίος, οι δρόμοι που γεμίζουν με πλήθος μικρών αυτοκινήτων και σκούτερ, εμπνέουν τον ποιητή, που βλέπει μια «παρέλαση» με χιλιάδες «ηθοποιούς» καταγόμενους από το Νότο, ακόμα και γερασμένους εργάτες με φθαρμένα ρούχα, ανθρώπους που πουλούν και αγοράζουν τα πάντα στους λόφους των σκουπιδιών, που

²⁹⁹Μια δραματική διάσταση στην κραυγή της μπουλντόζας αναπτύσσει στο άρθρο του στα *Νέα* ο Ρούσσο Βρανάς, θεωρώντας ότι σήμερα πια «ο κόσμος υποσκάπτεται σιωπηλά, χωρίς καν να αντηχεί “ο θρήνος του εκσκαφέα” που πλήγωνε τα αυτιά του Παζολίνι» και ότι ακούγεται «μονάχα ένα συνεχές υπόκωφο βουητό». [Βρανάς Ρ. (27 Αυγούστου 2008). Δρόμοι. Ανάκτηση στις 4/5/2019 από <https://www.tanea.gr/2008/08/27/opinions/dromoi-451/>]

³⁰⁰Αυτούς τους στίχους ο ποιητής ήταν σε θέση να γράψει μόνο στο ιστορικό πλαίσιο της εποχής, στα μέσα δεκαετίας του '50, κατά την οποία η διαφορά μεταξύ του κόσμου των χωριών και του αστικού περιβάλλοντος ήταν ακόμη μια πραγματικότητα, σχεδόν φυσική, όπου η κατώτερη τάξη, που ζούσε στην “borgata” («γειτονιά»), μολονότι μακριά από τη νότια επαρχία, εξακολουθούσε να είναι ο κομιστής των τυπικών αξιών ενός αγροτικού και προ-βιομηχανικού πολιτισμού.

συνωστιζονται στα ρημαγμένα περὶχωρα, κάτω από τα αρχαία στρώματα της πόλης³⁰¹. Εξομολογείται ότι η «υπέροχη και άθλια πόλη»³⁰², του «έμαθε την εμπειρία αυτής της άγνωστης ζωής» μέχρι ν' ανακαλύψει «αυτό που στον καθένα είναι ο κόσμος», διατηρώντας ακόμη μια φορά μια διφορούμενη στάση. Παρομοίως, είχε εκφράσει μια κινητήρια αντίφαση στο ομώνυμο με τη συλλογή *roemetto*, στην τέταρτη ενότητα, απευθυνόμενος στον Γκράτσι («Η διαστροφή μου να αντιφάσκω/Να είμαι με σένα και εναντίον/με σένα στην καρδιά, στο φως/κι ενάντια σε σένα στα σκοτεινά μου σπλάχνα, των πατρών/συμβόλων προδότης...»), που είχε πριν επιβεβαιωθεί και στους στίχους 7-8 της τρίτης ενότητας με την «ανεπίλυτη δυσπιστία κι ελπίδα».

Στη συνέχεια, ένα άλλο προάστιο της Ρώμης βλέπει την αυγή. Η «εγκαταλειμμένη φλόγα του πρωινού ήλιου» επισημαίνει το θέμα της μοναξιάς. Εντούτοις, στην 4^η ενότητα, μια αχτίδα ηλίου θα μεταβάλλει με ελπιδοφόρα μηνύματα την ψυχική του διάθεση και εμψυχώνεται από την προσδοκία πως θα αποδοθεί τελικά δικαιοσύνη, όπως αποδίδεται στη μετάφραση του Χατζηγάκη:

*Και περ' απ' την κοιλάδα, απ' την έρημο,
εν' αεράκι παίρνει να φουρήξει, απεγνωσμένο κι ελαφρό,
που πυρπολεί το δέρμα με γλυκύτητα...
Εγώ κραυγάζω από χαρά, τραυματισμένος.
στο βάθος των πνευμόνων μου απ' τον αέρα αυτό που σαν μια θαλπωρή
ή κάποιο φως τον αναπνέω³⁰³*

Ο πόνος της αλλαγής, παρότι είναι προς το καλύτερο, επιφέρει και μια απώλεια, στο τελευταίο μέρος του “Il Pianto della Scavatrice”. Αυτό το απαισιόδοξο όραμα ενός μετασχηματισμού που συνεπάγεται ένα θάνατο και ένα τέλος, έρχεται σε αντίθεση με την «ελπίδα» των εργατών, των οποίων η μαρξιστική πίστη συμβολίζεται από το «κόκκινο» χρώμα.

*[...] μέσα στην κυρτωμένη ορμή
αυτών των εργατών, που αμίλητοι ανυψώνουν,
στη συνοικία μιας διαφορετικής ανθρώπινης όψης*

³⁰¹Θηβαίος Α. (2018, 28 Ιουνίου). Τα λογοτεχνικά πορτρέτα: Νέος στο Φρίουλι//Πιερ Πάολο Παζολίνι. Ανάκτηση 30/6/2019 από <https://www.fractalart.gr/pier-paolo-pasolini/>

³⁰²“Stupenda e misera città, che m'hai insegnato ciò che allegri e feroci gli uomini imparano bambini” [Βλ. Σχετικά: Petraglia, S. (1987). *Pasolini* (Σειρήνη Τ. Μετάφραση). Μ. Κονδύλη (επιμ.). Αθήνα: Ηράκλειτος. σ.24]. «Πόλη εκπληκτική και άθλια» κατά τον Χατζηγάκη (Χατζηγάκης, Π., ό.π., σ. 101)

³⁰³Μετάφραση του Π. Χατζηγάκη (Χατζηγάκης, Π., ό.π., σ. 41 και σ. 115)

Σ' αυτούς τους τελευταίους στίχους, ο ποιητής ξεχωρίζει την εικόνα του Piero Gobetti, αριστερού διανοούμενου που δολοφονήθηκε από φασιστές. Το φως του ήλιου, το οποίο, στους προηγούμενους στίχους, έδειχνε εκτυφλωτικό και να καίγεται, («...Το φως του μέλλοντος δεν παύει ούτε στιγμή να μας πληγώνει. Είναι εδώ και καίει κάθε καθημερινή μας πράξη...»³⁰⁴, «Μέσα στην ξεχασμένη λάμψη του πρωϊνού ήλιου που ξανακαίει τώρα, ξυρίζοντας τα εργοτάξια, πάνω σε φλογισμένα παραθύρια»³⁰⁵), γίνεται, εντέλει, σύμβολο του «μέλλοντος». Έτσι, μέσα από την εικόνα του «φωτός του μέλλοντος», ο εκσκαφέας αναδύεται ως αλληγορική εικόνα στην οποία δύο διαφορετικές χρονικές στιγμές συνυπάρχουν χωρίς να επικαλύπτονται· αυτή της παλιάς πόλης που δραματικά εξαφανίζεται, και εκείνη της μελλοντικής πόλης που ξαφνικά σχηματίζεται.

Σημαντικό είναι προφανώς το παιχνίδι του φωτός και της σκιάς αλλά και όλες οι εικόνες, τα χρώματα, οι αισθήσεις που γίνονται αντιληπτές από το πρώτο ήδη μέρος του poemetto. Οι συχνές περιγραφές διευρύνουν τους στίχους και εξελίσσουν την αφήγηση. Σημειώνεται ο ρεαλιστικός χαρακτήρας στις περιγραφές προσώπων και τοπίων, μέσα από το πολιτικό πνεύμα των ποιημάτων, σε μια άλλωστε παραστατική και μάλλον τραχεία αφήγηση. Ένα τόσο βίαιο και γρήγορο γεγονός όπως η μεταμόρφωση της Ρώμης, δημιούργησε άλλωστε και μια ποιητική γλώσσα γεμάτη αντιφατικές εντάσεις. Ο Παζολίνι επιλέγει και εδώ τριπλούς ελεύθερους στίχους που συνδέονται με ομοιοκαταληξία, ή πιο συχνά με συνήχηση, σύμφωνα με το δαντικό σύστημα. Αν και φαινομενικά ελεγειακό και με θρηνητικό ύφος, το "Il Pianto della Scavatrice" σε αντίθεση από ότι θα σήμαινε και ίδιος του ο τίτλος, διακατέχεται ταυτόχρονα από την «αντιλυρική» έκφραση και διάθεση του ποιητή.

2.5 «Το Δημοτικό Τραγούδι»

Ο συγγραφέας Γιώργος Δανέζης σε άρθρο του στο περιοδικό *Νέα Εστία*³⁰⁶ με έκπληξη συναντάει, όπως αναφέρει, στο "Il Canto Popolare" («Το Δημοτικό Τραγούδι») ένα παράδειγμα βυζαντινών επιφωνήσεων σε ένα σύγχρονο λογοτεχνικό δημιούργημα, δηλαδή «δημώδεις βοές», ως σύγχρονοι απόηχοι που δεν είναι άλλα από αναφωνήματα, κραυγές και συνθήματα που εκδηλώνουν την διάθεση του λαού σε διάφορες περιστάσεις ή και σε εξεγέρσεις

³⁰⁴Petraglia, S. (1987). *Pasolini* (Σειρήνη Τ. Μετάφραση). Μ. Κονδύλη (επιμ.). Αθήνα: Ηράκλειτος. σ. 28

³⁰⁵Οκτώ Ιταλοί ποιητές. (2000)., ό.π. σ. 37

³⁰⁶Δανέζης, Γ. (2008). Βυζαντινές επιφωνήσεις και σύγχρονοι απόηχοι. *Νέα εστία*, 163, (1811)., σ.σ. 960-962

και που μοιάζουν με τις σημερινές πολιτικές εκδηλώσεις. Στην έκτη στροφή του “Il Canto Popolare”, ο ποιητής πρωτοτυπεί, χρησιμοποιώντας το σκωπτικό άσμα γύρω στο 1900 που σατιρίζει τον κόμη της αυλής Αδαλβέρτο, με το μακρύ σπαθί και την κοντή πίστη (“Αδελβέρτος κόμης κούρτης, μακροσπάθης, γουνδοπίστης”).

*Tra gli orti cupi, al pigro sollicelo Adalbertos komis kourtis!, i ragazzini d'Ivrea
gridano,
(: Ανάμεσα στα σκοτεινά περιβόλια κάτω από τον αδύνατο ήλιο «Αδαλβέρτος κόμης
κούρτης», τα παιδιά της Ιβρέας φωνάζουν)
, e pei valloncelli
di Toscana, con strilli di rondinini:
Hor attorno fratt Helya! La santa
violenza sui rozzi cuori il clero
calca, rozzo, e li asserva a un'infanzia
feroce nel feudo provinciale l'Impero
da Iddio imposto: e il popolo canta³⁰⁷.*

Το παράθεμα του ποιητή στο ποίημα, δείχνει σαφώς την ισχύ και την διαχρονικότητα του δημοτικού τραγουδιού από τον μεσαίωνα έως σήμερα και αποτελεί, κατά τον Δανέζη, τη συμπύκνωση μιας πολλαπλής ενασχόλησης του Παζολίνι με το θέμα, που είχε ήδη καταδείξει ενδιαφέρον νωρίτερα για το δημοτικό τραγούδι με τα τραγούδια του Φριούλι και τις εκδόσεις ανθολογιών δημοτικών τραγουδιών. Η συνάντηση δε του ποιητή με το βυζαντινό τραγούδι γίνεται καλύτερα κατανοητή, αν λάβουμε υπόψη ότι τα γεγονότα διαδραματίζονται σε ιταλικό έδαφος με εντοπίους πρωταγωνιστές και τον εμπαιγμό του Αδαλβέρτου Α' μαρκήσιου της Ιβρέας στις αρχές του 10^{ου} αιώνα.

Ο Φοίβος Δέλφης έχει μεταφράσει ολόκληρο το ποίημα το 1981 μέσα από το αφιέρωμα του *Ανθολόγιου* για τον Παζολίνι επιλέγοντας τον τίτλο «Το Λαϊκό Τραγούδι»³⁰⁸. Μικρό απόσπασμα από τους πρώτους στίχους μεταφράζει ο Στέλιος Κάτσικας στην ανθολογία του *Παζολίνι, Ουγγαρέτι, Κοναζιμόντο*.³⁰⁹ Ο λαός είναι ο πρωταγωνιστής του roemetto με φορείς του ποιήματος να είναι «τα φτωχόπαιδα του δρόμου», όπως και στο πρώτο μυθιστόρημά του *Ragazzi di vita* (*Τα Παιδιά της Ζωής*), το 1955. Η αγάπη για το λαϊκό πολιτισμό και η αγωνία για την απώλειά του είναι ένα έμμοιο μοτίβο της τέχνης του ποιητή και επαναλαμβάνεται και στο “Il Canto Popolare”. Υπάρχει η παρουσίαση μιας

³⁰⁷Βλ. σχετικά &: Pasolini, P. P. (2003). *Tutte le poesie* (1). Milano: Mondadori., σ. 881

³⁰⁸Pasolini, P. P. (1981). *Ανθολόγιο*. (Φ. Δέλφης, μεταφρ.). Π. Μισερλής (επιμέλεια). Αθήνα: Δελφικά Τετράδια., σ.σ. 48-51

³⁰⁹Κάτσικας, Σ. (Επιμ.). (2000). *Παζολίνι, Ουγγαρέτι, Κοναζιμόντο* (2η εκδ.). (Σ. Κάτσικας, Μεταφρ.) Αθήνα: Αιγόκερως., σ. 33

νέας αντίληψης για τους ανθρώπους (*il popolo: muta in lui l'uomo il destino* («ο λαός: αλλάζει μέσα σ' εκείνο τον άνθρωπο το πεπρωμένο»), ενώ παρατηρούμε την επανάληψη του στίχου: "*E il popolo canta*" («Και ο λαός τραγουδάει»). Το φως περιγράφεται αρχικά ως εκθαμβωτικό και ταυτίζεται με το νέο, δεν χαρακτηρίζει όμως τους ανθρώπους που παραμένουν εκτός ιστορίας («...δεν έχουμε αληθινή ιδέα ποιος μετέχει στην ιστορία...»). Τα αγόρια δηλαδή, των φτωχών προαστίων της Ρώμης ζουν στο σκοτάδι του κόσμου κουβαλώντας ανεπίγνωστα πάνω τους το φως. Παρόμοιοι είναι οι τελευταίοι στίχοι από το ομότιτλο ποίημα της συλλογής *La Religione del mio Tempo/Η Θρησκεία τον Καιρό μου*, το 1961: («[...] αγόρια/που μοιάζουν ακόμα πιο νέα, και δεν ξέρουν/ότι υπάρχει φως στον κόσμο γύρω τους»), σε μετάφραση της Αντιγόνης Βλαβιανού³¹⁰. Το ποίημα τελειώνει με μια σχεδόν οπισθοδρόμηση στον λαϊκό κόσμο, "*...alla luce di un tempo che inizia la luce di chi è ciò che non sa*" («...και στο φως ενός καιρού που αρχίζει το φως για ποιον είναι αυτό που δεν ξέρει»), και ταυτίζεται με την εικόνα ένα αγοριού του ρωμαϊκού προλεταριάτου, στις όχθες του Aniene, που τραγουδάει ανέμελα με χαρούμενα και ελκρινή αισθήματα το πρόσφατο παρελθόν, «την παλιά, την χαρούμενη ελαφράδα των απλών...».

Αξαφνα το χίλια εννεακόσια
 πενήντα δύο περνάει πάνω στην Ιταλία:
 μόνον ο λαός έχει γι' αυτό μια αληθινή
 αίσθηση: που δεν βγαίνει ποτέ απ' το χρόνο,
 δεν τον θαμπώνει το μοντέρνο, για να' ναι πάντα
 ο πιο μοντέρνος αυτός, ο λαός σκόρπιος
 σε χωριά, σε συνοικίες, με νιάτα
 πάντα νέα - νέα στο παλιό τραγούδι -
 για να επαναλαμβάνει αγνός εκείνο που υπήρξε.

Καίει ο πρώτος ήλιος γλυκός του χρόνου
 πάνω στις στοές απ' τις πολίχνες
 της επαρχίας, πάνω σε τόπους που ξέρουν
 ακόμα από χιόνια πάνω στα κοπάδια
 των Απεννίνων: μεσ' στις βιτρίνες των πρωτεουσών
 τα νέα χρώματα των πινάκων, τα νέα
 ενδύματα όπως σε καθάρεις πυρές
 λένε πόσο σήμερα ανανεώνεται

³¹⁰Βλ. σχετικά: Βλαβιανού, Α. (2017). Εισαγωγή στις έννοιες του καλού και του κακού στη ζωή και στο έργο των Ναγκίμπ Μαχφούζ και Πιερ Πάολο Παζολίνι. *Σύγκριση* (19). σ. 99.
 Ανάκτηση στις 5.4.2021 από <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/sygkrisi/article/view/10374/10468>

και χαίρεται ο κόσμος...

Α, εμείς που ζούμε σε μια μόνη
γενιά κάθε γενιά
που έζησε εδώ, σ' αυτές τις χώρες τώρα
ταπεινωμένες, δεν έχουμε αληθινή
ιδέα ποιος μετέχει στην ιστορία
μόνο από προφορική, μαγική εμπειρία
και ζει αγνός, όχι περ' απ' την μνήμη
της γενιάς της οποίας την παρουσία
της ζωής είναι ανατρεπτική η ζωή του.

Μες στην ζωή, που είναι ζωή, γιατί πέρνεται
μεσ' στην λογική μας και κατασκευάζεται
για το πέρασμά μας – και φτασμένη
σε μιάν άλλη, περ' απ' το πείσμα μας
να την υπερασπίζουμε – περιμένει -τραγουδώντας ανασκελα
στρατοπεδευμένος μεσ' στις συνοικίες μας
σ' εκείνον άγνωστες, και έτοιμος απ' τις
πιο δροσερές και άψυχες εποχές -
ο λαός: αλλάζει μέσα σ' εκείνο τον άνθρωπο το πεπρωμένο.

Κι αν τρεφόμαστε σ' εκείνο το παρελθόν
Που είναι δικό μας προνόμιο, άλλα ξεχειλισμένα ποτάμια
που βλέπεις να τραγουδούν: ανακτήθηκε
η κίνησή μας ακόμα κι' απ' τις χριστιανικές
αρχές, μα μένει πίσω, ακίνητο,
εκείνο το τραγούδι. Επαναλαμβάνεται όμοιο.
Μεσ' στα βράδια δεν είναι πια πυρσοί αλλά σφαίρες
φωτός, και η περιφέρεια
δεν φαίνεται
άλλη, ούτε άλλα τα νέα παιδιά....

Ανάμεσα απ' τα σιωπηλά περιβόλια, στον αργό χειμε-
ρινόν ήλιο
Adalbertos, Komis Kurtis!, τα παιδάκια
της Isorea κραυγάζουν, και, μεσ' απ' τις μεγάλες κοιλάδες
της Τοσκάνης, με σκουξίματα των μικρών χελιδονιών:
Hor atorno fratt Helya! Η άγια
βία πάνω, στις βάνανσες καρδιές τον βάνανσο
κλήρο πατάει και τις υποδουλώνει σε μια παιδική ηλικία
άγρια μεσ' στο επαρχιακό φέουδο η εξουσία

απ' τον Θεό επιβεβλημένη: και ο λαός τραγουδάει.

Μια μεγάλη συμφωνία από σμίλες
πάνω στο Campidoglio, πάνω στα νέα Αλπένινα,
πάνω στους χλωμασμένους απ' τις Άλπεις Δήμους,
αντηχεί, ξεχωρίζοντας ως γίγαντα τον πορόλιθο τραβερτίνο
μεσ' στο νέο χώρο μεσ' στο οποίο απελευθερώνεται
ο Άνθρωπος: και ο βοηθός του κτίστη δου'andastù
jersra... επαναλαμβάνει με την ψυχή σκόρπια
μεσ' στον γοτθικό κόσμο. Ο κόσμος σκλαβιά
μένει μεσ' στο λαό. Και ο λαός τραγουδάει.

Μαθαίνει ο αστός αρχόμενος το Ca οργή,
και ανήσυχα μέσ' στον ναπολεόντιο άνεμο
στον Ύμνο του Δέντρου της Ελευθερίας,
τρέμουν τα νέα χρώματα των εθνών
Όμως, σκυλί πεινασμένο, υπερασπίζει ο χειροτέχνης
τους αφέντες του, τραγουδάει την θηριωδία,
Gualione' emala vital, σ' άγρια
κοπάδια. Η ελευθερία δεν έχει φωνή
για το λαό σκυλί. Κι' ο λαός τραγουδάει.

Παιδί του λαού που τραγουδάς,
εδώ στην Rebibbia πάνω στην άθλια όχθη
της Aniene το νέο τραγούδι, καυχιέσαι
είναι αλήθεια, τραγουδώντας, την παλιά, την χαρούμενη
ελαφράδα των απλών. Μα ποια
σκληρή βεβαιότητα εσύ υψώνεις μαζί
με την επικείμενη επανάσταση, ανάμεσα στις αδαείς
άθλιες τρώγλες και στους ουρανοξύστες, χαρούμενο
σπόρο
στην καρδιά του θλιμένου λαϊκού κόσμου;

Μεσ' στην ασυνειδησία σου είναι η συνείδηση
που μέσα σου η ιστορία θέλει, αυτή την ιστορία
που ο Άνθρωπος δεν έχει πια παρά την ορμητικότητα
των αναμνήσεων, όχι την ελεύθερη μνήμη...
Και τώρα πια, ίσως, άλλη εκλογή δεν έχει
παρά να δώσει στην αγωνία του για την δικαιοσύνη
την δύναμη της δικής σου ευστοχίας,
και στο φως ενός καιρού που αρχίζει
το φως για ποιον είναι αυτό που δεν ξέρει.

ΤΡΙΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

3. Η ποίηση του Παζολίνι από την ανακάλυψη του υποπρολεταριάτου μέχρι την ιδεολογική απομόνωση

3.1 Πολιτικοί στίχοι εμπνευσμένοι από τον κόσμο του περιθωρίου

Η ανακάλυψη του λαϊκού, πρωτόγονου στοιχείου και της αγάπης για το μητρικό τόπο, ήταν θεμελιώδης για την εκκίνηση της λογοτεχνικής παραγωγής του Παζολίνι, με επιρροές από τον Πάσκολι και τον Μοντάλε, γράφει ο εκδότης του *Εντεκτηρίου*, Γιώργος Κορδομενίδης, σε άρθρο του³¹¹. Στα αφιερωματικά τεύχη του περιοδικού *Οδός Πανός* αναφέρεται συχνά η εκδήλωση της αγάπης του ποιητή για τον προβιομηχανικό κόσμο των χωρικών της αγροτικής Ιταλίας. Στα πρώτα ποιήματά του έως το 1950, γράφει μια ποίηση συνδεδεμένη «με τα μορφικά πρότυπα της ελεγείας», εκφράζοντας «στιγμές άφθαρτης αθωότητας και ονείρου»³¹². Ήταν μικρά δίστιχα-τρίστιχα αφιερωμένα για τους φίλους του και γραμμένα στη διάλεκτο του Φριούλι (Friuli), όταν εγκατέλειπε την Μπολόνια για την Καζάρσα με την οικογένειά του³¹³. Συγκεντρώθηκαν στην έκδοση της συλλογής *Poesie a Casarsa*, το 1942, και είχαν θετική αποδοχή από τους κριτικούς³¹⁴. Στο τέλος αυτής της περιόδου στη γη της εφηβικών του χρόνων, θα ανακαλύψει το μαρξισμό μέσα από τους αγώνες των εργατών της περιοχής, θα τους αφιερώσει στίχους και κείμενά του κατευθυνόμενος σε νέες

³¹¹Βλ. σχετικά: Κορδομενίδης, Γ. (2 Νοεμβρίου 2015). Πιερ Πάολο Παζολίνι Ποίηση σε Σχήμα Τριαντάφυλλου. Ανάκτηση 26/3/2019 από http://cumulativeness10.rssing.com/chan-6246833/all_p54.html

³¹²Η θυσία του παρία. (1994). *Οδός Πανός*, (71), σ.σ. 38-39. Ανάκτηση 26/3/2019 από <http://www.ekebi.gr/magazines/ShowImage.asp?file=7830&code=4843>

³¹³Στο μελέτημα σχετικά με τον Pasolini και την Ελλάδα, το οποίο θα δημοσιευθεί στο περιοδικό *Παρνασσός* [τόμ. ΝΕ' (2013-2014), σ.σ. 119-133], ο Γεράσιμος Ζώρας παρατηρεί τον ποιητή να αναφέρεται με θαυμασμό σε αρχαίες λέξεις, όπως *νεφέλη* και *άνεμος* ή *απείρων* και *απειρέσιος*, ενώ συνέθετε το αρχαιοπρεπές βουκολικό στιχούργημα «Cantilena d'un pastorello greco», με εμφανείς λεοπαρδικές απιχήσεις (όπως λ.χ. το «Canto notturno di un pastore errante dell'Asia»), και παρουσιάζοντας ένα νεαρό βοσκό να συνδιαλέγεται με τη σελήνη σε μορφή αρχαίας θεάς και της ίδιας της μοίρας. [Ζώρας, Γ., προσωπική επικοινωνία μέσω ηλ. αλληλογραφίας, 18 Δεκεμβρίου, 2017. (Μελέτημα σχετικά με τον Pasolini και την Ελλάδα του Γεράσιμου Ζώρα, υπό δημοσίευση στο περιοδικό *Παρνασσός* [τόμ. ΝΕ' (2013-2014), σ.σ. 119-133.], σ.120)

³¹⁴Τσαούση, Ι. (2005). Πέτρος Παύλος Παζολίνι: Ποιήματα του Φριούλι. *Οδός Πανός*, (130), σ. 73

πνευματικές κατευθύνσεις, συμπληρώνει ο Παναγιώτης Χατζηγάκης στο βιβλίο του για τον ποιητή³¹⁵.

Ο εκδότης του ηλεκτρονικού λογοτεχνικού περιοδικού *Διαπολιτισμός* Γιάννης Παππιάς, συμφωνεί ότι ο «εξεζητημένος αυθορμητισμός του στα νεανικά του χρόνια, διαψεύδει τον αργότερα μαρξιστή συγγραφέα στις *Στάχτες του Γκράμσι*». Ο Παζολίνι, συνεχίζει ο Παππιάς, παρατηρεί την αμόλυντη ζωή της αγροτικής Ιταλίας με την τρυφερότητα με την οποία θα παρατηρήσει και το προλεταριάτο των συνοικισμών της Ρώμης.³¹⁶ Εμπνέεται από τον κώδικα ζωής του ρωμαϊκού περιθωριακού κόσμου που τον συνεπαίρνει, αλλά και θα τον απομακρύνει από την αγροτική φύση, της οποίας βρίσκει «ισοδύναμα στα περίχωρα και αργότερα στον Τρίτο Κόσμο, όταν θα γυρίζει τις ταινίες του»³¹⁷. Ο ίδιος ποιητής φανερώνει ότι η Ρώμη η «υπέροχη και άθλια πόλη» του «έμαθε την εμπειρία αυτής της άγνωστης ζωής» μέχρι ν' ανακαλύψει «αυτό που στον καθένα είναι ο κόσμος»³¹⁸. Στην εισαγωγή του έντυπου προγράμματος του κινηματογραφικού αφιερώματος στον Παζολίνι το Σεπτέμβριο του 2018, η Μαρία Κομνηνού αναφέρει ότι μέσα από τα βιώματά του στο χωριό της μητέρας του στην επαρχία του Φριούλι, ο ποιητής στράφηκε στο Μαρξισμό επηρεασμένος τόσο από τους αγώνες των φτωχών χωρικών, αλλά και από το χαμό του αδελφού του, που πολεμούσε με τους παρτιζάνους.³¹⁹ Μεταφέρει την μυθοποιία της φριουλάνικης εξοχής στις τενεκεδουπόλεις της Ρώμης, ιδωμένες ως το κέντρο της ιστορίας, απ' όπου γεννιέται ο μύθος του ρωμαϊκού

³¹⁵Χατζηγάκης, Π. (1979). *Πιερ Πάολο Παζολίνι-Θεώρηση της ζωής και του έργου του. Επιλογή και απόδοση ποιητικών κειμένων*. Αθήνα: Δίφρος., σ. 38

³¹⁶Βλ. σχετικά: Πιέρ Πάολο Παζολίνι *Για τα 80 χρόνια από την γέννησή του*. (2009). (Γ. Παππιάς, μετάφρ.), σ. 7 Ανάκτηση στις 3.3.20 από <https://www.scribd.com/document/21982082/%CE%A0%CE%B1%CE%B6%CE%BF%CE%BB%CE%AF%CE%BD%CE%B9>

³¹⁷De Ceccatty, R. (2009). *Παζολίνι* (2η εκδ.). (Π. Σοφράς, Μεταφρ.). Ρ.Κολαΐτη (Επιμ.). Αθήνα: Alter-Ego MME A.E., σ.σ. 48-49. (Βλ. σχετικά & Μπαλούρδος Γ. (4 Νοεμβρίου 2017). Ποίηση σε σχήμα τριαντάφυλλου. Ανάκτηση 26/3/2019 από <http://giorgosbalurdos.blogspot.com/2017/11/blog-post.html>

³¹⁸Μεταφρασμένο απόσπασμα από το poemetto "Il Pianto della Scavatrice" της συλλογής *Οι Στάχτες του Γκράμσι* [Βλ. σχετικά: Petraglia, S. (1987). *Pasolini* (Σειρήνη Τ. Μετάφραση). Μ. Κονδύλη (επιμ.). Αθήνα: Ηράκλειτος. σ. 24]. Την ίδια εποχή αρχίζει να ασχολείται με τον κινηματογράφο ως σεναριογράφος και συνεργάζεται με τον Μπολονίνι, τον Μπερτολούτσι και τον Ρόσι [βλ. σχετικά: Ντζαδήμα, Δ. (2018, 4 Μαρτίου). Πιέρ Πάολο Παζολίνι. Ανάκτηση 26/5/2019 από <https://www.fractalart.gr/pier-paolo-pazolini/>]

³¹⁹Κομνηνού, Μ. (2018). *Πιερ Πάολο Παζολίνι: Ο Μεγάλος Αιρετικός*. Ανάκτηση 20/2/2019 από http://iicatene.esteri.it/iic_atene/resource/doc/2018/09/edipo_pasolini_elektroniko_spreads.pdf

υποπρολεταριάτου³²⁰. Τέτοια ποίηση ο Παζολίνι ήταν σε θέση να γράφει μόνο στο ιστορικό πλαίσιο της εποχής, στα μέσα της δεκαετίας του '50, κατά την οποία η διαφορά μεταξύ του κόσμου των χωριών και του αστικού κόσμου ήταν ακόμη μια πραγματικότητα σχεδόν φυσική, όταν η κατώτερη τάξη στα προάστια της Ρώμης, μολονότι μακριά από τη νότια επαρχία, εξακολουθούσε για τον ποιητή να είναι ο κομιστής των αξιών του αγροτικού και προβιομηχανικού πολιτισμού.

Ο κριτικός Γιώργος Μπράμος, σε άρθρο του στην *Καθημερινή* την 1^η Νοεμβρίου του 1995, έβλεπε τον Παζολίνι να αναζητά την πραγματικότητα μέσα από το υποπρολεταριάτο των ποιημάτων του, μέσα από την «ανίχνευση της ζωής, που όμως αποτελείται από υλικά βίαια και γεμάτα με τη λάσπη του κοινωνικού περιθωρίου».³²¹ Με τη σειρά του, ο καθηγητής Φοίβος Γκικόπουλος έχει μεταφράσει το ανάλογο θέματος ποίημα «Έτρεχα στο λασπωμένο δειλινό» ("*Correvo nel crepuscolo fangoso*")³²². Δεν θα μπορούσε να αποτελέσει, όμως, έμπνευση για τον περιθωριακό εκείνη την εποχή Παζολίνι του δευτέρου μισού του εικοστού αιώνα, η ποίηση των *Crepuscolari* των αρχών του εικοστού αιώνα, παρότι ο τίτλος παραπέμπει σε αυτούς. Οι *Crepuscolari* περιέγραφαν επαναλαμβανόμενες, ανθρώπινες καταστάσεις με απογοήτευση και νοσταλγία θρηνώντας για την καθημερινότητα, δεν πίστευαν εντούτοις σε παραδοσιακές φιλοσοφικές και πολιτικές αξίες φιλοσοφικές, σε αντίθεση με τη συνολική λογοτεχνική και πολιτική στάση του Παζολίνι, που έβλεπε το υποπρολεταριάτο κάτω από ιδεολογικό πνεύμα. Άλλωστε, κατά τα λεγόμενά του, ζούσε σε μια περίοδο μεταβατική και το σημαντικότερο χαρακτηριστικό στο έργο του ήταν η τάση προς την πρόοδο που περιείχε, παρότι «μια εκδοχή της ιστορίας των υποπρολεταρίων είναι η παρακμή και η πλειοψηφία των καλλιτεχνών έχουν παρακμιακές πνευματικές αναφορές»³²³.

Ο ίδιος ο διανοούμενος, νιώθοντας κοινωνικά απομονωμένος, παραδεχόταν ότι: «*Ημουν δυστυχώς ένα βουτυρόπαιδο. Ο πατέρας μου αξιωματικός,*

³²⁰Πιέρ Πάολο Παζολίνι *Για τα 80 χρόνια από την γέννησή του*. (2009). ό.π. σ. 7

³²¹Μπράμος Γ. (1995, 1^η Νοεμβρίου). Δεν ξέρω παρά ν' αγαπώ πιστά και στενάχωρα. *cinephilia.gr*. Ανάκτηση 25.9.2018, από <http://www.cinephilia.gr/index.php/keimena/pressclips/315-pier-paolo-pasolini#>

³²²Γκικόπουλος Φ. (1989). *Μορφές και τάσεις της ιταλικής ποίησης του 20ού αιώνα*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press., σ. 78. Βλ. & το ποίημα Έτρεχα στο λασπωμένο δειλινό (Από τα «Ανέκδοτα ποιήματα» του 1975) σε μετάφραση του Φοίβου Γκικόπουλου [Γκικόπουλος Φ. (1989). *Μορφές και τάσεις της ιταλικής ποίησης του 20ού αιώνα*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press., σ.σ. 73-75] & Γκικόπουλος Φ. (2016, Ιούλιος 13). Πιέρ Πάολο Παζολίνι: Ανέκδοτα ποιήματα. *artinews.gr*. Ανάκτηση 25.9.2018 από <http://artinews.gr/πιέρ-πάολο-παζολίνι-ανέκδοτα-ποιήματα.html>

³²³Βλ. σχετικά: Petraglia, S. (1987). *Pasolini* (Σειρήνη Τ. Μετάφραση). Μ. Κονδύλη (επιμ.). Αθήνα: Ηράκλειτος. σ. 7

η μητέρα μου δασκάλα. Μεγάλωσα στην Βόρεια Ιταλία στο Φρίουλι. Μετά πήγα στην Ρώμη και γνώρισα έναν άγνωστο κόσμο. Τον κόσμο του υποπρολεταριάτου. [...] Έζησα από κοντά τη ζωή στις συνοικίες της Ρώμης. Έγραψα το βιβλίο “Τα παιδιά της ζωής” και την ποιητική συλλογή “Οι στάχτες του Γκράμσι”». ³²⁴ Η ποιητική δημιουργία και η πολιτική του στράτευση αναφέρεται ως «δισυπόστατη καλλιτεχνική έκφραση», σε μεταφρασμένο άρθρο του Πιερ Μάριο Παζανότι στο περιοδικό *Οδός Πανός* με τίτλο «Η “πατρική” μορφή στο έργο του Παζολίνι». Ο Παζανότι αναφέρεται στο ότι μάνα και πατέρας απ’ τη νηπιακή ηλικία επηρεάζουν διαμετρικά αντίθετα την ψυχοσύνθεση του ποιητή. ³²⁵ Αναπτύσσεται έτσι σταθερά ο δισμός «πατέρας-μητέρα» ³²⁶, με τον πατέρα ως σύμβολο εξουσίας ενηλίκων και ως ενσάρκωση της Εκκλησίας, και με τη μητέρα εκπρόσωπο της αθωότητας μέσω των μύθων του Φρίουλι και ως σύμβολο του υποπρολεταριάτου και του Τρίτου Κόσμου. Αλλά το καθοριστικό πρόσωπο στη ζωή του είναι η μητέρα, μόνιμο αντικείμενο λατρείας ³²⁷.

Η κοινωνιολογική και συναισθηματική ανακάλυψη των συνοικισμών λοιπόν, έκανε τον ποιητή, στη δεκαετία του ’50, να περάσει από την ιδιωτική ποίηση με στίχους σε φριουλάνικη διάλεκτο ³²⁸, στην πολιτική ποίηση στις *Στάχτες του Γκράμσι* και τη *Η θρησκεία του καιρού μου*, ενώ απέκτησε συγγραφική συνείδηση με τα δύο μυθιστορήματα *Τα Παιδιά της Ζωής* ³²⁹ (1955, *Ragazzi di vita*),

³²⁴66~Pier Paolo Pasolini: Προσδίδω μεγάλο κύρος σε αυτόν που έχω μπροστά μου, χωρίς να κάνω καμιά απολύτως διάκριση. (2009, 5 Ιανουαρίου). Ανάκτηση 26/3/2019 από http://k-m-autobiographies.blogspot.com/2009/01/pier-paolo-pasolini_05.html [Τα κείμενα είναι από το αφιερωματικό τεύχος της *Οδού Πανός* (130), Οκτ. 2005]

³²⁵Παζανότι, Π. Μ. (1984). Η “πατρική” μορφή στο έργο του Παζολίνι περιοδικό “Πανόραμα”. *Οδός Πανός*, (14), σ. 73. Ανάκτηση 26/3/2019 από <http://www.ekebi.gr/magazines/flipbook/showissue.asp?file=1300&code=4483>

³²⁶Ο Παζολίνι στον δοκίμιο του *Αιρετικός Εμπειρισμός* το 1972, ξαναθυμάται τη σχέση του με τους γονείς του. «Με τη μητέρα μου (έγκνο αλλά δεν το θυμάμαι) ήμουν, όπως και σ’ όλη μου τη ζωή, δεμένος με μια παθιασμένη αγάπη χωρίς ελπίδα”. [Βλ. σχετικά: Πιερ-Πάολο Παζολίνι. (05 Μαρτίου 2018). *Ανθολόγιον*. Ανάκτηση 26/3/2019 από <http://anthologion.gr/2018/03/05/πιερ-πάολο-παζολίνι/> & Pasolini Pier-Paolo: Αγωνιστής Μοναχικός Αδικοχαμένος. Ανάκτηση 26/3/2019 από <http://www.peri-grafis.net/ergo.php?id=1205>]

³²⁷Ντζαδήμα, Δ. (2018, 4 Μαρτίου). Πιέρ Πάολο Παζολίνι. Ανάκτηση 26/5/2019 από <https://www.fractalart.gr/pier-paolo-pazolini/>. Βλ. σχετικά &: Μάμα σουζάνα λίγα λουλούδια για τη μαμά του Πιέρ Πάολο Παζολίνι. (10 Μαΐου 2014) Ανάκτηση 26/5/2019 από <https://www.lifo.gr/team/miteres/48395>

³²⁸Οι ποιητικές αυτές απόπειρες σε φριουλάνικη διάλεκτο, συγκεντρώθηκαν και σε ποιητικές συλλογές που εξέδωσε πολύ αργότερα, με ποιήματα γραμμένα στην ιταλική γλώσσα.

³²⁹Η μετάφραση από την *ρομανέσκο* (τοπική διάλεκτο της Ρώμης) σε καθημερινή αστική, ελληνική γλώσσα έχει γίνει από τον Βαγγέλη Ηλιόπουλο. [Παζολίνι Π. (2006). *Τα παιδιά της*

και το *Μία βίαιη ζωή* (1959, *Una vita violenta*), γραμμένα σε ένα μίγμα Ιταλικών και διαλέκτων της Ρώμης, και ως σκηνοθέτης με το *Ακατόνε*³³⁰. Την περιγραφή της «αστικής ερήμου, τον γλωσσικό πειραματισμό, ή και το αυθεντικό γλωσσολόγιο για πρώτη φορά το χρησιμοποιεί στο πρώτο μυθιστόρημά του», σημειώνει ο Φοίβος Δέλφης στα «Δελφικά Τετράδια».³³¹ Σε αυτά τα έργα αποτύπωσε, με μία νεορεαλιστική προσέγγιση, τη ζωή του προλεταριάτου και την αφύπνιση της κοινωνικής συνείδησης, απέναντι στον κλοιό της καπιταλιστικής μεγαλούπολης. Ο Petraglia στο μεταφρασμένο βιβλίο του, παραθέτει την άποψη του ίδιου του ποιητή, ότι «το υποπρολεταριάτο διακατέχεται από ένα άλλο είδος υπαρξιακής αγωνίας που παραπέμπει αόριστα στην ανθρώπινη Προϊστορία και σε μια διαφορετική ηθική και σύλληψη του θανάτου, αντίθετα, η αστική υπαρξιακή αγωνία είναι ιστορικά προσδιορισμένη και συνειδητή»³³². Σκεπτόμενος τα φτωχόπαιδα του δρόμου, συμπληρώνει ο Κορδομενίδης, ο ποιητής απογυμνώνει το σκελετωμένο πρόσωπο της ιταλικής κοινωνίας, με τον ίδιο άμεσο τρόπο που απογυμνώνει και τη δική του, προσωπική αλήθεια.³³³ Κατά τον Enzo Siciliano, «λογοτεχνία και ζωή τις κράτησε καλά ευθυγραμμισμένες μεταξύ τους μέχρι η μία να καταργήσει την άλλη και από τις στάχτες τους να ξαναγεννηθούν ή να υπαχθούν σε μια πολιτική ουτοπία»³³⁴.» Με την ποίηση και το πεζογράφημά του μετάγγισε όλη τη γλωσσική και λογοτεχνική του πείρα σταδιακά σε ένα αμφιλεγόμενο είδος τέχνης, όπως ο κινηματογράφος³³⁵, καταλήγει σε άρθρο του ο Πασχάλης Στρατής στη *Νέα Εστία*, όπως και ο Δημήτρης Χαρίτος που παρατηρεί τη συμπίεση της βιογραφίας του ποιητή με το λογοτεχνικό και κινηματογραφικό έργο του³³⁶.

Ο Ανδρέας Ταρνανάς στο βιβλίο του για το σκηνοθέτη Παζολίνι, διαπιστώνει ότι ο διανοούμενος στα μυθιστορήματά του διαλέγει σαν μοντέλα

ζωής (Β. Ηλιόπουλος Μεταφρ.). Αθήνα: Οδυσσέας]. Ανάκτηση 26/3/2019 από <https://www.protoporia.gr/ta-paidia-tis-zois-p-277995.html>

³³⁰Καρυπίδης, Γ. (1980). *Το Δέντρο*, (14). σ.σ. 169-170

³³¹Pasolini, P. P. (1981). *Ανθολόγιο*. (Φ. Δέλφης, μεταφρ.). Π. Μισερλής (επιμέλεια). Αθήνα: Δελφικά Τετράδια., σ. 14

³³²Petraglia, S. (1987). *Pasolini* (Σειρήνη Τ. Μετάφραση). Μ. Κονδύλη (επιμ.). Αθήνα: Ηράκλειτος. σ. 10

³³³Κορδομενίδης, Γ. (2015, 2 Νοεμβρίου). Εντευκτήριο. Ανάκτηση 20/6/2019 από http://cumulativeness10.rssing.com/chan-6246833/all_p54.html &<http://cumulativeness10.rssing.com/browser.php?indx=6246833&item=1078>

³³⁴Κάτσικας, Σ. (Επιμ.). (2000). *Παζολίνι, Ουγγαρέτι, Κοναζιμόντο* (2η εκδ.). (Σ. Κάτσικας, Μεταφρ.) Αθήνα: Αιγόκερως., σ. 19

³³⁵Στρατής, Π. (2000). Μηνολόγιο. *Νέα Εστία*. τχ. 1725., σ. 206 [Βλ. και: Μπάρμπα Β. (2005). *Οδός Πανός*, (130)., σ. 138]

³³⁶Χαρίτος, Δ. (1981). Ο κινηματογράφος “12 ημέρες στα Σόδομα” του Πιερ Πάολο Παζολίνι. *Νέα Εστία*, 109, (1286), σ. 197 . Ανάκτηση 26/3/2019 από <http://www.ekebi.gr/magazines/flipbook/showissue.asp?file=134704&code=53111>

τους ανθρώπους του υποκόσμου για να ασκήσει την κοινωνική του κριτική και να αναπτύξει την ποιητική του ενόραση.³³⁷ Το ίδιο μοντέλο θα χρησιμοποιήσει και στις πρώτες του ταινίες³³⁸. Η είσοδός του στο χώρο του κινηματογράφου γίνεται και αυτή μέσω του λόγου το 1954, με το σενάριο της ταινίας *Το Κορίτσι Του Ποταμού*, σε σκηνοθεσία του Μάριο Σολντάτι. Ο κινηματογράφος, για αυτόν, ήταν ένας ακόμα τρόπος συνομιλίας με την κοινωνία συνδέοντας το λυρικό με το πολιτικό, την ποίηση με την ιδεολογία. Αναφερόμενος στο ίδιο θέμα, ο Petraglia μας θυμίζει ότι ο ίδιος ο ποιητής πίστευε ότι κατά βάθος ο κινηματογράφος έχει περισσότερες αντιστοιχίες με τη λυρική ποίηση παρά με το μυθιστόρημα και το διήγημα, καθώς διαπνέεται από μια μουσικότητα πιο πολύ ποιητική παρά αφηγηματική³³⁹, και ότι θεωρούσε τον κινηματογράφο και τη λογοτεχνία μορφές ανάλογες και όχι εμπειρίες αντιθετικές³⁴⁰. Για τον Enzo Siciliano, το πραγματικό όνειρο του Παζολίνι ήταν να μάχεται μέχρι τέλους, η ποίησή του στις *Στάχτες του Γκράμσι* και ο κινηματογράφος ήταν «το σώμα του μέσα στη μάχη»,³⁴¹ ορίζοντας έτσι την αξία μιας ποίησης που προνομιακή θέση παίρνει η δράση.

Και πολύ αργότερα, ο Παζολίνι, απολογούμενος σε συνάντησή του στο Παρίσι με Γάλλους μαρξιστές, όσον αφορά την ταινία του *Κατά Ματθαίον Ευαγγέλιο*³⁴² είπε, διατηρώντας την αρχική ιδεολογική πίστη του: «Γύρισα αυτή την ταινία με ειλικρίνεια απέναντι στον εαυτό μου και στα όσα πιστεύω... Στόχος μου

³³⁷Ταρνανάς Α. (2018). *Πιερ Πάολο Παζολίνι*. Αθήνα: Αιγόκερως, σ. 45

³³⁸Στη ταινία πρωταγωνιστούσε η Σοφία Λόρεν. [Βλ. σχετικά τη μεταφρασμένη από τον Γιάννη Η. Παππά συνέντευξη του ποιητή στον ιστορικό Τζον Χάλιντεϊ: Τζον Χάλιντεϊ (25 Αυγούστου 2021). Πιέρ Πάολο Παζολίνι: «Αυτό που μετράει είναι το πάθος που βάζω στα πράγματα». Ανάκτηση 20/6/2022 από <https://bookpress.gr/politismos/sinema/13945-pier-paolo-pasolini-jon-halliday>]

³³⁹Petraglia, S. (1987). *Pasolini* (Σειρήνη Τ. Μετάφραση). Μ. Κονδύλη (επιμ.). Αθήνα: Ηράκλειτος. σ. 8

³⁴⁰Petraglia, S. (1987). *Pasolini* (Σειρήνη Τ. Μετάφραση). Μ. Κονδύλη (επιμ.). Αθήνα: Ηράκλειτος σ. 7

³⁴¹Κάτσικας, Σ. (Επιμ.). (2000). ό.π. σ. 20. [Βλ. σχετικά & το ανέκδοτο ποίημα που δημοσιεύτηκε στη *Corriere della Sera* του Μιλάνου «Το σώμα Στη Μάχη» σε μετάφραση του Δημήτρη Παπαδάκη: Χρονάς Γ. (2004). *Μια στιγμή Πιερ Πάολο Παζολίνι* (3η έκδοση). Αθήνα: Οδός Πανός, σ. 124. Βλ. & «Το σώμα Στη Μάχη». (2005). *Οδός Πανός*, (130), σ.σ. 182-3 (με παραπομπή στο βιβλίο *Η Ζωή του Παζολίνι* του Enzo Siciliano)

³⁴²Ταινία γυρισμένη το 1964, που αποτελεί ίσως την κορυφαία μεταφορά της ζωής του Χριστού στη μεγάλη οθόνη, όπου ο κινηματογράφος της πρόζας και ο κινηματογράφος της ποίησης συμπλέουν. [Βλ. & Κατρής Θεοδωρόπουλος, Τ. (2018, Απριλίου 5), Κατά Ματθαίον Ευαγγέλιο: Όταν ο άθεος Παζολίνι απομυθοποίησε τον Ιησού και το Βατικανό τον λάτρεψε. Ανάκτηση 25.9.2018 από <http://cosmopoliti.com/κατά-ματθαίον-ευαγγέλιο-όταν-ο-άθεος-π/>]

ήταν να παραδώσω ένα έργο εθνικολαϊκό, με την γκραμσιανή έννοια του όρου». ³⁴³ Στη συζήτησή του με τον Bernardo Bertolucci και τον Jean-Louis Commolli, ο Ιταλός δημιουργός εξάλλου δήλωνε: «Έκανα το παν για να διαφυλάξω και ν' αντλήσω την πραγματικότητα της διήγησης του Ματθαίου, κι αυτό, με πολεμική διάθεση: ενάντια στον φανατισμό ενός ορισμένου μαρξισμού κι ενός ορισμένου λαϊκισμού.» ³⁴⁴ Εν τέλει, με το μανιφέστο που παρουσίασε το 1965, Ο Κινηματογράφος της Ποίησης ³⁴⁵, ο ποιητής και σκηνοθέτης έμπρακτα εξέφραζε την αντίθεσή του σε κάθε είδους εξουσία, τόσο πολιτικά όσο και ιδεολογικά, τείνοντας να εναντιωθεί στην αστική κουλτούρα. Παράλληλα, αναφέρθηκε και σε μια νέα τεχνική που μπορεί να εισαγάγει την προφορική ποίηση μέσα στον κινηματογράφο και να την καθιστά κατ' επέκταση σαν «γλώσσα της ποίησης στον κινηματογράφο» ή ως γραπτή γλώσσα της πραγματικότητας. ³⁴⁶

Ο Ισπανός συγγραφέας, Χουάν Αρίας, προβαίνει σε περεταίρω ανάλυση, καθώς θεωρεί τον Παζολίνι ένα διανοούμενο που προέβλεψε την βία των εργατικών συνδικατών ενώ κατήγγειλε το Κομμουνιστικό Κόμμα, επειδή εγκατέλειψε το προλεταριάτο που ζούσε στην περιφέρεια αλλά κι επειδή «παραβίαζε και χειραγωγούσε την πραγματικότητα των σωμάτων» ³⁴⁷. Έτσι προέκυψε η πρώτη σύγκρουσή του με την Αριστερά και την προσήλωσή της

³⁴³Τερζής, Κ. (2018, Απρίλιος 02). Πάθη στην οθόνη: Από τον «Μπεν Χουρ» στον Παζολίνι. *avgi.gr*. Ανάκτηση 26/3/2019 από <http://www.avgi.gr/article/10972/8812746/pathe-sten-othone-apo-ton-mpen-chour-ston-pazolini>

³⁴⁴Ρούσσο, Γ. (2017, Απρίλιος 12). «Το Κατά Ματθαίον Ευαγγέλιο» του Πιερ Πάολο Παζολίνι. Ανάκτηση 26/3/2019 από <https://tvxs.gr/news/sinema/%C2%ABto-kata-matthaion-eyaggelio%C2%BB-toy-pier-paolo-pazolini>

[βλ. και: *Il Vangelo secondo Matteo* (Το κατά Ματθαίον Ευαγγέλιο) του Pier Paolo Pasolini (οι δηλώσεις του σκηνοθέτη). *Cinephilia.Gr*. Ανάκτηση 26/3/2019 από <http://www.cinephilia.gr/index.php/tainies/europa/3073-il-vangelo-secondo-matteo-pier-paolo-pasolini>. (Συζήτηση με τον Παζολίνι των Bernardo Bertolucci και Jean-Louis Commolli, από τον τόμο PIER PAOLO PAZOLINI, έκδοση του Φεστιβάλ Κινηματογράφου Θεσσαλονίκης 1994).]

³⁴⁵Βλ. σχετικά: Ταρναράς, Α. (2018). *Πιέρ Πάολο Παζολίνι*. Αθήνα: Αιγόκερως., σ.σ. 8, 15

³⁴⁶Στεφανοπούλου, Μ. (1979). Από την «Αιρετική Εμπειρία». *Το Δέντρο*, (11)., σ. 206 [Βλ. και Φωσιτέρη Μ. (1990). Ο κινηματογράφος σαν γραφή και το αρχέτυπο του μοντέρνου του Παζολίνι. *Η Λέξη*, (96)., σ. 518. Ανάκτηση 26/3/2019 από <http://www.ekebi.gr/magazines/showimage.asp?file=40112&code=3087&zoom=800>.

Βλ. & Τριχιάς, Κ. (2017, Φεβρουάριος 14). *Αναζητώντας την ποιητική ταινία* (ερευνητική εργασία). Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας., σ.σ. 30-35. Ανάκτηση 26/3/2019 από https://issuu.com/k.p.trichias/docs/teuxos_dm]. Βλ. σχετικά & Δημόπουλος, Μ. (Επιμ.). (1997). *Pier Paolo Pasolini: Φεστιβάλ Κινηματογράφου Θεσσαλονίκης 1994*. Αθήνα: Αιγόκερως., σ.σ. 71-72

³⁴⁷Βλ. σχετικά: Μητσός, Μ. *Stories of the Blues-Οι ιστορίες θα μας σώσουν*. Ένα ημερολόγιο του 2014. Ανάκτηση 20/5/2021 από <http://www.mic.gr/book/vivliopandoheio-222-stories-blues>

στους οικονομικούς δείκτες αλλά αδιάφορη για την κοινωνική τους διάσταση και για το «υγιές, καθαρό, ρωμαλέο προλεταριάτο», γράφει ο Γιώργος Μπράμος³⁴⁸. «Μέσα από τον κόσμο των επαρχιωτών που ο ίδιος αποκαλεί “υποπρολεταριάτο”, ερεύνησε αρχικά το πρωτογενές της ανθρώπινης φύσης, όλα τα στοιχεία του μύθου, μέσω του οποίου πίστευε ότι θα πετύχαινε μια αυθεντική σχέση με την πραγματικότητα», τονίζει με τη σειρά της η συγγραφέας Βλαχάκη Σοφία-Παναγιώτα. Αυτή η ώθησή του να διαχωρίζει το υποπρολεταριάτο από τη βιομηχανική εργατική τάξη, οφείλεται, κατά την Βλαχάκη, στο μαρξιστή θεωρητικό Γκράμσι.³⁴⁹

Στη μεταφρασμένη από τον Ηλιόπουλο συνέντευξή του³⁵⁰ βλέπουμε τον Alberto Moravia να επιβεβαιώνει τη μαρξιστική παρέκκλιση του ποιητή και την αναζήτηση του πρωτογενούς της ανθρώπινης φύσης: «*Η ανακάλυψη αυτή (ενν. του υποπρολεταριάτου) διαφοροποιεί το κομμουνιστικό πιστεύω του Παζολίνι, το μέχρι τότε πιθανότατα μαοϊκό. Δεν είναι λοιπόν πια η ιδεολογία του ένας κομμουνισμός της διαφώτισης και επιστημονικός, βασισμένος στον Μαρξ, αλλά λαϊκίστικος, συναισθηματικός και εμπυχωμένος από ευλαβική αγάπη για την πατρική γη, από φιλολογική νοσταλγία και ανθρωπολογικό διαλογισμό, ριζωμένο στην πιο αρχαϊκή παράδοση και ταυτόχρονα προφανώς προβαλλόμενος στην πλέον αφηρημένη ουτοπία, με την έννοια του υπαρξιακού, δημιουργικού, παράλογου. Με την ουτοπία μιας κοινωνικής ανανέωσης που θα προερχόταν από τα κάτω, από το υποπρολεταριάτο, σχεδόν σαν ένα είδος επανάληψης της επανάστασης εκείνης που πραγματοποιήθηκε πριν δυο χιλιάδες χρόνια με τα πλήθη σκλάβων και των αποβλήτων που είχαν αγκαλιάσει τον Χριστιανισμό. Την εποχή εκείνη έκανε την μεγάλη του ανακάλυψη του υποπρολεταριάτου σαν κοινωνία εναλλακτική κι επαναστατική, ανάλογη με τις πρωτοχριστιανικές κοινωνίες, ως ένα ασυνείδητο μήνυμα ταπεινότητας και φτώχειας σε αντίθεση με το ηδονιστικό της αστικής τάξης. Πίστευε πως οι απελπισμένοι και ταπεινοί φτωχοσυννοικισμοί θα είχανε συνυπάρξει για πολύ, αγνοί κι ανέγγιχτοι, πλάι στις αριστοκρατικές συνοικίες, μέχρι ότου έφτανε η στιγμή της ωριμότητας για την καταστροφή τους και την γενική αναγέννηση. Αυτή η πολιτική ποίηση, που θυμίζει Ρεμπώ και εμπνέεται από τον Μακάντο, επιτηδευμένη και εστέτ, ήταν παρόλα αυτά*

³⁴⁸Μπράμος Γ. (1995, 1^η Νοεμβρίου). Δεν ξέρω παρά ν' αγαπώ πιστά και στενάχωρα. *cinephilia.gr*. Ανάκτηση 25.9.2018, από

<http://www.cinephilia.gr/index.php/keimena/pressclips/315-pier-paolo-pasolini#>

³⁴⁹Βλαχάκη, Σ.-Π. (2014). *Ο Πολάδης του Πιέρ Πάολο Παζολίνι*. (Διπλωματική Εργασία, Πανεπιστήμιο Πατρών, Τμήμα Θεατρικών Σπουδών Σχολή Ανθρωπιστικών Και Κοινωνικών Επιστημών, ΠΜΣ). σ. 10. Ανάκτηση 26/3/2019 από http://nemertes.lis.upatras.gr/jspui/bitstream/10889/7653/3/Nimertis_Vlachaki%28th e%29.pdf

³⁵⁰Ηλιόπουλος, Β. (1981). Alberto Moravia. *Η Λέξη*, (3), σ.σ. 214-5. Ανάκτηση 26/3/2019 από

<http://www.ekebi.gr/magazines/showimage.asp?file=30224&code=8663&zoom=800>

συνδεδεμένη με τα δύο μυθιστορήματα των φτωχοσυννοικισμών³⁵¹». Ο Στέλιος Κάτσικας συμφωνεί ότι η ιδεολογία του ποιητή ήταν ένας Μαρξισμός «λαϊκίστικος, ρομαντικός, παραδοσιακός και προεκτεινόμενος στην ουτοπία».³⁵²

Γράφει ο συγγραφέας Χανς Μάγκνους Εντσενσμπέργκερ, πως ήταν ο τελευταίος άνθρωπος στον οποίο οι Ιταλοί μπορούσαν να απευθύνονται, για καλό ή για κακό: «...Μέχρι και την δεκαετία του '70 ο κόσμος στρεφόταν ακόμα στους ποιητές για να μάθει το μυστικό της ζωής. Και ο Παζολίνι πίστευε σε αυτόν το ρόλο, δηλαδή στην δημόσια λειτουργία του ποιητή».³⁵³ Εντούτοις, σε μια συνέντευξή του στον Achille Millo το 1967 στο περιοδικό *Mercurio*, ο ποιητής ξεκαθαρίζει ότι «η ποίηση δεν χρειάζεται να μεταφέρεται στο λαό, ο λαός πρέπει να φτάνει την ποίηση μέσω ενεργειών καθόλου φιλολογικών αλλά πολιτικών. Η ποίηση είναι γεγονός υψηλής κουλτούρας και μ' αυτό επικοινωνεί μόνο μια πνευματική ελίτ.». Ο διανοούμενος, γράφει σε άρθρο της στο περιοδικό *Το Δέντρο* η Αρετή Καραμπέλα, δεν απορρίπτει βέβαια, τη λαϊκή ποίηση και τους ακροατές της, αλλά και τη δυνατότητα του μέσου ακροατή να προσλάβει κάποτε μέσω της αθωότητάς του την ουσία και τη συγκίνηση της καθαρής ποιήσεως. Εκφράζει, όμως, έναν «πλατωνικό» αριστοκρατισμό στις απόψεις του για την ποίηση παρά τη μαρξιστική καταγωγή του.³⁵⁴

Ο ποιητής με τις πρώτες του «πολιτικές» ποιητικές συλλογές, στρέφεται λοιπόν, στην καταγραφή και διερεύνηση της υποκουλτούρας του προλεταριάτου, αρθρώνοντας ένα πιο σύγχρονο ποιητικό λόγο, όπως συμπεραίνει ο Sandro Petraglia. Την ίδια στιγμή σκηνοθετώντας, γίνεται ο «ποιητής των εικόνων», εντείνει το ρεαλισμό κινηματογραφώντας την πραγματικότητα της εξαθλιωμένης παρακοινωνίας που ενεργεί στο περιθώριο και με μειωμένη κοινωνική συνείδηση:

...και οι δύο έξω από την ιστορία
σε έναν κόσμο χωρίς άλλα περάσματα
παρά προς το φύλο και την καρδιά...

³⁵¹Βλ. σχετικά & το άρθρο της *L'Espresso*, μεταφρασμένο από τον Σωτήρη Παστάκα: Fortini, F. (1991). Λογοτεχνικοί Μύθοι: Από τον Ρεμπώ στην αιωνιότητα. *Πλανόδιον* (15). Τόμος Γ', σ. 290. Ανάκτηση στις 26/3/2019 από <http://www.ekebi.gr/magazines/ShowImage.asp?file=19579&code=7716>

³⁵²Βλ. σχετικά: Κάτσικας, Σ. (Επιμ.). (2000). *Παζολίνι, Ουγγαρέτι, Κοναζιμόντο* (2η εκδ.). (Σ. Κάτσικας, Μεταφρ.) Αθήνα: Αιγόκερως, σ. 17

³⁵³Μητούς, Μ. (2017, Δεκέμβριος 15). Οι ιστορίες θα μας σώσουν. Ένα ημερολόγιο του 2014. Ανάκτηση 26/3/2019 από <https://pandoxeio.com/2017/12/15/mitsos/>

³⁵⁴Καραμπέλα, Α. (1990). *Το Δέντρο*, (55), σ. 111

Ο άμορφος κόσμος του υποπρολεταριάτου, που κινείται χωρίς νόημα, διατηρεί το μεγαλείο, την ελκρινεία και την ηθική απελπισία του.³⁵⁵ Το *Ακατόνε* για τον Petraglia θα μπορούσε να είναι «ένα ολοκληρωμένο παζολινικό ποίημα» ανάμεσα στο μεταϋπαρξιακό παραμύθι των λυρικών ποιημάτων του Φριούλι και στο αιρετικό πάθος στις *Στάχτες του Γκράμισι*, καταλήγοντας σε ένα είδος ενστικτώδους μαρξισμού της εξέγερσης ενάντια στις αποστειρωμένες αστικές νόρμες³⁵⁶.

Σχολιάζοντας την ποιητική διάσταση του *Ακατόνε*, ο κριτικός κινηματογράφου και μαρξιστής συγγραφέας, Βασίλης Ραφαηλίδης γράφει στο *Βήμα* στις 22 Νοεμβρίου του 1977, σχετικά: «Το 1960, που γύρισε τούτη την πρώτη του ταινία, ο μακαρίτης Πιερ Πάολο Παζολίνι ήταν ήδη γνωστός ποιητής και δοκιμιογράφος και λιγότερο γνωστός μυθιστοριογράφος. Έχοντας περάσει κι ο ίδιος τρομερές μέρες φτώχειας, είχε την ευκαιρία τότε να γνωρίσει καλά τους λούμπεν προλετάριους και να μελετήσει την “ποιότητα” της δυστυχίας τους. Ως ανθρώπους με μειωμένη την κοινωνική τους συνείδηση στο “βαθμό μηδέν”, ολικά ξεκομμένοι από την παραγωγή και από το ιστορικό-κοινωνικό γίνεσθαι στο οποίο αρνούνται να μετάσχουν, δημιουργώντας έτσι μια παρακοινωνία που ενεργεί στο περιθώριο της κοινωνίας και εναντίον της. Το *Ακατόνε* δομείται εξ’ ολοκλήρου πάνω στην οξύτατη ματιά ενός μελετητή που τυχαίνει να ‘ναι και ποιητής, περιγράφοντας λεπτομέρειες ανθρώπινης συμπεριφοράς απόλυτης ακρίβειας. Η λεπτομέρεια αυτή χάνει τη σχολαστική της επιστημοσύνη και γίνεται διάσταση της “καθαρής” ποίησης. Πριν απ’ το καθετί, το *Ακατόνε* είναι η ταινία ενός ποιητή³⁵⁷». Οι δηλώσεις του ίδιου του συγγραφέα, το χειμώνα του ‘62 διευκρινίζουν: «...Εγώ ασχολήθηκα με την λαϊκή ποίηση» που την όριζε ως «ποίηση που έχει γίνει από το λαό, η πραγματική ποίηση, και ποίηση που γίνεται για το λαό...»³⁵⁸.

Ο Νίκος Σούλης έχει ήδη διακρίνει σε άρθρο του τη διαχρονικότητα του τοπίου της παραγκούπολης του Παζολίνι, συγκρίνοντάς τη ακόμα και με μια φτωχή γειτονιά της Αθήνας, στη σημερινή Ακαδημία Πλάτωνος,³⁵⁹ ο Γιώργος Κόκκινος, απευθυνόμενος στους Παζολίνι Παβέζε και Μοράβια, γράφει το ποίημα *Δέντρο του Μυαλού μου*, συνδέοντας τους σύγχρονους Ιταλούς ποιητές

³⁵⁵ Απόσπασμα από το ποίημα “Il mio desiderio di ricchezza” της συλλογής *Η Θρησκεία του Καιρού μου* [Βλ. σχετικά: Petraglia, S. (1987). *Pasolini* (Σειρήνη Τ. Μετάφραση). Μ. Κονδύλη (επιμ.). Αθήνα: Ηράκλειτος. σ. 33]

³⁵⁶ Petraglia, S. (1987). ό.π. σ. 25

³⁵⁷ Βλ. σχετικά: <https://m.myfilm.gr/v2/site-map-2/movies/81-drama/2855-accattone-1961?showall=1> & <https://camerastyloonline.wordpress.com/2021/02/05/accattone-1961-sto-kanali-tis-voulis/> & <https://m.myfilm.gr/v2/site-map-2/movies/81-drama/2855-accattone-1961?showall=1>

³⁵⁸ Petraglia, S. (1987). ό.π. σ. 30

³⁵⁹ Σούλης, Ν. (1987). Ακαδημία Πλάτωνος. *Οδός Πανός*, (28)., σ. 32

με το λαό, μιλώντας για «τα φτερά νεκρών αγγέλων, σαν τις μοτοσυκλέτες κάποιων Ιταλών».³⁶⁰

3.2 Η καταγγελία της αστικής κατανάλωσης στη συλλογή *Η Θρησκεία του Καιρού μου*

Στην ποιητική συλλογή *La Religione del mio tempo* (*Η Θρησκεία του Καιρού μου*)³⁶¹, που ακολούθησε, τέσσερα χρόνια μετά, το 1961, τις *Στάχτες του Γκράμισι*, ο αναγνώστης αντιλαμβάνεται αμέσως την αποστροφή του ποιητή για την αστική τάξη. Οι στίχοι συχνά απευθύνονται κυρίως σε κριτικούς και ηθικολόγους και αφήνουν χώρο στο επίγραμμα και στο τραγούδι, διαπιστώνει στο λογοτεχνικό του μπλοκ, ο συγγραφέας Κωνσταντίνος Κοκολογιάννης.³⁶² Ο Παζολίνι στο εξής θα καταγγέλλει μέσω της ποίησης και μέσω των συγγραμμάτων του, ότι γίνεται σταδιακά, σε ιδεολογικό επίπεδο, αστικοποίηση του υποπρολεταριάτου και θα επέλθει η «κατάρρευση του λαϊκίστικου και χριστιανικού κουμμουνισμού», γράφει το 1981 ο Ηλιόπουλος στο εκτενές άρθρο του στο περιοδικό *Η Λέξη*. Μεταφέρει δε τα λόγια του Alberto Moravia που συμφωνούσε με τον Παζολίνι ότι, «με την έκρηξη του καταναλωτισμού, αντί να αποτελέσει φορέα της γενικής αναγέννησης η προλεταριακή τάξη, έπαυσε ξαφνικά να είναι ταπεινή και αντικατέστησε την κλίμακα των αξιών της αγροτικής κουλτούρας με εκείνη του καταναλωτισμού».³⁶³ Μετά την κατάρρευση του μυθικού παρελθόντος του γενέθλιου τόπου του Φριούλι, επέρχεται και αυτή των ιδεολογιών, γράφει στο λογοτεχνικό της άρθρο η Angela Biancofiore σχολιάζοντας τη συλλογή *La Religione del mio tempo*.³⁶⁴

Ο Petraglia πιστεύει ότι τα τέσσερα χρόνια μεταξύ της συλλογής *Στάχτες του Γκράμισι* και εκείνης που ακολούθησε το 1961, *Η Θρησκεία του Καιρού μου*, συναντάμε την «τυπική, αισθητική και φιλοσοφική σημασία της ποίησης του

³⁶⁰Κόκκινος, Γ. (1989). Δέντρο του Μυαλού μου. *Πλανόδιον* (11)., σ. 245

³⁶¹Η συλλογή έχει έξι τμήματα και οργανώνεται σε τρία μέρη: «Ο Πλούτος», «Σ' ένα αγόρι» και «Η Θρησκεία του Καιρού μου» στο πρώτο μέρος, «Ταπεινωμένος και προσβεβλημένος», που αποτελείται από επιγράμματα, και τα «Νέα επιγράμματα» στο δεύτερο μέρος. Κυκλοφόρησε τον ίδιο χρόνο που εμφανίστηκε κι η πρώτη του ταινία *Accattone*. [Βλ. σχετικά <http://logoskaitexni.blogspot.com/2015/11/pier-paolo-pasolini.html> & <https://pasolinilepaginecorsare.blogspot.com/2015/09/>

³⁶²Κοκολογιάννης, Κ. (2015). Pier Paolo Pasolini-Η άγνωστη πλευρά μιας ιδιοφυίας. Ανακτήθηκε στις 25.3.2018, από <http://logoskaitexni.blogspot.gr/2015/11/pier-paolo-pasolini.html>

³⁶³Ηλιόπουλος, Β. (1981). Alberto Moravia. *Η Λέξη*, (3)., σ. 216. Ανάκτηση 26/3/2019 από <http://www.ekebi.gr/magazines/showimage.asp?file=30224&code=8663&zoom=800>

³⁶⁴Biancofiore, A. (1993). Αποκάλυψη της λογικής και το τέλος της ιστορίας. *Ο Πολίτης*. (124)., σ. 55

Παζολίνι». Παρατηρεί τον ποιητή στο ποίημα “La Resistenza e la sua luce” να διακατέχεται σαφώς από μια ζωτική ορμή να δράσει με πράξεις και να εκφράσει την ανάγκη ακόμη και της ένοπλης δράσης ενάντια στην τρομερή σύγχρονη πραγματικότητα:

*Έφτασα στις μέρες της αντίστασης χωρίς να ξέρω τίποτα πέρα από το ύφος:
ύφος όλο φως, αλησμόνητη συνείδηση του ήλιου*

Το θέμα του φωτός και της λαμπρότητας των αντιστασιακών στιγμών δεν θα εγκαταλείψει ποτέ τον Παζολίνι, σχολιάζει ο Petraglia. Τα αίτια της ήττας βρίσκονται σε αντιπαράθεση με το μόνιμο έντονο «φως» και του αδυνατίζουν την πολιτική ελπίδα. Ο πρωτότερος διάλογός του στις *Στάχτες του Γκράμσι*, διατύπωνε το διχασμό και τη σύγκρουση αναπτύσσοντας την κινητήρια αντίφαση, και έχει ήδη το «ύφος» μιας εξομολόγησης μέσα στη συμβολική αποσύνθεση του φωτός³⁶⁵:

*Η διαστροφή μου να αντιφάσκω
Να είμαι με σένα και εναντίον
με σένα στην καρδιά, στο φως
κι ενάντια σε σένα στα σκοτεινά μου σπλάχνα, των πατρώνων
συμβόλων προδότης · στη σκέψη, ίσως
και στην πράξη³⁶⁶.*

Στη συλλογή ο διανοούμενος, λοιπόν, δείχνει να βρίσκεται σε ένα αδιέξοδο ιδεολογικό και πολιτικό, δρώντας πια αυτόνομα, έστω και «μέσα σ’ ένα κόσμο που παραπαιεί μετά την εξαφάνιση του “ήλιου”». Ο Κορδομενίδης στο *Εντευκτήριο*, ταυτίζει και τις δύο συλλογές με την «επιθυμία του ποιητή για φως», και το να «συναντηθεί στη συνείδησή του με τις δυνάμεις που αλλάζουν τον κόσμο προς το καλύτερο».³⁶⁷ Ταυτόχρονα, ο αρχαίος κόσμος των ποιητικών περιπλανήσεων έχει τελειώσει και ο ποιητής ρίχνει μια αναδρομική ματιά στο παρελθόν του και στις πρώτες θρησκευτικές του αυταπάτες: ...η εκκλησία του εφηβικού έρωτα είχε πεθάνει στους αιώνες, και ζούσε μόνο στην παλιά, πονεμένη

³⁶⁵Petraglia, S. (1987). ό.π. σ. 26

³⁶⁶Απόσπασμα από την τέταρτη ενότητα του ποιήματος «Οι στάχτες του Γκράμσι» [βλ. σχετικά: Σκαμνάκης, Θ. (2018, Σεπτέμβριος 16). Παζολίνι, αμφιβολία και συνείδηση. *RED LINE*. Ανάκτηση 23.9.2018 από <https://redlineagrinio.gr/greece/opinion/65397-pazolini-amfivolia-syneidisi-thanasi-skamnaki> & <https://www.kommon.gr/politismos/item/2140-pazolini-amfivolia-kai-syneidisi-tou-thanasi-skamnaki>]

³⁶⁷Κορδομενίδης, Γ. (2015, 2 Νοεμβρίου). *Εντευκτήριο*. Ανάκτηση 20/6/2019 από http://cumulativeness10.rssing.com/chan-6246833/all_p54.html & <http://cumulativeness10.rssing.com/browser.php?indx=6246833&item=1078>

μυρωδιά των αγρών.³⁶⁸ Και επιβεβαιώνεται ο μαρασμός μιας ολόκληρης ποιητικής περιόδου: ...Πως έφτασε μακριά από την καθαρά εσωτερική ταραχή της καρδιάς σου και από το τοπίο με τις πρίμουλες και τα βλαστάρια του μητρικού Φριούλο, το Αηδόνη το γλυκοφλογερό της Καθολικής Εκκλησίας!...³⁶⁹.

Υπάρχει, παρ' όλα αυτά, και μια επιθυμία προσωπικού ευδαιμονισμού, που είναι ίσως, κατάλοιπο μιας έμφυτης αντίληψης της αστικής του προέλευσης, σημειώνει ο Χατζηγάκης. Στοιχείο που αντηχεί σαν παρέκκλιση προς ένα τρόπο ζωής που θα του πρόσφερε ανέσεις, τις οποίες στερήθηκε στα πρώτα χρόνια της εγκατάστασής του στη Ρώμη. Αλλά και ο ίδιος, συμπληρώνει ο Χατζηγάκης, «σα να αισθάνεται τύψεις γι' αυτό, εξομολογείται πως»: «ο άνθρωπος έχει επιθυμίες ταπεινές». Αυτό φαίνεται στο ποίημα "Il mio desiderio di ricchezza" όπου ανάμεσα στις άλλες «ταπεινές επιθυμίες» είναι: "Και σίτι, σε περιοχή που μένουν άνθρωποι που δε σου φέρνουν λύπη", όπου διακρίνεται ο προσωπικός ευδαιμονισμός ταυτόχρονα με την ευαίσθητη ιδιοσυγκρασία του. Και «Τριγύρω θα' βαζα καθίσματα και πολυθρόνες, μ' ένα παλιό τραπέζι και λίγους πίνακες "παλιούς, σκληρών μανιεριστών, με τις χρυσές κορνίζες τους...Μες στην κρεβατοκάμαρα (ένα απλό κρεβάτι με σκεπάσματα ανθοκέντητα από Καλαβρινές και Σαρδηνές 'φαμένατη συλλογή μου θ' αναρτούσα με τους αγαπημένους πίνακες μου...»³⁷⁰.

Άλλωστε, παρεμβαίνοντας και ασκώντας κριτική σε άλλους διανοούμενους της εποχής, με μια σειρά *Επιγραμμάτων*, που τα συναντάμε στη συλλογή, και με την ολοκλήρωση της πρώτης κινηματογραφικής του φάσης το 1963, με την ταινία *Ricotta*, ο Παζολίνι, κατά τον Petraglia, κλείνει οριστικά τον εξιδανικευμένο κόσμο των συνοικισμών που σταδιακά εξαϋλώνεται και δίνει τη θέση σε ένα γενικότερο καταγγελτικό λόγο³⁷¹. Στα *Επιγράμματα* τίγονται θέματα πολιτικής και λογοτεχνικής επικαιρότητας, εκδηλώνεται όλος ο ασυμβίβαστος χαρακτήρας του απέναντι σ' όλους αυτούς που γίνονται παράγοντες ανάσχεσης της πορείας του ανθρώπου, και με ειρωνική διάθεση, τους σατιρίζει, τους νιώθει προσωπικούς εχθρούς του, αισθάνεται πως στο πρόσωπό του καταπατιέται η αξιοπρέπεια κι η ανθρωπιά του συνόλου. Χαρακτηριστικά, την πρώτη σειρά αυτών των επιγραμμάτων την τιτλοφορεί «Ταπεινωμένος και προσβεβλημένος», χωρίς διάθεση ευσπλαχνίας και ελέους, γράφει ο Χατζηγάκης: «Τόσο υποκρίνεσαι, που σαν απ' την υποκρισία σου πεθάνεις θα 'σαι στην κόλαση, Μα στον Παράδεισο πως βρίσκεσαι θα παριστάνεις»³⁷². Η απόφαση

³⁶⁸Petraglia, S. (1987). ό.π. σ. 27

³⁶⁹Petraglia, S. (1987). ό.π. σ.σ. 64-65

³⁷⁰Χατζηγάκης, Π. (1979). *Πιερ Πάολο Παζολίνι-Θεώρηση της ζωής και του έργου του. Επιλογή και απόδοση ποιητικών κειμένων*. Αθήνα: Δίφρος., σ. 44. [Βλ. σχετικά &: Petraglia, S. (1987). ό.π., σ. 44]

³⁷¹Petraglia, S. (1987). ό.π. σ. 28

³⁷²Μεταφρασμένο από τον χατζηγάκη απόσπασμα του επιγράμματος απευθυνόμενο στο σκηνοθέτη Gian Luigi Rondi (Βλ. σχετικά: <https://www.dagospia.com/rubrica->

του διανοητή ν' αγωνισθεί για την αλήθεια βαραίνει από τη συνείδηση της ιστορικής της υπόστασης: «Μονάχα στις παράλογες συνθήκες που επιβιώνουν το Βυζάντιο και το Τρέντο κυριαρχεί ο θάνατος, αλλά εγώ δεν πέθανα και θα μιλήσω».³⁷³ Η συγγραφέας Angela Biancofiore που μεταφράζεται σε άρθρο του περιοδικού *Ο Πολίτης* από την Αφροδίτη Αθανασοπούλου, διαπιστώνει ότι ο ποιητής βρίσκεται σε «ερωτική σχέση με τον κόσμο, σε μια σφοδρή επιθυμία προσκόλλησης στο πραγματικό, μιὰ σταθερή προσπάθεια κατανόησης τής σύγχρονης πραγματικότητας». Από «υπερβολική αγάπη» επιλέγει να συνεχίσει να μαρτυρεί, ακόμα και μετά τις διαψεύσεις, πολιτικές και προσωπικές, οι όποιες τον καταδίκασαν σε μια δραματική απομόνωση:

*Σημείο σκανδάλου, γελοία αγιότητα. Κι ήταν προορισμένη να γίνει βίτσιο: για τι η εποχή σαπίζει την ηπιότητα και δίνει, θλιμμένο δώρο στον εαυτό της, την ιδεοληψία. Κι αν βρήκα πάλι μια θλιμμένη αγνότητα ν' αγαπώ τον κόσμο, ο δικός μου είναι παρά έρωτας, γυνόνος έρωτας, χωρίς μέλλον.*³⁷⁴

Αναλύει ευρύτερα όλη τη συλλογή ο Στέλιος Κάτσικας, διαπιστώνοντας ότι έχει ξεκινήσει φανερά η εποχή της ποιητικής ωριμότητας, καθώς εναλλάσσονται τρία διαφορετικά σχήματα, μικρά επιγράμματα σαρκασμού ειρωνείας με βάση τα επιγράμματα των ελληνιστικών χρόνων, δίστιχα ή τρίστιχα κατά την Ιταλική ποίηση του 19^{ου} αιώνα, και πολλαπλότητα αριθμών και μέτρου, που θυμίζει Ρώσους ποιητές, όπως Μαγιακόφσκι Βοονισέσκι.³⁷⁵ Το 1955, ο Παζολίνι ιδρύει και δουλεύει μαζί με τους Ροβέρσι, Λεονέτι, Ρομάνο και Φορτίνι το φιλολογικό περιοδικό *Officina* που παρά τη μικρή διάρκεια (κλείνει οριστικά το 1959 μετά από ένα άρθρο που έγραψε ο Παζολίνι εναντίον του Πάπα Πίου XII), παραμένει σπουδαία μαρτυρία μιας μερίδας Ιταλών διανοούμενων απέναντι στα σύγχρονά τους προβλήματα. Το δοκίμιο *Πάθος και Ιδεολογία* και τα «λυρικά» κομμάτια, όπως τα χαρακτηρίζει ο Φοίβος Δέλφης στα «Δελφικά Τετράδια», της συλλογής, που εκδίδονται αντίστοιχα το 1960 και 1961, παραμένουν η σημαντικότερη συμβολή του Παζολίνι στο περιοδικό³⁷⁶.

2/media_e_tv/vecchio-cinema-paradiso-ecco-epigramma-pasolini-rondi-sei-132512.htm
Gian Luigi Rondi & Un ritratto di Gian Luigi Rondi, critico anti-Pasolini, di Pietro Serio
(25 SETTEMBRE 2016). Ανάκτηση από
<http://www.centrostudipierpaolopasolinicasarsa.it/approfondimenti/un-ritratto-di-gian-luigi-rondi-critico-anti-pasolini-di-pietro-serio/>

³⁷³ Χατζηγιάκης, Π., ό.π., σ. 43

³⁷⁴ Biancofiore, A. (1993). Αποκάλυψη της λογικής και το τέλος της ιστορίας. *Ο Πολίτης*. (124). σ. 59

³⁷⁵ Κάτσικας, Σ. (Επιμ.). (2000). *Παζολίνι, Ουγγαρέτι, Κοναζιμόντο* (2η εκδ.). (Σ. Κάτσικας, Μεταφρ.) Αθήνα: Αιγόκερως, σ. 15

³⁷⁶ Pasolini, P. P. (1981). *Ανθολόγιο*. (Φ. Δέλφης, μεταφρ.). Π. Μισερλής (επιμέλεια). Αθήνα: Δελφικά Τετράδια, σ. 13

Στα τελευταία του κείμενα, ωστόσο, σταδιακά έλεγε ότι δεν αναγνώριζε πλέον τον κόσμο του υποπρολεταριάτου, ενώ αποτελούσε βέβαια, τη θεμελιώδη ανακάλυψη της νιότης του³⁷⁷, καθώς ήταν ένας «άνθρωπος που πάντα εκλαΐκευε την εμπειρία του και τις σκοτεινές πλευρές της ανθρώπινης ύπαρξης», όπως παραδέχεται ο Italo Calvino και παραθέτει στην εισαγωγή του βιβλίου ο Γιώργος Μάρκου. Ο Κώστας Παπαθανασίου, σε μια αναδρομή της ποιητικής πορείας του ως εκείνη την περίοδο, από τη μαρξιστική δηλαδή αφετηρία του Παζολίνι μέχρι την καταγγελία του μέσω των ποιημάτων του και της αρθρογραφίας του για την καταναλωτική κοινωνία, παρατηρεί εντέλει την απομόνωση του ποιητή και την αδυναμία της τέχνης του μπροστά σε μία νέα πραγματικότητα που απλώνεται απειλητική και αλλοτριώνει τα πάντα. Ο Παζολίνι πιστεύει πως δεν μπορεί να απευθύνεται πλέον απευθείας στο λαό.³⁷⁸ Όπως χαρακτηριστικά είχε αναφέρει ο Παζολίνι σε ένα γράμμα του προς τον Italo Calvino³⁷⁹: «Αυτόν τον απεριόριστο κόσμο της υπαίθρου τον προεθνικό και προβιομηχανικό, που επιβίωνε πριν από λίγα χρόνια, θρηνώ [...] Είπα και το επαναλαμβάνω, ότι ο εκπολιτισμός του καταναλωτικού Κέντρου, κατέστρεψε τους διάφορους πολιτικούς του Τρίτου Κόσμου [...] Η συμμόρφωση με ένα τέτοιο πρότυπο συνίσταται πρώτα απ' όλα στο υπαρξιακό: στο σώμα και στη συμπεριφορά. Εδώ ζούνε οι αξίες, που δεν έχουν ακόμα εκφραστεί, της νέας κουλτούρας, του πολιτισμού και της κατανάλωσης, δηλαδή του νέου και πιο καταναλωτικού ολοκληρωτισμού που έγινε ποτέ. Από την άποψη της γλώσσας γίνεται η υπαγωγή όλων των γλωσσών σε μία επιστημονική γλώσσα, με μία τεράστια φτώχεια της εκφραστικότητας. Οι διάλεκτοι³⁸⁰ και τα μητρικά ιδιώματα απομακρύνθηκαν μέσα στο χρόνο [...]».

³⁷⁷Μάρκου, Γ. (1996). *Κουβεντιάζοντας με τον Πιερ Πάολο Παζολίνι*. Αθήνα: Αίολος. (Πρόλογος από τον Italo Calvino)

³⁷⁸Παπαθανασίου, Κ. (2005). Παζολίνι-το θέατρο του λόγου. *Οδός Πανός*, (130)., σ. 69 [Βλ. και Παπαθανασίου, Κ. (2013, Ιανουάριος 15). Παζολίνι-το θέατρο του λόγου. *Bibliothèque*. Ανάκτηση 26/3/2019 από <http://www.bibliothèque.gr/article/14349>]

³⁷⁹βλ. σχετικά: Δημόπουλος Μ. (επιμ.). (1997). *Πιερ Πάολο Παζολίνι: Φεστιβάλ Κινηματογράφου Θεσσαλονίκης*. Αθήνα: Αιγόκερως., σ.σ. 129-130. Ανάκτηση 26/3/2019 από <http://my.filmfestival.gr/default.aspx?lang=el-GR&page=19&id=80207>

[Βλ. σχετικά & Πιέρ Πάολο Παζολίνι, «8 Ιουνίου 1974. Το πεπερασμένο της ιστορίας και του κόσμου της υπαίθρου». (1985). *Οδός Πανός*, (20-21). 5-6. Βλ. & Βλαχάκη, Σ.-Π. (2014). *Ο Πυλάδης του Πιέρ Πάολο Παζολίνι*. (Διπλωματική Εργασία, Πανεπιστήμιο Πατρών, Τμήμα Θεατρικών Σπουδών Σχολή Ανθρωπιστικών Και Κοινωνικών Επιστημών, ΠΜΣ, Πάτρα). σ. 7. Ανάκτηση 26/3/2019 από http://nemertes.lis.upatras.gr/jspui/bitstream/10889/7653/3/Nimertis_Vlachaki%28the%29.pdf]

³⁸⁰Η απόφασή του να χρησιμοποιήσει τη διάλεκτο του Friuli για τα νεανικά του ποιήματα και όχι την επίσημη ιταλική γλώσσα, είναι μια μορφή αντίδρασης και επανάστασης ενάντια στο φασιστικό καθεστώς, το οποίο είχε ως στόχο την εξάλειψη κάθε μορφής διαλέκτου, αλλά και κάθε στοιχείου της στο θέατρο, τη μουσική και τη λογοτεχνία. [βλ.

Ο Κωνσταντίνος Μούσσας μεταφράζει και δημοσιεύει σε λογοτεχνικές ηλεκτρονικές σελίδες τα παρακάτω χαρακτηριστικά ποιήματα, «Στην Κόκκινη Σημαία» (“Alla Bandiera Rossa”) και «Στο Έθνος μου» (“Alla mia Nazione”)³⁸¹, που ανήκουν στη συλλογή *La Religione del mio tempo*.

«Στην Κόκκινη Σημαία»³⁸²

Γι’ αυτόν που γνωρίζει μόνο το χρώμα σου, σημαία κόκκινη
πρέπει να υπάρχουν πραγματικά, γιατί κι εκείνος υπάρχει:
αυτός που ήταν καλυμμένος από καύκαλα είναι καλυμμένος με πληγές,
ο ξωμάχος γίνεται ζητιάνος
ο ναπολιτάνος καλαβρέζος, ο καλαβρέζος αφρικανός
ο αναλφάβητος αγελάδα ή σκύλος.
Αυτός που λίγο γνώρισε το χρώμα σου, σημαία κόκκινη
πρόκειται να μη σ’ αναγνωρίζει πια ακόμα και με τις αισθήσεις:
εσύ που καυχόσαι για τόσες δόξες αστικές και εργατικές
ξανάγινες ένα κουρέλι και σ’ ανεμίζει ο πιο φτωχός.

«Στο Έθνος μου»³⁸³

Ούτε λαός αραβικός, ούτε λαός βαλκανικός, ούτε λαός αρχαίος
μα έθνος ζωντανό, έθνος ευρωπαϊκό:
και τι είσαι; Γη των δούλων, των πεινασμένων, των διεφθαρμένων ηγετών
δουλοπάροικων, νομαρχών αντιδραστικών,
δικηγόρισκων πασαλειμμένοι με μπριγιαντίνη και πόδια βρώμικα
φιλελεύθερων λειτουργών, θρασίμια όπως οι φαρισαίοι θείοι,

σχετικά Τσαούσης, Ι. (2005). Πέτρος Παύλος Παζολίνι :Ποιήματα του Φριούλι. *Οδός Πανός*, (130). σ. 73]

³⁸¹Βλ. σχετικά: Μούσσας, Κ. (28 Ιουνίου 2016). Τρία ποιήματα-του Πιερ Πάολο Παζολίνι. Ανάκτηση από <http://fear.gr/?p=14369>

³⁸²Μετά την πρώτη απόδοση το 1981 από το Φοίβο Δέλφη στο *Ανθολόγιο* [Βλ. σχετικά: Pasolini, P. P. (1981). *Ανθολόγιο*. (Φ. Δέλφης, μεταφρ.). Π. Μισερλής (επιμέλεια). Αθήνα: Δελφικά Τετράδια., σ. 46], σε μετάφραση από το Γιώργο Κεντρωτή δημοσιεύεται στο λογοτεχνικό blog *alonakitispoiisis*: Κεντρωτής, Γ. (2011, 19 Αυγούστου). Στην Κόκκινη Σημαία. Ανάκτηση από http://alonakitispoiisis.blogspot.com/2011/08/blog-post_5677.html . Σε διαφορετική απόδοση μεταφράστηκε και από τον Σωτήρη Παστάκα [βλ. σχετικά: Παζολίνι, Π.Π. (2021). *Ρωμαϊκές Νύχτες*. (Σ. Παστάκας, μεταφρ.). Αθήνα: *bibliothèque*., σ. 65]

³⁸³Από τον Δημήτρη Δακρέτα σε ένα μικρό βιβλίο που επιμελήθηκε ο Γιώργος Χρονάς, με τίτλο *Μια στιγμή: Τέσσερα ποιήματα του Pier Paolo*, είχε μεταφραστεί το «Στο έθνος μου», μετά την πρώτη εκδοχή το 1981 από το Φοίβο Δέλφη στο *Ανθολόγιο* [Βλ. σχετικά: Pasolini, P. P. (1981). *ό.π.*, σ. 47]

ένα στρατόπεδο, ένα εργαστήρι, μια ελεύθερη παραλία, ένα πορνείο!
Εκατομμύρια μικροαστών, όπως τα εκατομμύρια των γουρουνιών
βόσκουν σπρώχνοντας κάτω από τα άθικτα αρχοντικά
ανάμεσα στις ξεβαμμένες πια αποικιακές κατοικίες, όπως οι εκκλησίες.
Ακριβώς επειδή υπήρξες, δεν υπάρχουν πια,
ακριβώς επειδή ήσουν συνείδηση τώρα είσαι ασυνείδητη.
Και μόνο επειδή είσαι καθολική, δεν μπορείς να σκεφτείς
πως το δικό σου κακό είναι κάθε κακό: ενοχή κάθε κακού.
Βούλιαξε στην ωραία σου θάλασσα, κι ελευθέρωσε τον κόσμο.

Με το μεταφρασμένο στα ελληνικά από τη Λένα Κωνσταντέλλου, ποίημα «Συνενοχή ανάμεσα στο υποπρολεταριάτο και τον Θεό», ο Παζολίνι αποχαιρετά ουσιαστικά για πάντα το υποπρολεταριάτο³⁸⁴. Ο Μπαλντόρδος στο διαδικτυακό του άρθρο, επαληθεύει την κατεύθυνση του διανοούμενου να στηλιτεύσει την βιομηχανική τάξη της χώρας του εξίσου με την προλεταριακή, καθώς έκοβε αργά και σταθερά τις ρίζες της παραδοσιακής ιταλικής κοινωνίας³⁸⁵. Μιλώντας γι' αυτό το υποπρολεταριάτο της Ρώμης, σε συνέντευξή του στη *La Stampa* την Πρωτοχρονιά του 1975, που μας μεταφέρει ο αρθρογράφος Δημήτρης Λένης, ο ποιητής δείχνοντας ταυτόχρονα και το μέγεθος της φανταστικής εξιδανίκευσης που έτρεφε, τόνιζε τον «εκμαυλισμό αυτού του κόσμου από τον ύστερο καπιταλισμό της τηλεοπτικής μονοκρατορίας»: «Ήταν ένας κόσμος περιθωριακός και τρομερός στη σκληρότητά του, αλλά διατηρούσε έναν δικό του κώδικα τιμής και γλώσσας, ο οποίος δεν αντικαταστάθηκε με τίποτα. Σήμερα τα παιδιά των συνοικισμών τρέχουν με μηχανές και βλέπουν τηλεόραση αλλά δεν ξέρουν να μιλάνε, μόλις που καταφέρνουν να τραυλίζουν πια. Είναι το βασικό πρόβλημα όλου του αγροτικού κόσμου ή τουλάχιστον της κεντρικής και νότιας Ιταλίας».³⁸⁶ Αντιπροσωπευτική ήταν η θέση του στις διαμάχες μεταξύ του ίδιου, του Μοραβία και του Καλβίνο³⁸⁷, που διεξήχθησαν σε δύο διαφορετικές

³⁸⁴Χρονάς Γ. (2004). *Μια στιγμή Πιερ Πάολο Παζολίνι* (3η έκδοση). Αθήνα: Οδός Πανός., σ.120 [Βλ. και Κωνσταντέλλου Λ. (1982). «Συνενοχή ανάμεσα στο υποπρολεταριάτο και τον Θεό». *Οδός Πανός*, (7). σ.σ. 65-66. (Μετάφραση Λένας Κωνσταντέλλου απ' το βιβλίο «Θεώρημα».)]

³⁸⁵Μπαλντόρδος Γ. (4 Νοεμβρίου 2017). Ποίηση σε σχήμα τριαντάφυλλου. Ανάκτηση 26/3/2019 από <http://giorgosbalurdos.blogspot.com/2017/11/blog-post.html>

³⁸⁶Λένης, Δ. (2015, Οκτώβριος 21). Μια ζωή γεμάτη βία: Σκόρπιες σημειώσεις για τη (βιο)πολιτική του Παζολίνι. Ανάκτηση 26/3/2019 από <https://info-war.gr/mia-zoi-gemati-via-skorpies-simiosi/>). Βλ. και: Η «Προφητεία» του Παζολίνι. (1 Νοεμβρίου 2021). Ανάκτηση 3/12/2021 από <http://artinews.gr/η-προφητεία-του-πιερ-πάολο-παζολίνι.html>

³⁸⁷Κωνσταντέλλου, Λ. (1982). "8 Ιουνίου 1974 το πεπερασμένου της ιστορίας και του κόσμου της υπαίθρου" του Παζολίνι. *Οδός Πανός*, (20-21). σ. 4. (μετάφραση Λένας Κωνσταντέλλου από την «Πάεζε Σέρα», "γράμμα ανοιχτό στον Ίταλο Καλβίνο").

περιόδους. Από τις στήλες της *Espresso* πρώτα, το 1962, και της *Corriere della Sera*, λίγο πριν το θάνατό του, το 1974. Στους δύο επικριτές του που του καταλογίζουν ότι διαπνέεται από έναν «απαράδεκτα αφελή νατουραλισμό», ο Παζολίνι απαντά: «Αν είμαι ή όχι αφελής είναι δικό μου πρόβλημα. Ωστόσο, αυτό δεν μ' εμποδίζει ν' ασκήσω κριτική στο σύγχρονο κόσμο, έτσι όπως έχει καταντήσει... Κύριοι, είτε σας αρέσει είτε όχι, η ιστορία... νίκησε -δυστυχώς, κατ' εμέ- τη φύση... Αυτό σημαίνει ότι δεν υπήρξε κανείς ποτέ τόσο εκνευριστικά μονότονος, μονόχρονος και εξοργιστικά κομφορμιστής όσο ο καταναλωτής... Είναι αυτή η εξουσία (με κεφαλαίο Ε) του καταναλωτή που μας εξισώνει. Και αυτή η εξίσωση τείνει προς (αν δεν είναι κιόλας) το φασισμό... Μεσ στην αφέλειά μου επιτρέψτε μου όμως ν' αντιστέκομαι όσο και όπως μπορώ...».³⁸⁸ Θέτοντας και το ζήτημα του ποιος θα έπρεπε να είναι ο παραλήπτης των έργων του, διαπιστώνει ότι με το πέρασμα από το αγροτικό και προβιομηχανικό στάδιο στο βιομηχανικό, αυτός ο ιδανικός και αγνός λαός του Γκράμσι που ήταν διαχωρισμένος από την αστική τάξη, σταμάτησε να υπάρχει, αφού η κατανάλωση πια ενός έργου κινηματογραφικού ή λογοτεχνικού είναι μια μαζική κατανάλωση με ό,τι αυτό συνεπάγεται.³⁸⁹

Μεταφέρει σε συνέντευξή του τα λόγια του ποιητή σχετικά με τον καταναλωτισμό, ο Γιάννης Παπιάς: «...βρισκόμαστε αντιμέτωποι με μια καταστροφική καταιγίδα της καταναλωτικής μανίας ενός χυδαίου και ανιστόρητου καπιταλιστικού συστήματος, μιας μανίας όμως που, δυστυχώς, τα ίδια τα άτομα την επιλέγουν, οι ίδιες οι μάζες την ακολουθούν εφευρίσκοντας χιλιάδες τρόπους δικαιολογητικής απόρριψης»³⁹⁰. Είχε, εν πολλοίς, προφητεύσει ο ποιητής την κατάρρευση του παραδοσιακού πολιτισμού του προφορικού λόγου, το ξερίζωμα της ζωντανής γλώσσας, των διαλόγων και της γλωσσικής συμπεριφοράς, και ότι το λούμπεν προλεταριάτο δεν θα είναι ικανό πια να μιλήσει ως δέσμιο πια της εικόνας, ανακεφαλαιώνει ο Βίκτορ Ιβάνοβιτς στο επιστημονικό του άρθρο στο *Δέντρο*. Διέβλεπε λοιπόν, την επιβολή του

Ανάκτηση 26/3/2019 από
<http://www.ekebi.gr/magazines/showimage.asp?file=1958&code=7242&zoom=800>

³⁸⁸Φιλίππη, Δ. (1996). Οι στάχτες του Πιέρ Πάολο και τα κόλλυβα της λήθης. *Αντί* (598). σ. 59.

Ανάκτηση 26/3/2019 από
<http://pandemos.panteion.gr/index.php?lang=el&op=record&type=&page=0&pid=iid:15389&q=isMemberOfCollection-cid:486>

³⁸⁹Δημόπουλος, Μ. (Επιμ.). (1997). *Pier Paolo Pasolini: Φεστιβάλ Κινηματογράφου Θεσσαλονίκης 1994*. Αθήνα: Αιγόκερως. σ. 133. [Βλ. & Παζολίνι, Π. Π. (1999). *Μυθοπλασία*. (Φ. Χατζηαντωνίου, μεταφρ.) Αθήνα: Νισσιδές, σ. 118, σ.σ. 126-7]

³⁹⁰Ιντζέμπελης, Ε. (2018, 3 Απριλίου). Γιάννης Η. Παπιάς: συνέντευξη στον Ελπιδοφόρο Ιντζέμπελη. Ανάκτηση στις 12.4.21 από <https://diastixo.gr/sinentefxeis/ellines/9546-giannis-pappas-sinenteuksi>

ολοκληρωτισμού της κατανάλωσης που οδηγεί στην καταπίεση και που θυμίζει τον «οργουελικό εφιάλτη» του σήμερα³⁹¹.

Η προφητική προβληματική που αναφύεται μέσα από το έργο του Παζολίνι σε αυτή τη φάση, εξακολούθησε να είναι και καίρια σύγχρονη. Κατά τον Παζολίνι, ανάμεσα στο 1961 και το 1975, συντελέστηκε μια γενοκτονία, καταστράφηκε πολιτιστικά ένα πληθυσμός. Από την «μεγαλειώδη λαϊκή μεγαλούπολη» όλοι οι κάτοικοι έχουν εκτοπιστεί, δίνοντας τις θέσεις τους σε νέους στερημένους απ' τις αξίες και τα πρότυπά τους, μετουσιωμένοι σε «προνόμφες» ενός άλλου τρόπου ζωής και αντίληψης, του μικροαστού³⁹².

Όμως, ως προς τον κοινωνικό χαρακτήρα καταγγελίας των έργων του Ιταλού διανοούμενου και την άποψή του για την αστική τάξη και την κοινωνία της κατανάλωσης, θα μπορούσε να θεωρηθεί προφητική, ήδη από το 1932, η ταινία *Κοινωνική σαπίλα* του Στέλιου Τατασόπουλου.³⁹³ Είναι η πρώτη ελληνική ταινία μυθοπλασίας που ασχολήθηκε με τη δεινή κατάσταση των άνεργων και φτωχών εργατικών πληθυσμών των αστικών κέντρων, και ταυτόχρονα απεικόνισε τους αγώνες για την οργάνωση της βιομηχανικής εργασίας σε συνδικάτα³⁹⁴, και την αδυναμία αφομοίωσης των Μικρασιατών προσφύγων

³⁹¹Ιβάνοβιτς, Β. (1986). Η γλώσσα της Κρίσης. *Το Δέντρο*, (27)., σ.σ. 242-243

³⁹²Δημόπουλος, Μ. (Επιμ.). (1997). *Pier Paolo Pasolini: Φεστιβάλ Κινηματογράφου Θεσσαλονίκης 1994*. Αθήνα: Αιγόκερως, σ. 17 [βλ. & Καναβούρης, Κ. (26 Νοεμβρίου 2016). Φοβάμαι τον ανελέητο μικροαστισμό. Ανάκτηση στις 2.4.20 από <https://redlineagrinio.gr/publications/24957-fovamai-aneleito-mikroastismo/>]

³⁹³Η ταινία του Στέλιου Τατασόπουλου θεωρείτο χαμένη μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1980, όταν η Αγλαΐα Μητροπούλου και ο σκηνοθέτης εντόπισαν υλικό της ταινίας και τα εργαστήρια της Ταινιοθήκης της Ελλάδος ανέλαβαν την αποκατάστασή της. Η πρώτη αποκατεστημένη βερσιόν του ιστορικής αξίας φιλμ κυκλοφόρησε το 1989. [Βλ. σχετικά: Μιράτσος Ν. (2017, 5 Σεπτεμβρίου). Η «Κοινωνική σαπίλα» του 1932 στη Documenta 14. Ανάκτηση 26/11/2019 από <http://www.ert.gr/eidiseis/politismos/ekdiloseis/kinoniki-sapila-tou-1932-sti-documenta-14/> . Βλ. σχετικά & Teoman. (2017, 27 Ιανουαρίου). *Κοινωνική Σαπίλα-1932*. Ανάκτηση 26/11/2018 από <https://www.youtube.com/watch?v=8W0gvjnZFuU> & Γκουλέλης, Α. (2018, 21 Οκτωβρίου). *Κοινωνική Σαπίλα (1932)*. Ανάκτηση 26/11/2018 από <https://www.youtube.com/watch?v=HdyvBTgLnU> & Πανοπούλου, Σ. *Κοινωνική Σαπίλα (1932) | Πρώτη παγκόσμια προβολή της νέας αποκατεστημένης κόπιας στο Κάσελ στη Documenta 14*. Ανάκτηση 26/11/2018 από <https://www.debop.gr/deBlog/nea/koinoniki-sapila-1932-proti-pagosmia-provoli-tis-neas-apokatestimenis-kopias-sto-kasel-sti-documenta-14>]

³⁹⁴Η υπόθεση αφορά ένα φοιτητή του Πανεπιστημίου Αθηνών, που η φτώχεια θα τον οδηγήσει στις γραμμές του προλεταριάτου και θα γίνει καπνεργάτης προκειμένου να κερδίσει τα απαραίτητα προς το ζην. Έρχεται αντιμέτωπος με την εκμετάλλευση των εργατών, συμβάλλει στην ίδρυση του συνδικάτου και ηγείται του αγώνα για κοινωνική δικαιοσύνη, αδιαφορώντας για τις διώξεις της αστυνομίας. (Βλ. σχετικά & <https://www.tovima.gr/2017/09/05/culture/koinwniki-sapila-sto-kasel-2/>)

που είχαν καταφθάσει κατά χιλιάδες στην Αθήνα. Το φιλμ προηγείται κατά πολλά χρόνια από το λογοτεχνικό και κινηματογραφικό έργο του Παζολίνι και πιθανόν από αντίστοιχο έργο στο χώρο του προπολεμικού ιταλικού σινεμά. Η ταινία αποτελεί το πρώτο φιλμ κοινωνικού προβληματισμού στην Ελλάδα καταγγέλλοντας κυρίως την αλόγιστη κατανάλωση της αστικής τάξης. Πρόσβαλε τα ήθη της εποχής απεικονίζοντας σκληρές εικόνες με όλες τις λειπομέρειες και την εξάρτηση από τα ναρκωτικά, όπως τα συχνά μοτίβα του Παζολίνι στις ρωμαϊκές φτωχογειτονιές. Την άφιξη της ταινίας στις αίθουσες ακολούθησαν αστυνομικές επεμβάσεις και ματαιώσεις προβολών. Δεδομένου πως ο συνδικαλισμός και οποιαδήποτε δραστηριότητα που μπορούσε να θεωρηθεί ως αριστερή, διώκονταν ως «ιδιώνυμο αδίκημα» με Βενιζελικό νόμο του 1929, το γύρισμα της ταινίας ήταν ένα ριψοκίνδυνο εγχείρημα. Παρομοίως, όταν αρχικά εκδόθηκε το έργο *Τα Παιδιά της Ζωής* του Παζολίνι, που αφηγούνταν με ρεαλισμό και ωμότητα γεγονότα της ζωής των παιδιών μίας άλλης Ιταλίας, κατηγορήθηκε για αισχρότητα και κατασχέθηκε από την αστυνομία.

Με ανάλογο κοινωνικό προβληματισμό, αν και κωμωδία του 1930, πολύ νωρίτερα κι αυτή από την πολιτικοκοινωνική καλλιτεχνική έκφραση του Παζολίνι, γυρίστηκε η πιο διάσημη ελληνική οπερέτα, *Οι Απάχηδες των Αθηνών*, με σκηνοθέτη τον Δημήτρη Γαζιάδη. Το κοινωνικό χάσμα που παραμένει τελικά αγεφύρωτο, η ηθική των φτωχών μπροστά στην ευκολία των πλουσίων μέσα από την κωμική ματιά του σεναρίου, έχουν αξία ως ιστορικό τεκμήριο οδηγώντας τελικά το θεατή σε άσχημες σκέψεις και κοινωνικοπολιτικά συμπεράσματα, σε μια πλήρη οπτικοποίηση της παλιάς Αθήνας, όπως έκανε και ο Ιταλός ποιητής με τη Ρώμη, η οποία μπορεί αρχικά να διασκεδάζει αλλά εντέλει και να προβληματίζει.³⁹⁵

3.3 Η ποιητική συλλογή *Ποίηση σε σχήμα τριαντάφυλλου*

Από την προσωπική ποίηση της πρώτης του συλλογής *Poesie a Casarsa*, ο Παζολίνι πέρασε στην καθαυτό πολιτική ποίηση των συλλογών *Le ceneri di Gramsci* το 1957 και *La Religione del mio tempo* το 1961. Γράφει το αμέσως επόμενο ποιητικό του βιβλίο, *Poesia in forma di rosa* (*Ποίηση σε σχήμα τριαντάφυλλου*), την περίοδο μεταξύ 1961-1964. Θέλοντας να καυτηριάσει πολλές εδραιωμένες παραδοχές, πραγματεύεται τα πολιτικά και κοινωνικά προβλήματα της εποχής του μέσα από πολιτικού και κοινωνικού περιεχομένου στίχους.

³⁹⁵Κωνσταντή, Σ. (2014, 30 Δεκεμβρίου). Η πιο διάσημη ελληνική οπερέτα: Οι Απάχηδες των Αθηνών. Ανάκτηση 26/3/2019 από <http://www.artmag.gr/news/art-news/item/6457-elliniki-opereta-oi-apaxides-athinwn-theatro-knosos> [βλ. σχετικά & Ρόμπυ Εκσιέλ (2018, 6 Ιουλίου). Ταινιοθήκη της Ελλάδος: Στη δράση κολλάει το σίδερο. Ανάκτηση στις 26/4/2019 από <http://flix.gr/news/greek-cinematheque-2018.html>]

Ο Γιώργος Κορδομενίδης, σχολιάζοντας το βιβλίο *Pier Paolo Pasolini, Ποίηση σε σχήμα τριαντάφυλλου*³⁹⁶, σε μετάφραση του Ανδρέα Ριζιώτη επιλεγμένων από τη συλλογή ποιημάτων, θεωρεί ότι με το έργο αυτό ο ποιητής κάνει μια καίρια τομή στη νεότερη ιταλική λογοτεχνία, θρηνώντας βεβαίως για την «αθωότητα που χάνεται, για την κοινωνική και πολιτική ασχήμια που αναδύεται, για την καταστροφή του περιβάλλοντος αλλά και των ψυχών των ανθρώπων». Ο διανοούμενος αφουγκράζεται την παρακμή της χώρας και εκφράζει μια βαθιά απαισιοδοξία. Ο Κορδομενίδης βλέπει, την περίοδο αυτή, τον ποιητή να ζει σε μια βαθιά υπαρξιακή κρίση, ιδεολογική και ηθική, συγχρονισμένη με την γενικότερη κρίση που δοκιμάζει την Ιταλία, που ο ίδιος ο ποιητής την αποδίδει στον καπιταλισμό, την εκβιομηχάνιση, τον καταναλωτισμό και την αλλοτρίωση του υποπρολεταριάτου. Παραλληλίζει δε το μυθιστόρημα *Τα Παιδιά της Ζωής*, που με άμεσο τρόπο «απογύμνωνε την προσωπική αλήθεια» του ποιητή, με την *Ποίηση σε σχήμα τριαντάφυλλου* που απογυμνώνει «το πρόσωπο της ιταλικής κοινωνίας» χαρακτηρίζοντάς τον ταυτόχρονα αυτοβιογραφικό, στοχαστικό και πολιτικό και λιγότερο ποιητικό³⁹⁷.

Ο λόγος του γίνεται πιο διαυγής, αποκαλυπτικός, βρίθει καταγγελιών, ενώ εμπλουτίζεται με στοιχεία «Αποκάλυψης» και από έναν «αδιέξοδο μεσσιανισμό», όπως τον ονομάζει ο Στέφανος Ροζάνης³⁹⁸:

[...] αυτοί που είχαν μάτια μόνο για να παρακαλούν / αυτοί που έζησαν σα δολοφόνοι
κάτω από τη γη, / αυτοί που έζησαν σα ληστές, / στο βάθος της θάλασσας, αυτοί που
έζησαν σαν τρελοί / στη μέση τ' ουρανού [...] θα βγουν κάτω απ' τη γη για να
ληστέψουν - / θ' ανέβουν από το βάθος της θάλασσας για να σκοτώσουν - / θα κατεβούν
από τα ύψη τ' ουρανού / για ν' αρπάξουν - και για να μάθουν στους συντρόφους /
εργάτες τη χαρά της ζωής - για να μάθουν στους αστούς / τη χαρά της ελευθερίας - / για
να μάθουν στους χριστιανούς / τη χαρά του θανάτου [...]³⁹⁹.

Αλλά είναι και προφητικός σε ό,τι αφορά τον εδώ και χρόνια «προαναγγελθέντα» θάνατό του:

³⁹⁶Η συλλογή είναι δίγλωσση, τον πρόλογο έγραψε ο Στέφανος Ροζάνης. [Βλ. σχετικά: Pasolini, P. P. (2004). *Ποίηση σε σχήμα τριαντάφυλλου* (Α. Ριζιώτης Μετάφρ.). Αθήνα: Τυπωθήτω.

³⁹⁷Κορδομενίδης, Γ. (2015, 2 Νοεμβρίου). *Εντευκτήριο*. Ανάκτηση 20/6/2019 από http://cumulativeness10.rssing.com/chan-6246833/all_p54.html & <http://cumulativeness10.rssing.com/browser.php?indx=6246833&item=1078>. (Βλ. &: <https://www.kathimerini.gr/culture/238556/thrinos-gia-tin-apolestheisa-athootita/>)

³⁹⁸Βλ. σχετικά: Pier Paolo Pasolini (2004). ό.π., σ.σ. 9-14 (Πρόλογος: Pier Paolo Pasolini: Η θεολογία του κοινωνικού κατατρεγμού)

³⁹⁹Απόσπασμα από την «Προφητεία» [Βλ. σχετικά: Pier Paolo Pasolini (2004). ό.π., σ. 87 & Pier Paolo Pasolini : ΠΡΟΦΗΤΕΙΑ. (2011, 14 Νοεμβρίου). Ανάκτηση 26/3/2019 από <https://omniatv.com/973>]

[...] Βλέπω με το μάτι / μιας εικόνας τους υπεύθυνους του λιντσαρίσματος. / Παρατηρώ τον εαυτό μου να σφάζεται, με το γαλήνιο / κουράγιο ενός επιστήμονα. Φαίνομαι / να νιώθω μίσος, ενώ γράφω / στίχους γεμάτους ακριβολόγα αγάπη [...].⁴⁰⁰

«Σε λίγο θα είμαι ποιητής των πραγμάτων», είχε προφητεύσει, πάλι κάποια στιγμή αργότερα σε συνέντευξή του, το πρόωρο τέλος του.⁴⁰¹

Σχολιάζοντας με τη σειρά του το βιβλίο του Ανδρέα Ριζιώτη, ο Γιώργος Μπαλούρδος θεωρεί ότι ο αναγνώστης έχει την δυνατότητα ν' αντιπαραβάλλει τον ποιητικό οραματισμό του πρωτοτύπου, τον συμβολισμό του και τον πολιτικό του στόχο, με την απόδοσή του σε στρωτή, ελληνική γλώσσα λυρικής πνοής, πλησιάζοντας αρκετά το ποιητικό ύφος του ποιητή.⁴⁰² Η έκδοση περιέχει τα εξής ποιήματα: *Poesia in forma di rosa*-Ποίηση σε σχήμα τριαντάφυλλου, *Le belle bandiere*-Οι όμορφες σημαίες, *Ballata delle madri*-Η μπαλάντα των μανάδων, *L' alba meridionale*-Η αυγή του Νότου, *La ricerca di una casa*-Ψάχνοντας για ένα σπίτι, *Poesie mundane*-Ποιήματα του κόσμου, *La persecuzione*-Ο διωγμός, *Profezia*-Προφητεία, *La realtà*-Η πραγματικότητα, *La Gwineia*-Η Γουινέα, *Una disperata vitalità*-Μια απελπισμένη ζωντάνια⁴⁰³.

Ο Στέλιος Κάτσικας στην εισαγωγή της ποιητικής του ανθολογίας *Παζολίνι, Ουγγαρέτι, Κοναζιμόντο*, παρατηρεί τη νέα στάση του ποιητή, με την *Ποίηση σε σχήμα τριαντάφυλλου*, απέναντι στο προλεταριάτο που αλλάζει οριστικά τη μορφή της ποίησής του⁴⁰⁴. Άλλωστε, ο ίδιος ο Παζολίνι χαρακτηρίζει «παλιά ποίηση» το ποιητικό του έργο μέχρι και τη συγκεκριμένη συλλογή⁴⁰⁵, γράφει ο Petraglia. Ορίζεται ξανά η καλλιτεχνική και δημόσια στροφή του από τον κόσμο του προλεταριάτου σ' εκείνον της βιομηχανικής κοινωνίας, όπως συμπληρώνει και ο συγγραφέας Nico Napolini, στο

⁴⁰⁰Pier Paolo Pasolini (2004). ό.π., σ. 59. Απόσπασμα από το ποίημα «Ποιήματα του κόσμου, 21 Ιουνίου 1962». [Βλ. σχετικά &: http://www.stixoi.info/stixoi.php?info=Poems&act=details&poem_id=24041 . Ανάκτηση 26/3/2019 & Κορδομενίδης Γ. (2006, 8 Ιανουαρίου). Θρήνος για την απολεσθείσα αθωότητα. *Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ*. Ανάκτηση στις 26/3/2019 από <http://www.kathimerini.gr/238556/article/politismos/arxeio-politismoy/8rhnos-gia-thn-apoles8eisa-a8wothta>]

⁴⁰¹Βλ. σχετικά: Κάτσικας, Σ. (Επιμ.). (2000). *Παζολίνι, Ουγγαρέτι, Κοναζιμόντο* (2η εκδ.). (Σ. Κάτσικας, Μεταφρ.) Αθήνα: Αιγόκερως, σ. 20

⁴⁰²Μπαλούρδος Γ. (4 Νοεμβρίου 2017). Ποίηση σε σχήμα τριαντάφυλλου. Ανάκτηση 26/3/2019 από <http://giorgosbalurdos.blogspot.com/2017/11/blog-post.html>

⁴⁰³Απόσπασμα του ποιήματος δημοσιεύει ο Γιώργος Μπαλούρδος στο σχετικό άρθρο του (βλ. σχετικά: <http://giorgosbalurdos.blogspot.com/2017/11/blog-post.html>)

⁴⁰⁴Κάτσικας, Σ. (Επιμ.). (2000). *Παζολίνι, Ουγγαρέτι, Κοναζιμόντο* (2η εκδ.). (Σ. Κάτσικας, Μεταφρ.) Αθήνα: Αιγόκερως, σ. 16

⁴⁰⁵Petraglia, S. (1987). *Pasolini* (Σειρήνη Τ. Μετάφραση). Μ. Κονδύλη (επιμ.). Αθήνα: Ηράκλειτος, σ. 7

μεταφρασμένο άρθρο του στο περιοδικό *Οδός Πανός*⁴⁰⁶. Ένα από τα κύρια θέματα είναι η κριτική της αστικής κοινωνίας και του θεσμικού κόσμου, καθώς και η δυσπιστία του για το μέλλον του υποπρολεταριάτου. Ο Φοίβος Γκικόπουλος σχολιάζοντας το *Πετρέλαιο*, το τελευταίο και ανέκδοτο μυθιστόρημα του Παζολίνι, το χαρακτηρίζει ως «το μυθιστόρημα της καταστροφής της “ταπεινής κοινωνίας”» (δηλαδή του παζολινικού προλεταριάτου). Γράφει ότι «διαπνέεται από μια “δαντική” ανάγκη να κρίνει και να καταδικάσει», συνδέοντας αρχικά την δαντική επιρροή στις *Στάχτες του Γκράμσι*, αλλά βεβαίως την εποχή της γραφής της συλλογής *Ποίηση σε σχήμα τριαντάφυλλου* με το μετέπειτα χρονικά μαρτυρικό, προσωπικό τόνο του *Πετρελαίου*⁴⁰⁷.

3.3.1 «Μια απελπισμένη ζωντάνια»

Στο λογοτεχνικό του μπλοκ, ο συγγραφέας Κωνσταντίνος Κοκολογιάννης παρατηρεί μέσα από τα ποιήματα της συλλογής *Ποίηση σε σχήμα τριαντάφυλλου*, το νέο συστατικό της παζολινικής ποίησης, το μύθο της «Νέας Προϊστορίας», που έρχεται ως απάντηση στη σύγχρονη ιστορία. Διαπιστώνει ότι ο ποιητής κινείται μεταξύ μιας επιστροφής στις αρχέγονες μυθολογίες και ενός καπιταλιστικού παρόντος, εκφράζοντας την «παράδοση», ως το πραγματικά «σύγχρονο» ενάντια στην «Υστερη Ιστορία» του νεοκαπιταλισμού. Ο δε συμβολικός «θάνατος», καταλήγει, είναι και η ποιητική «σιωπή» του τελευταίου μέρους της συλλογής⁴⁰⁸, όπως θα δούμε παρακάτω σε αποσπάσματα του ογδόου μέρους του μεταφρασμένου από τον Ριζιώτη ποιήματος «Μια απελπισμένη ζωντάνια» (“Una disperata vitalità”)⁴⁰⁹.

⁴⁰⁶Petrignani, S. (1991). *Petrolio* Το τελευταίο μυθιστόρημα του Πιερ Πάολο Παζολίνι. (Γ. Κατσώρας, μετάφρ.). *Οδός Πανός*, (58)., σ.σ. 10-14

⁴⁰⁷Βλ. σχετικά: Γκικόπουλος, Φ. (2016, 2 Νοεμβρίου). Πιέρ Πάολο Παζολίνι, "Πετρέλαιο": Ένα ταξίδι ανάμεσα στον μύθο και την πραγματικότητα. Ανακτήθηκε στις 25.4.2019 από <http://artinews.gr/πιέρ-πάολο-παζολίνι-πετρέλαιο-Ένα-ταξίδι-ανάμεσα-στον-μύθο-και-την-πραγματικότητα.html> [Βλ. σχετικά &: Biancofiore, A. (1993). Αποκάλυψη της λογικής και το τέλος της ιστορίας. *Ο Πολίτης*. (124). σ. 60, μετάφραση Αφροδίτη Αθανασοπούλου]

⁴⁰⁸Κοκολογιάννης, Κ. (2015). Pier Paolo Pasolini–Η άγνωστη πλευρά μιας ιδιοφυίας. Ανακτήθηκε στις 25.3.2018, από <http://logoskaitexni.blogspot.gr/2015/11/pier-paolo-pasolini.html>

⁴⁰⁹Pier Paolo Pasolini (2004). ό.π., σ.σ. 152-157 [Βλ. σχετικά &: Πιερ Πάολο Παζολίνι: Βλάσφημος Ποιητής (2019, 14 Φεβρουαρίου). *KONTPA*. Ανάκτηση 26/3/2019 από <http://www.eksegersi.gr/Επικαιρότητα/29959.ΠΙΕΡ-ΠΑΟΛΟ-ΠΑΖΟΛΙΝΙ-ΒΛΑΣΦΗΜΟΣ-ΠΟΙΗΤΗΣ-Προβολές> & <http://giorgosbalurdos.blogspot.com/2017/11/blog-post.html>]

Ήρθα στον κόσμο την εποχή
 Της Αναλογικής.
 Δούλεψα
 Σ' αυτό τον τομέα σαν μαθητευόμενος.
 Ύστερα ήρθε η Αντίσταση
 Κι εγώ
 Αγωνίστηκα με τα όπλα της ποίησης.
 Αποκατέστησα τη Λογική, και ήμουνα
 Ένας πολιτικός ποιητής.
 Τώρα είναι η εποχή
 Της Ψυχαγωγικής.
 Μπορώ να γράφω μόνο προφητεύοντας
 Συνεπαρμένος με τη Μουσική
 Από περίσσεμα σπόρου ή συμπόνιας.

Η «αντίσταση» του Παζολίνι δεν είναι πια φωτεινή αλλά ηττημένη και προδομένη, σχολιάζει ο Petraglia, και η ελπίδα που έθρεψε την Αντίσταση, σέρνεται και πεθαίνει ξεχασμένη⁴¹⁰. Άλλωστε, είχε προειδοποιήσει στην προηγούμενη του συλλογή του 1961, *La Religione del mio tempo* με στο ποίημα "In morte del Realismo":

...ο ακάθαρτος Ρεαλισμός
 -σφραγισμένο με το αίμα των παρτιζάνων και το πάθος των μαρξιστών-
 αφήνει στον καθένα, ατομικά,
 "εβδομήντα πέντε λιρέτες" ανανεωμένης
 έννοιας της ιστορίας...

«Εβδομήντα πέντε λιρέτες» ιστορίας που ο καθένας θα μπορεί στο εξής να διαχειριστεί όπως θέλει, αν και ελάχιστες, ως παρακαταθήκη, στην πολιτισμική παρακμή που θα ακολουθήσει στο εξής.⁴¹¹ Ο «αιρετικός κινηματογραφιστής» Παζολίνι, σχολιάζει ο συγγραφέας Σπύρος Τάγκας σε άρθρο του στο *matrix24.gr*⁴¹², «ανακαλύπτει με τρομακτική διαύγεια, ήδη, από τις αρχές του '60, τον προβληματισμό της σημερινής εποχής για την άνοδο του νεοφασισμού, ενώ προφανώς δεν αντιλαμβανόταν τέτοιου είδους εξελίξεις σαν ανατροπές, αλλά τις θεωρούσε συνέχεια σκόπιμων λαθών, εν πολλοίς, ή ακόμη και

⁴¹⁰Petraglia, S. (1987). ό.π., σ. 67

⁴¹¹Petraglia, S. (1987). ό.π., σ. 71

⁴¹²Τάγκας, Σ. (2018, Σεπτέμβριος 20). «Φασίστες όλων των χωρών, ενωθείτε!». Ανάκτηση 26/3/2019 από <http://www.matrix24.gr/2018/09/fasistes-olon-ton-choron-enothite/>

απάτης», σε ένα κατεξοχήν «πολιτικό ποίημα», όπως χαρακτηρίζει ο Τάγκας το «Μια απελπισμένη ζωντάνια»⁴¹³:

(...) Αν τώρα επιβιώνει η Αναλογική
Και έχει περάσει η μόδα της Λογικής
(μαζί και η δικιά μου:
Κανείς δεν μου ζητά πια ποίηση), υπάρχει
Η Ψυχαγωγική
(εις πείσμα της δημαγωγίας
Που πάντα είναι περισσότερο κυρία
Της Καταστάσεως).
Γι' αυτό
Μπορώ να γράφω για θέματα και θρήνους
Ακόμη και Προφητείες
Σαν πολιτικός ποιητής, α, ναι, πάντα!

Και ακριβώς παρακάτω, στο απόσπασμα του ογδόου μέρους του μεταφρασμένου από τον Ριζιώτη ποιήματος, αντιλαμβάνεται αυτά που θα έρθουν:

Όσο για το μέλλον, άκου:
Οι γιοι σου οι φασίστες
Θ' απλώσουνε πανιά
Για τους κόσμους της Νέας Προϊστορίας.
Εγώ θα στέκομαι εκεί,
Σαν κάποιος που ονειρεύεται το χαμό του
Στις όχθες της θάλασσας
Απ' όπου ξεκινά η ζωή.
Μόνος, ή σχεδόν μόνος, στην παλιά παραλία
Ανάμεσα σε χαλάσματα αρχαίων κοινωνιών,
Τη Ραβένα
Την Όστια, ή την Βομβάη – είναι το ίδιο –
Με θεούς που ξεφλουνδίζουν, προβλήματα παλιά
Όπως η πάλη των τάξεων –
Που

⁴¹³Ο Σπύρος Τάγκας στο ίδιο άρθρο του, θεωρεί ότι, ακόμη και στα πολιτικά συνθήματα στους τοίχους υπάρχει μια μετάλλαξη -το «Προλετάριοι όλων των χωρών, ενωθείτε» των Κ. Μαρξ και Φ. Έγκελς ως πολιτική συμπύκνωση του «Κομμουνιστικού Μανιφέστου» που παρουσιάστηκε το 1850 σήμερα- αντιλαμβανόμενος μια κατάσταση ακριβώς προς το αντίθετο. Παραθέτει, έτσι, ως τίτλο του άρθρου του το σύνθημα παραφρασμένο.

Διαλύονται...
Σαν ένας παρτιζάνος
Που πέθανε πριν το Μάη του '45
Θ' αρχίσω σιγά σιγά ν' αποσυντίθεμαι
Μέσα στο εκτυφλωτικό φως αυτής της θάλασσας,
Ποιητής και πολίτης ξεχασμένος.⁴¹⁴

Ιδιαίτερη σημασία από τον ποιητή στη συλλογή δίνεται στο εκφραστικό στοιχείο παρά στο στιλιστικό, κατά τον Στέλιο Κάτσικας: «Κάτω από την επήρεια περισσότερο προσωπικών ερεθισμάτων και με τη χαλάρωση της πολιτικής τάσης της εποχής, γράφει στίχους μαχητικούς αλλά απαισιόδοξους που προσεγγίζουν την πρόζα, παραβλέποντας τα σημεία στίξης, ή αντιθέτως κάνοντας χρήση κατά κόρον, συχνά μέσα από εθνικές και μεγάλες φόρμες, ενίοτε κατά το γαλλικό πρότυπο».⁴¹⁵ Το «σχήμα του τριαντάφυλλου», ενώ δεν το αναφέρει, προϋποθέτει τα αγκάθια, καταλήγει ο Γιώργος Κορδομενίδης⁴¹⁶. Το τέχνασμα αυτής της γραφικής μορφής που εμφανίζεται ενίοτε, με τη μορφή τριαντάφυλλου, όπου οι λέξεις είναι διατεταγμένες με τρόπο που να σχηματίζεται ένα πέταλο τριαντάφυλλου, δηλώνει κυρίως τις αντιφατικές δυνάμεις που συνυπάρχουν στον εαυτό του⁴¹⁷. Ο Χατζηγάκης βλέπει τους στίχους να παίρνουν μια ιδιόρρυθμη μορφολογική δομή σε ιδιαίτερα σχήματα, πότε σταυρού και πότε ρόδου, για να εκφράσουν και να συμβολίσουν είτε τις αλληλοσυγκρουόμενες κι αντιμαχόμενες καταστάσεις της καταδίκης και του μαρτυρίου, είτε αυτές ενός πιο ανθρώπινου και τρυφερού τόνου⁴¹⁸.

Υπάρχει όμως μια φυλή
Που φκιάγνει από την ίδια της πραότητα, όπλο που δε σχωρνάει.
Εγώ περηφανεύομαι πως είμ' απ' τη φυλή αυτή...⁴¹⁹.

⁴¹⁴Pier Paolo Pasolini (2004). ό.π., σ.σ. 152-157 (Βλ. σχετικά &: Μαράκης Ε. (2016). Προφητεία και άλλα τρία ποιήματα του Πιερ Πάολο Παζολίνι. Ανακτήθηκε στις 25.3.2018, από <https://atexnos.gr/προφητεία-και-άλλα-τρία-ποιήματα-του-π/> . Βλ. &: Μια απελπισμένη ζωντανία VIII (2016, 11 Δεκεμβρίου). Ανάκτηση 6/4/2019 από <https://redlineagrinio.gr/red-like/editorial/25835-apelpismeni-zontania-viii>

⁴¹⁵Κάτσικας, Σ. (Επιμ.). (2000). *Παζολίνι, Ουγγαρέτι, Κοναζιμόντο* (2η εκδ.). (Σ. Κάτσικας, Μεταφρ.) Αθήνα: Αιγόκερως, σ.σ. 15-16

⁴¹⁶Κορδομενίδης Γ. (2006, Ιανουάριος 8). Θρήνος για την απολεσθείσα αθωότητα. *Η Καθημερινή*. Ανάκτηση 26/3/2019 από <http://www.kathimerini.gr/238556/article/politismos/arxeio-politismoy/8rhnos-gia-thn-apolos8eisa-a8wothta>

⁴¹⁷Κοκολογιάννης Κ. (2015), ό.π., Βλ. Ηλεκτρονικές πηγές,

⁴¹⁸Χατζηγάκης, Π., ό.π., σ. 47

⁴¹⁹Μεταφραση από τον Π. Χατζηγάκη μικρού αποσπάσματος του "Il sogno della ragione" (Χατζηγάκης, Π., ό.π., σ. 47)

3.3.2 «Ποιήματα του κόσμου, 21 Ιουνίου 1962»

Ο Παναγιώτης Χατζηγάκης σε σχόλιό του για το ποίημα «Ποιήματα του κόσμου» (*“Poesie Mondane”*) θεωρεί ότι «εξωτερικεύονται δυνάμεις που φέρνουν αντιμέτωπα τα αισθήματα της πραότητας, του οίκτου και της περιφρόνησης, που νιώθει (ο ποιητής) για τους άδικους και τους υποκριτές, μ’ εκείνα της άτεγκτης, μονολιθικής κι ασυνθηκολόγητης φύσης του», παραθέτοντας μικρό απόσπασμα της δικής του μεταφραστικής εκδοχής: Δείχνω να δοκιμάζω μίσος, μα γράφω αντίθετα στίχους γεμάτους αγάπη ακριβή και Παθητικός σαν το πουλί π’ όλα τα βλέπει/στο πέταγμα, και κλείνει στην καρδιά/πετώντας προς τον ουρανό, εκείνη τη συνείδηση/που δε σχωρνάει.⁴²⁰

Όλη μέρα δουλεύω σαν καλόγερος
και το βράδυ τριγυρνάω σαν παλιόγατος
που ψάχνει τον έρωτα... Θα κάνω πρόταση
στο Βατικανό να με αγιοποιήσει.
Στην πραγματικότητα απαντώ στην απάτη
με πραότητα. Βλέπω με το μάτι
μιας εικόνας τους υπεύθυνους του λιντσαρίσματος.
Παρατηρώ τον εαυτό μου να σφάζεται, με το γαλήνιο
κουράγιο ενός επιστήμονα. Φαίνομαι
να νιώθω μίσος, ενώ γράφω
στίχους γεμάτους ακριβολόγα αγάπη.
Μελετώ την απιστία σαν ένα
μοιραίο φαινόμενο, λες και δεν είμαι θύμα της.
Νιώθω συμπόνια για τους νεαρούς φασίστες,
και στους γέροντες, που τους θεωρώ σχήματα
του πιο τρομερού κακού, αντιστέκουμαι
μόνο με τη βία της λογικής.
Παθητικός σαν ένα πουλί που τα βλέπει
όλα πετώντας, και στο πέταγμά του
στον ουρανό έχει στην καρδιά του τη συνείδηση
που δε σχωρνάει.⁴²¹

⁴²⁰Χατζηγάκης, Π. (1979). *Πιερ Πάολο Παζολίνι-Θεώρηση της ζωής και του έργου του. Επιλογή και απόδοση ποιητικών κειμένων*. Αθήνα: Δίφρος., σ. 48

⁴²¹Μετάφραση: Ανδρέας Ριζιώτης. Βλ. σχετικά: Pasolini, P. P. (2004). *Ποίηση σε σχήμα τριαντάφυλλου* (Α. Ριζιώτης Μετάφρ.). Αθήνα: Τυπωθήτω., σ.σ. 58-59 & [Ποιήματα Του Κόσμου] Του Πιέρ Πάολο Παζολίνι (2015, Νοέμβριος 3). Παζολίνι-το θέατρο του λόγου. *Bibliothèque*. Ανάκτηση 26/3/2019 από <http://www.bibliothèque.gr/article/46213>. [Βλ. & άλλες μεταφραστικές εκδοχές: Παζολίνι, Π.Π. (2021). *Ρωμαϊκές Νύχτες*. (Σ. Παστάκας, μεταφρ.). Αθήνα: *bibliothèque*., σ. 59. Βλ. και στο βιβλίο του Γιώργου Χρονά *Μια στιγμή Πιερ*

Και σε μια παλαιότερη απόδοση, σε μετάφραση αγνώστου, στο περιοδικό *Τραμ*⁴²²:

Σαν καλόγερος εργάζομαι όλη μέρα και την νύχτα Αλητεύω σαν φωρόγατος. Ζητώντας
αγάπη... θα κάνω αίτηση στην
Αρχιεπισκοπή
να με ονομάσουνε Άγιο.
Απαντώ πράγματι στο ψεύδος με την πραότητα. Κοιτάζω με το 'να μάτι μιας εικόνας
τούς
απαρχονιστές
Παρατηρώ τον εαυτό μου κατακρεουργημένο με το γαλήνιο θάρρος ενός επιστήμονα,
δίνω την εντύπωση ότι μισώ, και όμως γράφω
Στίχους
Ακριβής Αγάπης.
Μελετώ τη μοχθηρία σαν φυσικό φαινόμενο μοιραίο, σχεδόν σαν να μην ήμουν το
Αντικείμενο.
Αισθάνομαι (έλεος για τούς νεαρούς και γέρους
φασίστες
πού θεωρώ μορφές Ασθένειας αποκρουστικής και Αντιθέτω μονάχα τη βία της λογικής
Παθητικός σαν το πουλάκι, πού βλέπει το κάθε τι πετώντας και φέρνει στην καρδιά του
στον ουρανό τη συνείδηση, που δε θα συγχωρήσει.

3.3.3 «Η Πραγματικότητα»

Με το παρακάτω απόσπασμα από το ποίημά του «Η Πραγματικότητα»⁴²³ συνοψίζεται ο αγώνας της χειραφέτησης του κομμουνιστή και ομοφυλόφιλου Παζολίνι, με την περιγραφή αλληλοσυγκρουόμενων καταστάσεων:

Πάολο Παζολίνι, όπου παρατίθενται τέσσερα ποιήματα μεταφρασμένα από τον Δημήτρη Παπαδάκη Ντακρέτα]

⁴²²Σε μετάφραση αγνώστου [Βλ. σχετικά: Pasolini, Pier Paolo (1978). 21 Ιουνίου 1962. *Τραμ/ένα όχημα*, 2, (10). 342. Ανάκτηση 26/3/2019 από <http://pleias.lis.upatras.gr/index.php/tram/article/view/155337/146185>] & <https://www.greek-language.gr/periodika/mags/tram/1978/10/138652>

⁴²³Σε μετάφραση αγνώστου. Βλ. σχετικά: Οι ερωτικοί κομμουνιστές: Καβάζογλου-Μισιαούλης (2016, 8 Απριλίου). Ανακτήθηκε στις 25.3.2018, από <https://fristuti.wordpress.com/category/pier-paolo-pasolini/>. [Βλ. σχετικά &: Pasolini, P. P. (2004). *Ποίηση σε σχήμα τριαντάφυλλου* (Α. Ριζιώτης Μετάφρ.). Αθήνα: Τυπωθήτω., σ. 121]

έχω κάτι μάλλον διαφορετικό να πω: όχι ως Μαρξιστής
πλέον, ή ίσως ναι, αλλά από αυτή τη στιγμή μόνο
–εφόσον η έκσταση των Συγγραφέων
της Αποκάλυψης μυθοποιείται
σε μια άχρονη φλόγα: Οι αγάπες μου–
θα φωνάξω–είναι όπλο τρομερό
γιατί δεν το χρησιμοποιώ; Τίποτε δεν είναι τρομερότερο
απ’ το να είσαι διαφορετικός. Εκτεθειμένος κάθε στιγμή
–φωναγμένο διαρκώς–ασταμάτητη εξαίρεση–

Ο Χατζηγάκης διακρίνει την τάση του για μια «ζωή βιωμένη με πάθος και χωρίς αναστολές». ⁴²⁴ Για αυτή την «πραγματικότητα», μίλησε ο ποιητής στο ομώνυμο ποίημά του:

Γι’ αυτό τα γέλια και οι υπαινιγμοί
των φτωχών ρατσιστών γλιστράνε πάνω
στην πραγματικότητά του σαν τα όνειρα
τα ανεδαφικά των πεθαμένων

Την έννοια της «πραγματικότητας», ο Παζολίνι την είχε ανιχνεύσει κατ’ αρχήν στα *Παιδιά της ζωής*, στα αγόρια των φτωχών συνοικιών της Ρώμης, εκεί όπου η σεξουαλικότητα και η αίσθηση της ζωής συναντώνται με τη λάσπη του κοινωνικού περιθωρίου, εκθέτοντας την πρώτη του σύγκρουση με την Αριστερά αλλά και αμφισβητώντας την αγνότητα του προλεταριάτου. Όσον αφορά το πώς εννοούσε την πραγματικότητα και τελικά την αλήθεια, ο ίδιος ο ποιητής αναφέρει στα τελευταία χρόνια της ζωής του, πολύ αργότερα στη δεκαετία του ’70, στη συνέντευξή του στον Γιώργο Μάρκου: «[...] Το τραγικό στοιχείο της πραγματικότητας είναι όλα όσα βλέπουμε, όσα ακούμε, ο ψεύτικος κόσμος που μας περιβάλλει, η καταναλωτική κοινωνία, η ανθρώπινη ικανότητα και ευφυΐα στην υπηρεσία της πιο αποτρόπαιης βίας, οι καθημερινές δολοφονίες δίχως σοβαρό λόγο, η δυσκολία να ζήσεις μια ήσυχη ζωή. Πείτε μου: αυτή είναι η αλήθεια; Το σημερινό καταστροφικό χάος στις πόλεις τι σχέση μπορεί να έχει με τον άνθρωπο που αγαπά τους συνανθρώπους του και τη φύση, αγαπά τη ζωή... Όχι αυτή δεν είναι η αλήθεια». ⁴²⁵ Για τον ποιητή, η όποια πολιτική ελπίδα φαντάζει αδύνατη:

Γιατί η ηθική
της κοινής λογικής, της παθητικής κοινότητας
χωρίς απομεινάρια πραγματικότητας, δεν είναι τίποτα.

⁴²⁴Χατζηγάκης, Π., ό.π., σ. 46

⁴²⁵Μάρκου, Γ. (1996). *Κουβεντιάζοντας με τον Πιερ Πάολο Παζολίνι*. Αθήνα: Αίολος, σ. 25.
(βλ. σχετικά & Δημόπουλος, Μ. (Επιμ.). (1997). *Pier Paolo Pasolini: Φεστιβάλ Κινηματογράφου Θεσσαλονίκης 1994*. Αθήνα: Αιγόκερως, σ.19)

[...]

Σκίστε τον κόσμο των καλογεννημένων σε κομμάτια!
 Μόνο ένα λουτρό αίματος μπορεί να σώσει τον κόσμο
 από τα αστικά του όνειρα, που είναι βέβαιο
 ότι τον κάνουν όλο και πιο ψευδή!
 Μόνο μια επανάσταση που σφαγιάζει
 τους νεκρούς αυτούς άνδρες μπορεί να αποκαθλώσει το κακό τους!
 Μόνο όταν ειπωθεί ή φωναχτεί αυτό
 θα μπορέσει η μοίρα μου να λευτερωθεί
 και να αρχίσει τον λόγο μου για την πραγματικότητα⁴²⁶

Ο Παζολίνι στρέφει το διορατικό του βλέμμα στο τέρμα της πραγματικότητας. Το «φωναγμένο διαρκώς» και η «ασταμάτητη εξαίρεση» ταυτοχρόνως βάλλεται, καθιστώντας αναγκαία την επιμονή ο κόσμος «των καλογεννημένων» να γίνει «κομμάτια»⁴²⁷.

Πολλά ποιήματα, εξάλλου, της συλλογής μιλούν για τις αντιφάσεις μεταξύ Ιστορίας, πολιτικής και της ύπαρξης της προλεταριακής νεολαίας. Υπάρχει η απογοήτευση του Παζολίνι για τις πρακτικές της Ιταλικής Αριστεράς, καθώς το Κομμουνιστικό Κόμμα ήταν ανίκανο να οργανώσει την επανάσταση χιλιάδων νεαρών εργατών στα προάστια των Ιταλικών πόλεων. Έχει δύο πολύ σημαντικούς λόγους ο ποιητής να ενδιαφέρεται για την ύπαρξη και τους αγώνες της νεολαίας, κατά τον Γάλλο διανοητή, Alain Badiou, όπως συγκεκριμένα αναφέρει στη διάλεξη του στο UCLA τον Ιανουάριο του 2007, σε μια μακρά του κριτική στίχων από τη συλλογή: «Ο μικρότερος αδελφός του Παζολίνι, Γκουίντο, είχε σκοτωθεί σε μάχη κατά τη διάρκεια του πόλεμου σαν παρτιζάνος, μαχητής της αντίστασης, και κατά δεύτερον, για την ιδιαιτερότητά του ως ομοφυλόφιλος. Το μακροσκελές ποίημά του "Vittoria" («Νίκη») είναι αντιπροσωπευτικό της έκφρασής του».⁴²⁸

“Όλη η πολιτική είναι μια ρεαλιστική πολιτική (Realpolitik),” μαχόμενη

⁴²⁶Σε μετάφραση αγνώστου, βλ. σχετικά: Οι ερωτικοί κομμουνιστές: Καβάζογλου-Μισιαούλης (2016, 8 Απριλίου). Ανακτήθηκε στις 25.3.2018, από <https://fristuti.wordpress.com/category/pier-paolo-pasolini/>. [Βλ. σχετικά &: Pier Paolo Pasolini (2004). *Ποίηση σε σχήμα τριαντάφυλλου Επιλογή* (Α. Ριζιώτης Μετάφρ.). Αθήνα: Τυπωθήτω, σ. 121 & σ. 123]

⁴²⁷Οι ερωτικοί κομμουνιστές: Καβάζογλου-Μισιαούλης (2016, 8 Απριλίου). Ανακτήθηκε στις 25.3.2018, από <https://fristuti.wordpress.com/category/pier-paolo-pasolini/>.

⁴²⁸Βλ. σχετικά: Badiou, A. (2012, ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΥ 23). Η σύγχρονη φιγούρα του στρατιώτη στην πολιτική και την ποίηση. (Μτφρ.: Μωσής Μπουντουρίδης) Ανάκτηση 26/3/2019 από <https://nosferatos.blogspot.com/2012/01/alain-badiou-ucla-2007.html> & <http://leninreloaded.blogspot.com/search/label/Pasolini>

ψυχή, με τον ευγενικό σου θυμό!
Δεν αναγνωρίζεις καμιά άλλη ψυχή πέρα απ' αυτή
που έχει το λόγο του μυαλωμένου ανθρώπου,
του επαναστάτη που είναι αφοσιωμένος στον έντιμο
κοινό άνθρωπο (ακόμη κι η συννενοχή
με τους δολοφόνους των Πικρών Ετών είναι μπολιασμένη
πάνω στον προστατευτικό κλασικισμό, που κάνει
τον κομμουνιστή ευυπόληπτο): δεν αναγνωρίζεις την καρδιά
που γίνεται σκλάβος στον εχθρό της και πηγαίνει
οπουδήποτε πάει ο εχθρός, οδηγούμενη από μια ιστορία
που είναι η ιστορία και των δυο, και τους κάνει, βαθιά κάτω,
διεστραμμένα, αδελφούς. Δεν αναγνωρίζεις τον φόβο
της συνείδησης που, μαχόμενη μαζί με τον κόσμο,
μοιράζεται τους κανόνες του αγώνα μέσα στους αιώνες,
σαν να είναι μέσω ενός πεσιμισμού για εκείνες τις ελπίδες
που πνίγονται ώστε να γίνουν πιο αντρίκειες. Χαρούμενος
με μια χαρά που δεν γνωρίζει καμιά κρυφή ατζέντα,
αυτός ο στρατός – τυφλός μέσα στο τυφλό
λιόφωτο – των νεκρών ανδρών έρχεται
και περιμένει. Αν ο πατέρας τους, ο ηγέτης τους, απορροφημένος
μέσα σ' ένα μυστηριώδη διάλογο με την Εξουσία και καθηλωμένος
από τη διαλεκτική του, την οποία η ιστορία ανανεώνει
ασταμάτητα – αν τους εγκαταλείπει,
στα λευκά βουνά, στις ήρεμες πεδιάδες,
λίγο-λίγο μέσα στα βάρβαρα στήθη
των γιών του, το μίσος γίνεται η αγάπη του μίσους,
που καίει μόνο μέσα σ' αυτούς, τους λίγους, τους εκλεκτούς.
Ω, Αλόγωση που δεν ξέρει κανένα νόμο!
Ω, Αναρχία, ελεύθερη αγάπη
της Ολότητας, με τα γενναία σου τραγούδια!

Μπορούμε να διακρίνουμε, όπως συνεχίζει στο μακροσκελές σχόλιό του ο Alain Badiou, στο κεντρικό νόημα των στίχων του ποιήματος, τη βασική άποψη ότι η πολιτική πρέπει να είναι «ρεαλιστική» και να αποτελεί χαρακτηριστικό του αγώνα και της άρνησης, ως ένα μαρξιστικό μάθημα. Οι νόμοι της Ιστορίας εντούτοις, είναι κοινοί για όλους, πράγμα που μπορεί να ταυτίσει την άρνηση με την αποδοχή και η ίδια η αφαίρεση και η αντίθεση να καταλήξει σ' ένα αίσθημα συννενοχής⁴²⁹. Αναγνωρίζουμε ότι πάμε ακριβώς εκεί που πάει ο εχθρός μας:

⁴²⁹Βλ. σχετικές αντιστοιχίες & στο ποίημα «Συννενοχή ανάμεσα στο υποπρολεταριάτο και τον Θεό» [Χρονάς Γ. (2004). *Μια στιγμή Πιερ Πάολο Παζολίνι* (3^η έκδοση). Αθήνα: Οδός

...οπουδήποτε πάει ο εχθρός, οδηγούμενοι από μια ιστορία
που είναι η ιστορία και των δυο, και τους κάνει, βαθιά κάτω,
διεστραμμένα, αδελφούς.⁴³⁰

Η «αντίθεση», δηλαδή η προσπάθεια να αντικατασταθούν οι κανόνες της ιστορίας με την βία του πραγματικού και με τη ρήξη του συμβάντος, είναι ουσιαστικά αποδοχή να «μοιράζεστε τους κανόνες του αγώνα» με τους εχθρούς και τελικά να γίνεσαι «σκλάβος του εχθρού», «αδελφός» του εχθρού. Η αντίθεση είναι στην πραγματικότητα, ο θάνατος της άρνησης, καθιστά δε αδύνατη την όποια πολιτική ελπίδα. Ο Γάλλος διανοούμενος διακρίνει τα πολιτικοκοινωνικά μηνύματα του ποιήματος μέσα από τις εικόνες «μίσους» και «απόγνωσης», καθώς ο ποιητής ταυτίζει τους νεκρούς ήρωες του τελευταίου πόλεμου με τους περιφρονημένους εργάτες των προαστίων.

Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο, ο Παζολίνι έχει ένα είδος μεγαλειώδους και μελαγχολικής ενόρασης. Η απόγνωσή του, άλλωστε, είχε γίνει ήδη φανερή, σχεδόν πάντοτε ανολοκλήρωτη, στις *Στάχτες του Γκράμσι*: «...Το Φως του μέλλοντος δεν σταματά ούτε στιγμή να μας πληγώνει[...], το κόκκινο κουρέλι της ελπίδας...⁴³¹», και «...ταπεινή φλόγα στην οποία δίνει γεύση γιορτής η ταπεινή διαφθορά...⁴³²». Τα «πικρά χρόνια» είναι τα χρόνια του πόλεμου, που υπήρξε στην Ιταλία, σαν ένας εμφύλιος πόλεμος. Ο στρατός αυτός, «τυφλός μέσα στο τυφλό λινόφωτο» έρχεται και περιμένει «στα λευκά βουνά, στις ήρεμες πεδιάδες», βλέπουν τον ηγέτη τους, απορροφημένο μέσα στην ασθενή μορφή της «διαλεκτικής» άρνησης, η οποία δεν βρίσκεται έξω από την εξουσία, μάλιστα είναι ο «μυστήριος διάλογος με την Εξουσία». Το ποίημα σταδιακά εκτυλίσσεται σε ένα μανιφέστο για την αληθινή άρνηση, κατά τον Badiou⁴³³. Ο Φοίβος Γκικόπουλος

Πανός, σ. 120. Βλ. και: Κωνσταντέλλου Λ. (1982). «Συνενοχή ανάμεσα στο υποπρολεταριάτο και τον Θεό». *Οδός Πανός*, (7). σ.σ. 65-66. (Μετάφραση Λένας Κωνσταντέλλου απ' το βιβλίο «Θεώρημα».)]

⁴³⁰Αποσπάσματα από το ποίημα «Η Νίκη» μεταφρασμένα από το Μωυσή Μπουντουρίδη. [Βλ. σχετικά: Οι ερωτικοί κομμουνιστές: Καβάζογλου-Μισιαούλης (2016, 8 Απριλίου). Ανακτήθηκε στις 25.3.2018, από <https://fristuti.wordpress.com/category/pier-paolo-pasolini/>]

⁴³¹Petraglia, S. (1987). *Pasolini* (Σειρήνη Τ. Μετάφραση). Μ. Κονδύλη (επιμ.). Αθήνα: Ηράκλειτος. σ. 28

⁴³²Petraglia, S. (1987). ό.π., σ. 69

⁴³³Badiou, A. (2012, ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΥ 23). Η σύγχρονη φιγούρα του στρατιώτη στην πολιτική και την ποίηση. (Μτφρ.: Μωυσής Μπουντουρίδης) Ανάκτηση 26/3/2019 από <http://leninreloaded.blogspot.com/search/label/Pasolini>

είχε αναφερθεί σε μια «αναμφισβήτητη άρνηση, που πέφτει πάνω σε κάθε μορφή του κόσμου» σχολιάζοντας το *Πετρέλαιο*.⁴³⁴

3.3.4 «Μπαλάντα για τις μητέρες»

Στο ποίημα “La ballata delle madri” («Μπαλάντα για τις μητέρες»⁴³⁵) ο ποιητής, όπως παρατηρεί ο Rene De Ceccatty στη βιβλίο του-βιογραφία του ποιητή- *Παζολίνι*⁴³⁶, αρχίζει ένα τραγούδι «μίσους», γραμμένο το 1962, προς όλους εκείνους που δεν είχαν μητέρες όμοιες με την δική του, αλλά μητέρες ασήμαντες και δουλικές, που έμαθαν στα παιδιά τους την ευτυχία μέσα από την δουλοπρέπεια, την επιβίωση στην ασέβεια και του «όρνιου την αρπακτική ακεραιότητα». Πρόκειται για μια έντονη και εντυπωσιακή απεικόνιση του ποιητή ενάντια στον κομφορμισμό και τον καταναλωτισμό και τον τρόπο με τον οποίο έχουν επηρεάσει τους ανθρώπους. Άλλωστε, σε αυτά τα θέματα θα

⁴³⁴Γκικόπουλος, Φ. (2016, 2 Νοεμβρίου). Πιέρ Πάολο Παζολίνι, "Πετρέλαιο": Ένα ταξίδι ανάμεσα στον μύθο και την πραγματικότητα. Ανακτήθηκε στις 25.4.2019, από <http://artinews.gr/πιέρ-πάολο-παζολίνι-πετρέλαιο-Ένα-ταξίδι-ανάμεσα-στον-μύθο-και-την-πραγματικότητα.html>

⁴³⁵Σε μετάφραση Χρήστου Αλεξανδρίδη [βλ. σχετικά : Χρονάς Γ. (2004). *Μια στιγμή Πιερ Πάολο Παζολίνι* (3η έκδοση). Αθήνα: Οδός Πανός., σ.σ. 106-7 & Τσαγκαρουσιάνος, Σ.(2014). Πιερ Πάολο Παζολίνι: Μπαλάντα των μανάδων.*lifo.gr*. Ανάκτηση 26/3/2019 από <https://www.lifo.gr/team/diary/52847> & Παζολίνι Π.(2012). *Τρία Αιρετικά Ποιήματα Κι Ένα Ακόμη*. (Χ. Αλεξανδρίδης, Μεταφρ.). Λ.Κοταρά (Επιμ.). Αθήνα. σ. 4. Ανάκτηση 26/3/2019 από

<https://www.scribd.com/doc/91937750/ΠΙΕΡ-ΠΑΟΛΟ-ΠΑΖΟΛΙΝΙ-Τρία-αιρετικά-ποιήματα-κι-ένα-ακόμη>, & από <http://uploads.worldlibrary.org/uploads/pdf/20160116200650pasolini.pdf>, & από <http://self.gutenberg.org/eBooks/WPLBN0004102292-----by-----asp?&Words=PASOLINI>.] Βλ. &: Πιερ Πάολο Παζολίνι-Τρία Αιρετικά Ποιήματα. (2012, Νοέμβριος 2). *bibliothèque.gr*. Ανάκτηση 25.9.2018 από <http://www.bibliothèque.gr/article/7912>.

Σε μια άλλη εκδοχή ως προς τη μετάφραση του τίτλου, βλ. σχετικά: Ηλιόπουλος, Β. (1982). Μπαλάντα για τις μητέρες. *Μητέρες Δουλικές. Η Λέξη*, (16)., σ. 434. Ανάκτηση 26/3/2019 από <http://www.ekebi.gr/magazines/ShowImage.asp?file=31313&code=6458> & σε άλλη μεταφραστική απόδοση: Pasolini, P. P. (1981). *Ανθολόγιο*. (Φ. Δέλφης, μεταφρ.). Π. Μισερλής (επιμέλεια). Αθήνα: Δελφικά Τετράδια., σ.σ. 35-37

[βλ. &: Brocs82. (2008, 19 Νοεμβρίου). *La ballata delle madri*. Ανάκτηση 29/4/2019 από <https://www.youtube.com/watch?v=1b1qc4fBhFQ>. (Απαγγελία του ποιήματος από το Βιτόριο Γκάσμαν.) Βλ. σχετικά & σε μετάφραση αγνώστου, Pasolini, P. P. (1978). Μπαλάντα των μανάδων(αποσπάσματα). *Τραμ/ένα όχημα*, 2, (10). 342-343. Ανάκτηση 26/3/2019 από <http://pleias.lis.upatras.gr/index.php/tram/article/view/155339>.]

⁴³⁶De Ceccatty, R. (2009). *Παζολίνι* (2η εκδ.). (Π. Σοφράς, Μεταφρ.). Ρ.Κολαίτη (Επιμ.). Αθήνα: Alter-Ego MME A.E., σ. 43

αναφερθεί την επόμενη δεκαετία πιο έντονα και στο ατελές μυθιστόρημά του, Πετρέλαιο.

Το ποίημα παρατίθεται παρακάτω σε μετάφραση του Χρήστου Αλεξανδρίδη που συναντάται συχνά στον ηλεκτρονικό Τύπο:

Αναρωτιέμαι τι μάνες είχατε.
Εάν σας έβλεπαν τώρα στη δουλειά
σ' έναν άγνωστο για εκείνες κόσμο,
μπλεγμένους σ' έναν κόκλο, που ποτέ δεν κλείνει,
από εμπειρίες τόσο διαφορετικές από τις δικές τους,
τι βλέμμα θα είχαν στα μάτια τους;
Εάν ήταν κοντά σας, την ώρα που γράφετε
το άρθρο σας, κομπορμιστές και πομπώδεις,
ή όταν το δίνετε σε συντάκτες που υπέκυψαν
σε κάθε συμβιβασμό, θα καταλάβαιναν άραγε ποιοι είστε;
Μάνες τιποτένιες, με τον αρχαίο φόβο
στο πρόσωπο, εκείνον που σαν κακό αλλοιώνει και θολώνει τα χαρακτηριστικά, που τα
απομακρύνει απ' την καρδιά
που τα κλείνει μες στην παλιά ηθική άρνηση. Μάνες τιποτένιες, οι κακομοίρες, που
ανησυχούν μήπως τα παιδιά τους δεν μάθουν καλά το μάθημα του εξευτελισμού: να
βρουν μια θεσούλα, να είναι
[προσγειωμένα, να μην προσβάλλουν τους προνομιούχους,
ν' αμύνονται μπροστά στον οίκτο.
Μάνες μετριότητες, που έμαθαν
με κοριτσιίστικη ταπεινοσύνη, για μας,
ότι διαθέτουμε ένα μόνο, ξεκάθαρο χαρακτηριστικό,
με ψυχές που μέσα τους ο κόσμος είναι καταδικασμένος να μην προσφέρει ούτε πόνο,
ούτε χαρά.
Μάνες μετριότητες, που δεν είχαν ποτέ
για σας ούτε μια λέξη αγάπης,
παρά μόνο μια αγάπη άθλια άφωνη,
ζωώδη, και μ' αυτή σας μεγάλωσαν,
αδύναμους μπρος στα πραγματικά καλέσματα της καρδιάς.
Μάνες δουλοπρεπείς, συνηθισμένες από αιώνες να σκύβουν χωρίς αγάπη το κεφάλι,
να μεταδίδουν στο έμβρυό τους
το αρχαίο, ντροπιασμένο μυστικό
της ικανοποίησης με τα αποφάγια της γιορτής. Μάνες δουλοπρεπείς, που σας δίδαξαν
πώς μπορεί να είναι ευτυχισμένος ο δούλος μισώντας όποιον είναι, όπως εκείνος,
αλυσσοδεμένος, πώς μπορεί να είναι, προδίνοντας, ευτυχισμένος
και σίγουρος, κάνοντας εκείνο που δεν λέει.

Μάνες άγριες, που προσπαθούν να υπερασπιστούν εκείνο το λίγο που σαν αστές
κατέχουν,
την ομαλότητα και το μισθό,
με τη λύσσα σχεδόν εκείνου που εκδικείται
ή που τον περιζώνει μια παράλογη πολιορκία. Μάνες άγριες, που σας δίδαξαν:
Επιβιώστε! Να σκέφτεστε τον εαυτό σας! Μην λυπάστε και μη σέβετε ποτέ
κανένα, να φωλιάζει μέσα σας το ένστικτο του αρπακτικού!
Να τες, τιποτένιες, μετριότητες, δουλοπρεπείς,
άγριες, οι μάνες σας!
Που δεν ντρέπονται να σας θεωρούν
– με το μίσος σας – πράγματι ανώτερους,
μιας και δεν είναι αυτή εδώ παρά μία κοιλάδα των δακρύων. Μ' αυτό τον τρόπο σας
ανήκει αυτός ο κόσμος:
παρά τα αντίθετα λάθη σας
ή τις εχθρές σας πατρίδες, εκείνο που σας κάνει αδέρφια είναι η βαθιά σας άρνηση
να είσαστε διαφορετικοί: να πάρετε την ευθύνη
του άγριου πόνου να είστε άνθρωποι.

3.3.5 «Προφητεία» και αιρετικότητα

Νοσταλγεί ο ποιητής το παρελθόν και υποφέρει από την ασχήμια που προκαλεί η οικονομική ανάπτυξη στο ποίημα «η Γουινέα»⁴³⁷, και καταλήγει σε πολιτικές προφητείες στη «Προφητεία»⁴³⁸. Προφητείες γεμάτες απαισιοδοξία για τη λευκή φυλή, τον δυτικό πολιτισμό και την δημοκρατία, κάτι που καθιστά ανήσυχο τον Ριζιώτη, αφού το εν λόγω ποίημα ο ίδιος θα το χαρακτήριζε σαν έναν επίλογο ή και επικήδειο της ανθρωπότητας.

Ο Κώστας Καναβούρης επιτείνει την ανησυχία του Ριζιώτη στο άρθρο του στην ηλεκτρονική σελίδα της *Αυγής*⁴³⁹, ενθουμούμενος κι αυτός την «Προφητεία» του Παζολίνι σε σχέση με τη συζήτηση-πρόδρομο της ναζιστικής θηριωδίας που ξεκίνησαν το 1920 ο νομικός Καρλ Μπίντινγκ και ο ψυχίατρος Άλφρεντ Χόχε, με τίτλο «Η διά νόμου εξόντωση της άχρηστης ζωής». Έγραφαν ο Μπίντινγκ και Χόχε από τότε «...Θα έρθει η μέρα που θα γίνει αποδεκτή η άποψη, πως η εξόντωση ανθρώπων πνευματικώς νεκρών δεν συνιστά έγκλημα». Ο Καναβούρης επιπλέον, παραθέτει μια φωτογραφία με πεταμένα γυμνά κορμιά γυμνά, και ένα απόσπασμα του ποιήματος που ο Παζολίνι αφιέρωνε στον Ζαν-Πολ Σαρτρ που του είχε διηγηθεί «την ιστορία του Αλή με

⁴³⁷Βλ. σχετικά: Pier Paolo Pasolini (2004). ό.π., σ.σ. 17 & 124

⁴³⁸ Pier Paolo Pasolini (2004). ό.π., σ. 17

⁴³⁹Καναβούρης, Κ. (2017, Ιούλιος 31). Προφητεία για την άχρηστη ζωή. *Η ΑΥΓΗ*. Ανάκτηση 26/3/2019 από <http://avgi.gr/article/10812/8325983/propheteia-gia-ten-achreste-zoe#>

τα γαλάζια μάτια». Στο άρθρο, η φωτογραφία που τράβηξε ο Ισπανός φωτορεπόρτερ Santi Palacio, παραπέμπει ευθέως στις σορούς από πεταμένα κορμιά στο Άουσβιτς, όμως, προέρχεται από τη σύγχρονη τραγωδία του ναυαγίου 13 ανθρώπων στα ανοιχτά της Λιβυκής πόλης Σαμπράθα. Η προφητική απάντηση-εξήγηση είχε δοθεί ήδη, μέσα από την «Προφητεία»⁴⁴⁰ του Ιταλού ποιητή:

Αχ, για πόσο ακόμη, εργάτη του Μιλάνου,/ θα αγωνίζεσαι μόνο για το μισθό;/ Δεν το βλέπεις πως ετούτοι εδώ θα σε λατρεύουν;/ Σχεδόν σαν ένα αφεντικό./ Θα σου 'φέρναν απάνω,/ από την αρχαία τους περιοχή,/ φρούτα και ζώα, τα σκοτεινά τους/ φετίχ, να τα καταθέσουν/ με περηφάνια τελετουργική/ στις καμαρούλες σου του 1900,/ ανάμεσα στο ψυγείο και την τηλεόραση,/ γοητευμένοι από τη θεότητα σου, Εσύ, των επιτροπών Διοίκησης,/ εσύ, της Συνομοσπονδίας των εργατών, θεότητα σύμμαχος,/ στον θαυμαστό ήλιο του Βορρά./ Στη Γη τους με τις/ φυλές τις διαφορετικές, η σελήνη καλλιεργεί/ μian εξοχή που εσύ/ μάτια τους προμήθεψες./ [...]

/ Ίσως τώρα φυσάει από την Αφρική/ κι εσύ αφουγκράζεσαι αυτό που από τη χάρη ο γιος γνωρίζει./ (Αν δεν χαμογελάει είναι η γιατί η ελπίδα γι' αυτόν/ δεν ήταν το φως, παρά η λογική./ Και το φως του αισθήματος/ της Αφρικής, που αναπάντεχα/ σκουπίζει την Καλαβρία, ας είναι/ ένα σημάδι χωρίς νόημα, που αξίζει/ για το μέλλον!). Να:/ εσύ Θα πάψεις να αγωνίζεσαι/ για το μισθό και θα οπλίσεις το χέρι των Καλαβρέζων./

Ο Αλή με τα Γαλάζια Μάτια,/ ένας από τους τόσους γιους των γιων,/ θα κατεβεί από το Αλγέρι, πάνω σε καράβια/ με πανιά ή κουπιά. Θα είναι/ μαζί του χιλιάδες άνθρωποι/ μικρόσωμοι και με τα μάτια/ των φτωχών σκύλων των πατεράδων/ πάνω στις βάρκες τις φτιαγμένες στα Βασίλεια της Πείνας./ Θα φέρουν μαζί τους τα μωρά,/ το ψωμί και το τυρί, στα λαδόχαρτα της Δευτέρας του Πάσχα./ Θα φέρουν τις γιαγιάδες και τα γαϊδούρια,/ πάνω στις τριήρεις τις κλεμμένες στα αποικιακά λιμάνια./ Θα ξεμπαρκάρουν στον Κρότωνα, στο Πάλμι,/ κατά εκατομμύρια, ντυμένοι με ασιατικά/ κουρέλια και με αμερικανικά πουκάμισα./ Μεμιάς οι Καλαβρέζοι θα πουν/ όπως αλήτες σε αλήτες:/ «Να οι παλιοί αδερφοί,/ με τους γιους και με το ψωμί και το τυρί!». / Από τον Κρότωνα και το Πάλμι θ' ανεβούν/ στη Νεάπολη, κι από κει στη Βαρκελώνη,/ στη Θεσσαλονίκη και στη Μασσαλία,/ στις Πολιτείες της Διαφθοράς./ Ψυχές και άγγελοι, ποντίκια και φείρες,/ με σπέρμα της Αρχαίας Ιστορίας,/ θα πετάξουν μπροστά στους νέγρους./ [...] αυτοί που έζησαν σαν τρελοί/ στη μέση τ' ουρανού,/ αυτοί που φτιάξανε/ νόμους έξω από το νόμο,/ αυτοί που προσαρμόστηκαν/ σ' έναν κόσμο κάτω από τον κόσμο/ αυτοί που πίστεψαν/ σ' έναν θεό δούλο του θεού,/ αυτοί που τραγούδησαν/ στις σφαγές των βασιλιάδων,/ αυτοί που χόρεψαν/ στους πολέμους των αστών,/ αυτοί που

⁴⁴⁰Μετάφραση του Ανδρέα Ριζιώτη. [Βλ. σχετικά: Η προφητεία του Πιερ Πάολο Παζολίνι (2016, Νοέμβριος 2). ARTI news. Ανάκτηση 26/3/2019 από <http://artinews.gr/η-προφητεία-του-πιερ-πάολο-παζολίνι.html>]. Μικρό μεταφρασμένο απόσπασμα υπάρχει στο περιοδικό Ο Πολίτης [Biancofiore, A. (1993). Αποκάλυψη της λογικής και το τέλος της ιστορίας. Ο Πολίτης. (124), σ. 57]

*προσευχήθηκαν/ στους εργατικούς αγώνες.../ ...καταθέτοντας την τιμότητα/ των
χωριάτικων θρησκειών,/ ξεχνώντας την τιμή
του υποκόσμου,/ προδίνοντας την ειλικρίνεια/ των βαρβαρικών λαών/ πίσω από τους
δικούς τους Αλή με τα Γαλάζια/ Μάτια - θα βγουν κάτω από τη γη για να ληστέψουν -/
θ' ανέβουν από το βάθος της θάλασσας για να σκοτώσουν -/ θα κατεβούν από τα ύψη
του ουρανού/ για ν' αρπάξουν - και για να μάθουν στους συντρόφους/ εργάτες τη χαρά
της ζωής -/ για να μάθουν στους αστούς/ τη χαρά της ελευθερίας -/ για να μάθουν τους
χριστιανούς/ τη χαρά του θανάτου/ -θα καταστρέψουν τη Ρώμη/ και πάνω στα ερείπιά
της/ θα καταθέσουν το σπόρο/ της Αρχαίας Ιστορίας./ Ύστερα με τον Πάπα και με το
κάθε άγιο μυστήριο/ θα πάνε σαν τους τσιγγάνους/ τον ανήφορο προς τη Δύση και το
Βορρά/ με τις κόκκινες σημαίες/ του Τρότσκι να κυματίζουν...*

Ο Ιταλός διανοούμενος στη φανταστική νεκρική συνομιλία του με τον Αντόνιο Γκράμσι, είχε προβλέψει ήδη ασυναίσθητα τη μετέπειτα κατάληξη της καπιταλιστικής επέλασης συγγράφοντας: «Ζω αγαπώντας τον κόσμο που μισώ». ⁴⁴¹ Στο γαλλικό ντοκιμαντέρ που προβλήθηκε στην NET, σε απόδοση της Κούλας Καφέτζη και της Σοφία Στεργιοπούλου, αργότερα πάλι ο Παζολίνι καταγγέλλει: «Βλέπετε αυτούς τους στίχους; Σλίτια που τα έχτισαν οι εργάτες με τα χέρια τους. Είναι χαρακτηριστική συνοικία. Δεν είναι σαν τις συνοικίες του υποπρολεταριάτου. Οι συνοικίες που περιγράφω στα βιβλία και στις ταινίες είναι συνοικίες που κατασκεύασε ο φασισμός, σαν στρατόπεδα συγκέντρωσης για τους φτωχούς.» ⁴⁴² Με τον θάνατο του Μουσολίνι δεν είχε κλείσει, κατ' αυτόν, ακόμα το φασιστικό τραύμα της Ιταλίας. Υποστήριζε ότι η ήττα του φασισμού και του ναζισμού δεν ανέτρεψε την πορεία προς τη βαρβαρότητα και προφήτευε ότι κάθε παιδί που γεννιέται είναι κι ένας εν δυνάμει φασίστας. ⁴⁴³ Ο Παζολίνι, έγραψε ο Alberto Moravia, σκανδάλιζε εκείνη «την ιταλική αστική τάξη που μέσα σε τέσσερις αιώνες δημιούργησε τα δυο σημαντικότερα συντηρητικά κινήματα της Ευρώπης, δηλαδή την αντιμεταρρύθμιση και τον φασισμό». ⁴⁴⁴

⁴⁴¹Αγιαννίδης, Π. (2018, 1 Νοεμβρίου). Ο μύθος του ματωμένου Παζολίνι ζει ακόμη. Ανάκτηση 26/3/2019 από <https://www.protagon.gr/themata/o-mythos-tou-matwmenou-pazolini-zei-akomi-44341717502> [Βλ. σχετικά &: Αρβανιτάκης, Δ. (2013, Σεπτέμβριος 26). Αφιερωμένο σε σας που «δεν ξέρατε». www.kar.org.gr. Ανάκτηση 26/3/2019 από <https://www.kar.org.gr/2013/09/26/αφιερωμένο-σε-σας-που-δεν-ξέρατε/>]

⁴⁴²66~Pier Paolo Pasolini: Προσδίδω μεγάλο κύρος σε αυτόν που έχω μπροστά μου, χωρίς να κάνω καμιά απολύτως διάκριση. (2009, 5 Ιανουαρίου). Ανάκτηση 26/3/2019 από http://k-m-autobiographies.blogspot.com/2009/01/pier-paolo-pasolini_05.html [Τα κείμενα είναι από το αφιερωματικό τεύχος της *Οδού Πανός* (130), Οκτ. 2005]

⁴⁴³Δημόπουλος, Μ. (Επιμ.). (1997). *Pier Paolo Pasolini: Φεστιβάλ Κινηματογράφου Θεσσαλονίκης* 1994. Αθήνα: Αιγόκερως. σ. 153

⁴⁴⁴Ηλιόπουλος, Β. (1981). Alberto Moravia. *Η Λέξη*, (3)., σ.σ. 216-217. (Μετάφραση Βαγγέλης Ηλιόπουλος)

Με διακριτή τη φωνή της απόγνωσης, ο ποιητής, στην άμεση και καταγεγραμμένη συζήτησή του με το Γιώργο Μάρκου⁴⁴⁵, έλεγε ότι: «*Η Ιταλία του '74 κατακυβερνείται σιγά σιγά σε μια άβυσσο που λέγεται νεοφασισμός. Αυτός είναι σκληρότερος από τον φασισμό που γνώρισε η ανθρωπότητα μεταξύ των δύο μεγάλων πολέμων. Η πνευματική αλλαγή που πραγματοποιείται στη σημερινή Ιταλία την απομακρύνει από τον ιστορικό φασισμό του μεσοπολέμου αλλά και από τον δημοκρατικό σοσιαλισμό. Μέρα με τη μέρα οι παλαιοί θεσμοί, οι αξίες χάνονται,. Η λαϊκή κουλτούρα σήμερα έχει εξαφανιστεί. Οι αξίες που έχουν σχέση με την πατρίδα, την παράδοση, την εκκλησία την αγροτική ζωή, τους προλετάριους, αν υπάρχουν ακόμα, έχουν αρχίσει να χάνονται.*»⁴⁴⁶

Άλλωστε, τον Ιούνιο του 1968, στον απόηχο του γαλλικού Μάη, ο Παζολίνι γράφει ένα από τα πλέον αμφιλεγόμενα ποιήματα, άκρως προβοκατόρικο. Από τον τίτλο, “*Il PCI ai giovani*” («Το Κ.Κ.Ι. στους νέους»), δίνει τον τόνο της «προβοκάτσας» και της ειρωνείας. Η Ιταλία μπαίνει σε μια περίοδο ανόδου του μαζικού εργατικού, φοιτητικού και κοινωνικού κινήματος. Πίσω από το μακροσκελές ποίημα διαφαίνεται η αιματοβαμμένη σύγκρουση στη Βάλε Τζούλια της Ρώμης την 1^η Μαρτίου του 1968 ανάμεσα σε Ιταλούς αριστερούς φοιτητές και στην ιταλική αστυνομία. Όταν, όμως, οι φοιτητές συγκρούονται με την αστυνομία, ο Παζολίνι θα εξυμνήσει τους αστυνομικούς, ως παιδιά της εργατικής τάξης, ενώ θεωρεί τους οι φοιτητές μικροαστούς.⁴⁴⁷ Ασκει δριμεία κριτική στους «αστούς», «βουτυρομπεμπέδες» αριστερούς (*figli di para'*), φοιτητές, παίρνοντας το μέρος των αστυνομικών, «*διότι οι αστυνόμοι είναι παιδιά φτωχών ανθρώπων*»⁴⁴⁸.

⁴⁴⁵Η συνέντευξη εμφανώς αποδόθηκε με περισσή άνεση και αμεσότητα, φανερώνοντας τις ανησυχίες αλλά και το ήθος και την ανθρώπινη διάσταση του ποιητή. [βλ. σχετικά: Βίτσος, Δ. (1996). *Περίπλους* (42). σ. 12]

⁴⁴⁶Μάρκου Γ. (1996). *Κουβεντιάζοντας με τον Πιερ Πάολο Παζολίνι*. Αθήνα: Αίολος., σ. -57

⁴⁴⁷Ευαγγέλου, Κ. (2019). Εκείνο το φάντασμα είναι ακόμα ανάμεσά μας: Απόπειρα βιογράφησης του Πιέρ Πάολο Παζολίνι. *The Athens Review* (105), σ. 51. [Βλ. σχετικά &: Κοσμά, Ε. (2016). «Καθυστερήσατε, Παιδιά» Ένα ποίημα του Πιερ Πάολο Παζολίνι, άκρως προβοκατόρικο και πάντα επίκαιρο. Ανακτήθηκε στις 25.3.2018 από <https://dimartblog.com/2016/05/12/il-pci-ai-giovani/>. [Βλ. Σχετικά &: Παζολίνι, Π.(2012). *Τρία Αιρετικά Ποιήματα Κι Ένα Ακόμη*. (Χ. Αλεξανδρίδης, Μεταφρ.). Λ.Κοταρά (Επιμ.). Αθήνα. σ.10 Ανάκτηση 26/3/2019 από <https://www.scribd.com/doc/91937750/ΠΙΕΡ-ΠΑΟΛΟ-ΠΑΖΟΛΙΝΙ-Τρία-αιρετικά-ποιήματα-κι-ένα-ακόμη>, & από <http://uploads.worldlibrary.org/uploads/pdf/20160116200650pasolini.pdf>, & από <http://self.gutenberg.org/eBooks/WPLBN0004102292-----by-----asp?&Words=PASOLINI>.

⁴⁴⁸Βλ. σχετικά: http://giorgosbalurdos.blogspot.com/2014/06/blog-post_27.html

Είναι θλιβερό. Η αμφισβήτηση
του Κ.Κ.Ι. έπρεπε να έχει γίνει το πρώτο μισό
της περασμένης δεκαετίας. Καθυστερήσατε, παιδιά.
Και καμιά σημασία δεν έχει αν τότε δεν είχατε ακόμη γεννηθεί:
τόσο το χειρότερο για εσάς.
Τώρα οι δημοσιογράφοι όλου του κόσμου (μαζί
με εκείνους της τηλεόρασης)
σας γλείφουν (νομίζω αυτή τη λέξη χρησιμοποιούν ακόμη
στα Πανεπιστήμια) τον κόλλο. Εγώ όχι, φιλαράκια.
Έχετε τη φάτσα του βουτυρομπεμπέ.
Σας σιχαίνομαι όπως σιχαίνομαι και τους πατεράδες σας.
Έχετε το ίδιο μοχθηρό μάτι.
Η καλή καταγωγή δεν κρύβεται.
Είστε φοβισμένοι, ανασφαλείς, απεγνωσμένοι
(εξάίσια!) αλλά γνωρίζετε και πώς να είστε
αυταρχικοί, εκβιαστές και σίγουροι:
προνόμιο των μικροαστών, φιλαράκια.
Όταν χθες στη Βάλλε Τζούλια τα τσουγκρίζατε
με τους αστυνόμους,
εγώ ήμουν με το μέρος τους!
Διότι οι αστυνόμοι είναι παιδιά φτωχών ανθρώπων.
Έρχονται από τις περιφέρειες –χωριών ή πόλεων[...]⁴⁴⁹.

Το ποίημα συνοδεύεται, εντούτοις, και από μια «απολογία» του:
Ας γίνει, λοιπόν, ξεκάθαρο: τούτοι οι αποτρόπαιοι στίχοι είναι όλοι τους διχασμένοι:
ειρωνικοί και αυτοειρωνικοί. Όλα λέγονται εντός εισαγωγικών. Μέσα σε εισαγωγικά
είναι επίσης, για παράδειγμα, τα δύο εδάφια που αφορούν τους ηλικιωμένους εργάτες
που πάνε το απόγευμα στην οργάνωση να μάθουν ρώσικα, και το σχετικό με την εξέλιξη
του παλαιού, συντετριμμένου ΚΚΙ. Αν βάλουμε στην άκρη το γεγονός ότι
αντικειμενικά αυτή η εικόνα του εργάτη και του ΚΚΙ ανταποκρίνεται στην
“πραγματικότητα”, εδώ στο δικό μου ποίημα είναι φιγούρες ρητορικές και παράδοξες:
και πάλι προβοκατόρικες.

Ο Παζολίνι γράφει ένα ποίημα όπου τελικά εξυμνεί τους αστυνομικούς,
κάτι που αναπαράγει μια παλιότερη θέση που υπήρχε στην Αριστερά και στην
εποχή που φοιτητές ήταν μόνο οι γόνοι των αστικών τάξεων. Όντας κατά βάθος
ένας ιδεαλιστής, ένας ουτοπικός σοσιαλιστής, εκφέρει εντούτοις μια
συντηρητική και αντιδραστική θέση, καταλήγει σε άρθρο του ο Ειρηναίος
Μαράκης. Τελικά, σε δεύτερη ανάγνωση, κλείνει το μάτι και στις δύο πλευρές.
Ασφαλώς, δεν ήταν υπέρ των αστικών θεσμών, αντίθετα συγκρούστηκε με

⁴⁴⁹Μετάφραση της Ελένης Κοσμά

ολόκληρο το θεσμικό οικοδόμημα της μεταπολεμικής Ιταλίας.⁴⁵⁰ Αλλά, το ποίημα δεν είναι παρά μια άσκηση ρητορικής τέχνης, προειδοποιεί, και συνεχίζει και στην Απολογία αυτή ακόμη: *Το κομμάτι με τους αστυνομικούς είναι ένα κομμάτι ρητορικής τέχνης, στο οποίο ακόμη κι ένας τρελός μολωνέζος συμβολαιογράφος θα μπορούσε να αναγνωρίσει μια “captatio malevolentiae” (να κερδίσει τη συμπάθεια): τα εισαγωγικά είναι για να προβοκάρουν. [...]. Και συμπληρώνει: “Εάν όλοι οι νέοι κομμουνιστάι κόβανε τα μαλλιά, θα έπεφτε το προσώπιο των νέων φασιστών...”*⁴⁵¹. Ο Δημόπουλος στην αφιερωματική έκδοση του Φεστιβάλ Κινηματογράφου Θεσσαλονίκης, θα μας υπενθυμίσει την προφητικότητα του ποιητή μέσα από την ενασχόλησή του με τη νεολαία και τα νέα ανθρώπινα μοντέλα που δημιουργεί ο φασισμός.⁴⁵² Η Ελένη Κοσμά βλέπει στους παραπάνω στίχους, την «αναγκαιότητα της ανατροπής και της επανεκκίνησης» που προσδίδουν προφητικές διαστάσεις στο ποίημα⁴⁵³.

Εκείνο που ενοχλούσε, εντέλει, ήταν γενικότερα η απόλυτη «αιρετικότητα» του Παζολίνι. Σε ένα ιδιαίτερα ενδιαφέρον κείμενο ο Ανδρέας Βελισσαρόπουλος εστιάζει στο επεισόδιο της επίσκεψής του Παζολίνι στο Πανεπιστήμιο Βενσέν το 1974, το οποίο ενσάρκωνε τις αξίες του Μάη του '68. Ο συγγραφέας αντιμετώπισε την επιθετική συμπεριφορά των μαοϊκών, όταν τόλμησε να υπενθυμίσει ότι ο φασισμός υπάρχει ακόμα παντού. Στο πρόσωπό του συνυπήρχαν τέσσερις αιρέσεις: η αποκάλυψη του νεοφασισμού που αναφαινόταν το 1974, η καταδίκη της εθνικιστικής άρνησης των τοπικών ιταλικών διαλέκτων προς όφελος μιας «εθνικής» τηλεοπτικής γλώσσας, η θρησκευτική ελευθερία και ο κομμουνισμός του που διαλογιζόταν μόνο με την σκέψη του Αντόνιο Γκράμσι, εναντίον του μαρξιστικού δογματισμού σε μια συνεχή εξέλιξη της πολιτικής σκέψης του από τη συγγραφή της πρώτης του πολιτικής ποιητικής κατάθεσης έως το θάνατό του.⁴⁵⁴

⁴⁵⁰Μαράκης, Ε. (2016). Προφητεία και άλλα τρία ποιήματα του Πιερ Πάολο Παζολίνι. Ανακτήθηκε στις 25.3.2018, από <https://atexnos.gr/προφητεία-και-άλλα-τρία-ποιήματα-του-π/>

⁴⁵¹Τσαούση Ι. (2005). Πέτρος Παύλος Παζολίνι: Ποιήματα του Φριούλι. *Οδός Πανός*, (130), σ. 74

⁴⁵²Δημόπουλος, Μ. (Επιμ.). (1997). *Pier Paolo Pasolini: Φεστιβάλ Κινηματογράφου Θεσσαλονίκης 1994*. Αθήνα: Αιγόκερως, σ.σ. 140-1

⁴⁵³Κοσμά, Ε. (2016), ό.π., Βλ. Ηλεκτρονικές πηγές, (Βλ. σχετικά &: <https://www.bibliotheque.gr/article/7991>)

⁴⁵⁴Βελισσαρόπουλος, Α. (1982). Πολιτική (θεωρία) της Αίρεσης. *Οδός Πανός*, (4), σ.σ. 105-109. Ανάκτηση στις 19.2.2020 από <http://www.ekebi.gr/magazines/showimage.asp?file=423&code=1544&zoom=800> (Βλ. σχετικά &: Χρονάς Γ. (2004). *Μια στιγμή Πιερ Πάολο Παζολίνι* (3^η έκδοση). Αθήνα: Οδός Πανός, σ.σ. 88-89)

Ο Φαίδων Χατζηαντωνίου, στο επίμετρο της θεατρικής παζολινικής τραγωδίας *Affabulazione (Μυθοπλασία)*⁴⁵⁵, διαπιστώνει ότι ο ποιητής θεωρούσε ότι «το ΚΚΙ εξακολουθούσε να είναι κυρίως το κόμμα του λαού». Κάτι που το προσάπτει ακόμη μια αντίφαση στα έργα και τα λεγόμενά του, καθώς «στα μέσα της δεκαετίας του '70 είχε ενταχθεί στην εξωκοινοβουλευτική αριστερά, ενώ το ΚΚΙ προσπαθούσε να πετύχει τον "ιστορικό συμβιβασμό"». Από μια άλλη σκοπιά, ο ψυχαναλυτής Ροζέ Νταντούν ξεχώρισε τρεις χώρους αίρεσης στην ζωή και το έργο του: την πολιτική, τη σεξουαλική και την καλλιτεχνική αίρεση. Οτιδήποτε νέο και που προκαλεί διαφοροποίηση, φέρει την σφραγίδα της αίρεσης.⁴⁵⁶ Ο Σωτήρης Παστάκας, ερμηνεύοντας τους στίχους, έγραφε στο περιοδικό *Πλανόδιον* ότι, η αστική τάξη βρίσκεται καθ' οδόν προς την κατάκτηση του κόσμου, τον ενώνει και τον οδηγεί προς την ομογενοποίηση, την παγκοσμιοποίηση και τη μονοδιάστατη σκέψη.⁴⁵⁷

Θα έπρεπε να υπογραμμίσουμε κάποιες από τις παρατηρήσεις που έκανε από μια άλλη οπτική ο Στέφανος Ροζάνης, προλογίζοντας το βιβλίο *Pier Paolo Pasolini (2004). Ποίηση σε σχήμα τριαντάφυλλου Επιλογή*. Τονίζει το γεγονός ότι η δημοσίευση της συλλογής στην Ιταλία συμπίπτει με την πρώτη προβολή της ταινίας *Κατά Ματθαίον Ευαγγέλιον* στους κινηματογράφους, το 1964. Κάτι που μαρτυρεί τη σχέση ανάμεσα στις δύο παζολινικές καλλιτεχνικές εκφράσεις και ότι ο ποιητής-σκηνοθέτης χάρη στις ονειρικές του εικόνες καταφέρνει να ξεπεράσει τον «κόσμο των ερειπίων». Ο Ροζάνης σ' ένα μεστό και βαθύ κείμενο⁴⁵⁸, χαρακτηρίζει τις ποιητικές ενοράσεις και τις κινηματογραφικές εκφραστικές του δημιουργού ως μια χρονική σύμπτωση που επιβεβαιώνει τη διαρκή μετάγγιση οραματισμών και παθών και μια απόπειρα ενιαίας αφήγησης του κόσμου. Ο ποιητής, συνεχίζει, «συνθέτει ένα έργο μέσα από το οποίο ο κατακερματισμός της έκφρασης καταδεικνύει την αγωνιώδη προσπάθεια ανασύνθεσης του καλλιτεχνικού υποκειμένου, μια συσπείρωση δυνατοτήτων και δυνάμεων ενάντια στη συνολική θεώρηση ενός κόσμου διαλυμένου. Ενάντια σε αυτό τον κόσμο με τη φαινομενική κατάτμησή του και των καλλιτεχνικών εικαστικών μορφωμάτων, ο Παζολίνι επιστρατεύει τις ομηρικές του εικόνες κάνοντας υπέρβαση και οδηγώντας σε μια συνεκτική μορφή του οράματος και σε μια αλληλουχία και εσωτερική συνοχή των

⁴⁵⁵Παζολίνι, Π. Π. (1999). *Μυθοπλασία*. (Φ. Χατζηαντωνίου, μεταφρ.) Αθήνα: Ντισίδες, σ. 114

⁴⁵⁶Σκουζ, Λ. (27 Απριλίου 2017). Γιώργος Χρονάς - Μια στιγμή Πιέρ Πάολο Παζολίνι. Ανακτήθηκε στις 5.10.21 από <http://www.mic.gr/book/vivliopandoheio-216-giorgos-hronas-mia-stigmi-pier-paolo-pazolini>

⁴⁵⁷Παστάκας, Σ. (2001). Προς τον άγνωστο ποιητή. *Πλανόδιον* (33), σ. 134

⁴⁵⁸Βλ. σχετικά: Pier Paolo Pasolini (2004). ό.π., σ.σ. 9-14 (Πρόλογος: Pier Paolo Pasolini: Η θεολογία του κοινωνικού κατατρεγμού)

καλλιτεχνικών ειδών, υπηρετεί δε, μέσω της εικόνας και του λόγου, την ενόραση μιας θεολογίας του κοινωνικού κατατρεγμού. Εισάγει το σχήμα “θεολογία και εξέγερση” με το περιθωριακό να μεταμορφώνεται σε όραμα του κόσμου, σε ουσία θρησκευτικού συμβολισμού και να μεταφέρεται σε έναν τόπο εξαγνισμένο, όπου τα πάθη και τα “αγκάθια του ρόδου” γίνονται η ποιητική μεταφορά του ουράνιου κατατρεγμένου, του οργισμένου μέσα στο ναό που έγινε τόπος εμπορίου».

Την ίδια περίοδο, λοιπόν, συμφωνεί με τη σειρά του ο Petraglia, με την εν λόγω ταινία, ολοκληρώνεται μια ανεπανάληπτη φάση της παζολινικής ποιητικότητας με τον θρησκευτικό σεβασμό να παραδίδεται στην ιστορία προς χάρη της σύγχρονης αναπαράστασης του μύθου και της υποβόσκουσας υπαρξιακής ρωγμής με την αμφισβήτηση των θεσμών. Ο ποιητής δεν αποφεύγει τη λογοτεχνική του αλληλεπίδραση ανακαλύπτοντας αξίες που προέρχονται από τον μαρξισμό, ξεκινώντας από το Χριστό για να φτάσει στον Μαρξ ή αντιστρόφως, με επίκεντρο τις λαϊκές μάζες ή τον Τρίτο Κόσμο, προς αναζήτηση της αντικειμενικότητας του μύθου⁴⁵⁹. Η χριστιανική μορφή της ταινίας αμφισβητεί τον αστισμό, γίνεται κοινωνικά αιρετική, ηθική, ηγετική και εντέλει επαναστατική, προσπαθώντας να αποβάλει τα λόγια της εξαπάτησης της δεκαετίας του '50. Ο ποιητής τελικά γράφει ο Petraglia, ξεκαθαρίζει την πρόθεσή του για εθελούσια ιδεολογική εξορία καταλήγοντας ποιητικά: *...Κανένα από τα προβλήματα της δεκαετίας του '50 δε μ' ενδιαφέρει πια [...]* ΑΠΑΡΝΟΥΜΑΙ ΤΗ ΓΕΛΟΙΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ!... . Όντας αυτόκλητος ελεύθερος προφήτης, ευρισκόμενος σε μια οριστική ρήξη με τα προηγούμενα πολιτικά γεγονότα, αναθεωρεί την πλατιά «εθνική» ποίησή του των προηγούμενων χρόνων⁴⁶⁰.

Ο Ροζάνης, στον πρόλογο του ομώνυμου με τη συλλογή βιβλίου, βλέπει τον Παζολίνι να εκφράζει ένα παράδοξο, αδιέξοδο μεσσιανισμό, σε μια προσμονή για σωτηρία που πεθαίνει στον ίδιο τόπο που γεννιέται. Ο δημιουργός δεν βρίσκει στήριγμα ούτε καν στον καθαγιασμό του λούμπεν. Αυτό που του απομένει είναι η προσωπική του μυθολογία, η νοσταλγία του για ένα χαμένο παράδεισο, η βίωση του κόσμου ως πάθος και όχι η ορμή μιας καινούργιας ζωής. Κλείνει ο Ροζάνης το ενδιαφέρον φιλοσοφικό του κείμενο, με τα εξής: «Από τη θέα του Pasolini απουσιάζει παντελώς η θύελλα και η ορμή μιας καινούργιας ζωής. Αυτή που απομένει, τραγική σε ετοιμότητα πάντα, είναι η προσωπική του μυθολογία, η νοσταλγία του για ένα “χαμένο παράδεισο”, η βίωση του κόσμου ως πάθους, η διάψευση ως τυραννική πραγματικότητα». Καταγγέλλει την πρόοδο και την ανάπτυξη, αρνούμενος τις αξίες της κατανάλωσης, και αντιτίθεται στον βαρβαρισμό που επιβάλλει η

⁴⁵⁹Petraglia, S. (1987). ό.π., σ.σ. 60, 63

⁴⁶⁰Petraglia, S. (1987). ό.π., σ. 73

λογική της κυριαρχίας νοσταλγώντας σταθερά την προβιομηχανική κοινωνία. Στη εισαγωγή του ίδιου βιβλίου, ο Ανδρέας Ριζιώτης από την πλευρά του, θαυμάζοντας τα χρώματα που χρησιμοποιεί για να ζωγραφίσει τα τοπία του, βλέπει τον Παζολίνι ως κριτή αυστηρό για όλους και για όλα, να μάχεται την βιομηχανική ανάπτυξη, τους χριστιανοδημοκράτες και τη σύμπραξή τους με την καθολική εκκλησία. Χαρακτηρίζει την ποίησή του περισσότερο κριτική, «σε σχήμα τριαντάφυλλου», όπου το τριαντάφυλλο είναι τριγυρισμένο από πάρα πολλά αγκάθια⁴⁶¹. Η συλλογή, εντέλει, συνιστά για τον Ιταλό ποιητή ένα απολογισμό, ηθελημένη επιστροφή σε καιρούς περασμένους, όμως γεμάτους στοιχεία που δεν ειπώθηκαν ή έμειναν ανολοκλήρωτα⁴⁶². Ήδη γράφοντας στις αρχές του '60, ο Παζολίνι προβλέπει το ξέφτισμα των κομμουνιστικών καθεστώτων που ήρθε μετά από 25 περίπου χρόνια, όπως και κατακρίνει την παθητικότητα του ιταλικού λαού απέναντι στα πολιτικά πράγματα της Ιταλίας της εποχής του.

Στα «Δελφικά Τετράδια», ο Φοίβος Δέλφης χαρακτηρίζει τη συλλογή ως μια εσωτερική μορφή ενός ημερολογίου με εναλλασσόμενη ψυχική διάθεση, ώστε να μη γίνεται επίπεδο. Το αυτοβιογραφικό στοιχείο εμφανίζεται έντονο ως καταγγελία στις υποκρισία της κοινωνίας, όμως «η νοσταλγία ενός τρόπου ύπαρξης ανήκει στο παρελθόν εξαιτίας της οριστικής νίκης του κακού, μεταβάλλεται σε κοσμικό οίκτο...». Διακρίνει βεβαίως την αμεσότητα της παζολινικής ποίησης με την έκφραση του καταστρεπτικού θυμού, την ισοπέδωση αξιών δεκαετίας '50 και του πικρού επιλόγου για καθετί κοντινό χωρίς ελπίδα, προβάλλοντας το σκοτάδι μιας νέας Προϊστορίας⁴⁶³. Ο Κορδομενίδης χαρακτηρίζει κι αυτός τον ποιητή αυτοβιογραφικό και πολιτικό ταυτόχρονα, περισσότερο στοχαστικό και λιγότερο «ποιητικό». Τον βλέπει να γράφει μια πολιτική ποίηση που περιείχε όλη την εσωτερικότητα, την αβεβαιότητα και τη σεξουαλικότητα της παρακμής και συγχρόνως την ιδεαλιστική ορμή της σοσιαλιστικής ουτοπίας.⁴⁶⁴ Για την περιθωριοποίηση του ατόμου και τη συνειδητοποίηση του μάταιου που εκφράζεται μέσα από τη συλλογή αλλά και την αιρετική μαρξιστική θεώρηση του κόσμου και τον ιδεαλιστικό μαρξισμό, έγραψε ο Χατζηαντωνίου στο επίμετρο της *Μυθοπλασίας*.⁴⁶⁵

⁴⁶¹Pier Paolo Pasolini (2004). ό.π., σ.σ. 15-17 (εισαγωγή), σ. 61

⁴⁶² Petraglia, S. (1987). ό.π., σ. 66

⁴⁶³ Pasolini, P. P. (1981). *Ανθολόγιο*. (Φ. Δέλφης, μεταφρ.). Π. Μισερλής (επιμέλεια). Αθήνα: Δελφικά Τετράδια., σ.σ. 16-17

⁴⁶⁴Βλ. σχετικά: Κορδομενίδης, Γ. (2006, Ιανουάριος 8). Θρήνος για την απολεσθείσα αθωότητα. *Η Καθημερινή*. Ανάκτηση από <https://www.kathimerini.gr/culture/238556/thrinos-gia-tin-apolestheisa-athootita/>

⁴⁶⁵Παζολίνι, Π. Π. (1999). *Μυθοπλασία*. (Φ. Χατζηαντωνίου, μεταφρ.) Αθήνα: Ντισίδες., σ. 119

ΤΕΤΑΡΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

4. Ο Παζολίνι μέσα από την ελληνική γραφή

4.1 Ο Γιώργος Χρονάς για τον «Πέτρο-Πάυλο Παζολίνι»

Για τον «Πέτρο-Πάυλο Παζολίνι», ο Γιώργος Χρονάς μιλούσε συχνά στις παλιές εκπομπές του Τρίτου Προγράμματος, επί Χατζιδάκι, εξελληνίζοντας τα μικρά ονόματα των «συνομιλητών» του (Γιάννης Λένον, Πάυλος Μα Κάρτνεϊ κ.ά.)⁴⁶⁶. Αυτός και ο Παναγιώτης Χατζηγάκης ήταν χρονικά οι πρώτοι στην Ελλάδα, που προσέγγισαν εκτενώς τόσο το έργο όσο και την ανήσυχη φύση του Ιταλού ποιητή⁴⁶⁷. Το περιοδικό *Οδός Πανός* έχει δημοσιεύσει επανειλημμένα άρθρα του Παζολίνι και έχει κυκλοφορήσει τρία τεύχη αφιερώματα (:αρ. 3, Οκτώβριος 1981, αρ. 20-21, Σεπτέμβριος-Δεκέμβριος 1985 και αρ. 130, Οκτώβριος-Δεκέμβριος 2005). Στο τελευταίο αφιέρωμα περιλαμβάνεται διευρυμένη βιβλιογραφία του ποιητή, καθώς και δύο σχέδια του Γιάννη Δημητράκη που απεικονίζουν τον καλλιτέχνη.

Ήδη ο Χρονάς, από τον τίτλο του βιβλίου του *Μια στιγμή Πιερ Πάολο Παζολίνι*⁴⁶⁸, κάνει τον αναγνώστη να καταλάβει τη διπλή ερμηνεία του: Όλη η ζωή του δημιουργού είναι μια στιγμή στην αιωνιότητα, ταυτόχρονα όμως ο συγγραφέας είναι σαν να απομονώνει στιγμιαία τον Παζολίνι σε μια φανταστική συνομιλία μαζί του, που απαρτίζεται από μια σειρά κειμένων (του Χρονά, του Παζολίνι κυρίως, και άλλων), μαζί με ένα φωτογραφικό λεύκωμα, που απομονώνουν *μια στιγμή* της ζωής του Ιταλού διανοούμενου. Το πόνημα του Γιώργου Χρονά αφορά κυρίως την ποιητική πλευρά του μεγάλου σκηνοθέτη. Ο εκδότης σε κάποια άλλη αναφορά του, έχει εμπνευστεί και τη φανταστική συνόπαρξη του Παζολίνι, Ταχτσή, Φασμπίντερ, Μονρόε κτλ. σε μια συνάντηση, βέβαια, μετά θάνατον⁴⁶⁹. Ο Γιώργος Βέης σχολιάζει το ποίημα

⁴⁶⁶Ο Γιώργος Χρονάς ονομάζει την εκπομπή «Πέντε Τέταρτα» (σε σύνολο 12 εκπομπών), κάνοντας αφιερώματα στον Παζολίνι, τους Μπιτλς, τον Ηράκλειτο, την Μέριλυν κ.ά. [βλ. σχετικά: Γιώργος Χρονάς: ο εστί μεθερμηνευόμενον μεθ' ημών ο Θεός (1994). *Οδός Πανός*, (75-76). σ. 27]

⁴⁶⁷Καλφόπουλος, Κ. (2017, Ιανουάριος 17). Ο «Ακατόνε» και το «μοναχικό ταξίδι της άμμου». *Η Καθημερινή*. Ανακτήθηκε στις 25.3.2018, από <http://www.kathimerini.gr/892581/article/politismos/vivlio/o-akatone-kai-to-monaxiko-taxidi-ths-ammou> (βλ. σχετικά &: Λογοτεχνικά Επικάαιρα Συγγραφείς στο διαδίκτυο. Ανακτήθηκε στις 25.4.2019, από <http://logotexnika-epikaira.blogspot.com/2018/10/blog-post.html> & <http://www.edutv.gr/index.php/ellined-poiites/xronas>)

⁴⁶⁸Χρονάς, Γ. (2004). *Μια στιγμή Πιερ Πάολο Παζολίνι* (3^η έκδοση). Αθήνα: Οδός Πανός

⁴⁶⁹Χρονάς, Γ. (1988). Άσπρα λουλούδια για τον Κώστα Ταχτσή. *Οδός Πανός*, (39). σ. 4

«Ο Παζολίνι στη Ραφήνα»⁴⁷⁰ του Χρονά που υπάρχει και στην ποιητική του συλλογή *Κατάστημα Νεωτερισμών*⁴⁷¹, ανακαλύπτοντας τα απονενομημένα πλην ηρωικά κατάλοιπα της ζωής στη δραματική *persona* του και διακρίνοντας τη βαθύτερη γνώση του ανθρώπινου προβλήματος κατά την αναζήτηση της λύσης των αινιγμάτων του κόσμου.⁴⁷² Ο Χρονάς αποκαλύπτει ότι έκανε την υπέρβαση από τα πραγματικά γεγονότα και τη λογική στο «Ο Παζολίνι στη Ραφήνα», όταν άκουσε από τον Πέρη Εμπειρικό που φιλοξενούσε τον Παζολίνι με την Κάλλας, στο νησί του, τους Πεταλιούς, λεπτομέρειες της ζωής τους εκεί. «*Η Ραφήνα είναι το πέρασμα από τη στεριά, μέσω θαλάσσης, στη γη της νήσου*»...όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο ποιητής και δημιουργός της *Οδού Πανός*. Ανάμεσα σε άλλα, χαρακτηριστικά παραθέτει στο βιβλίο τέσσερα ποιήματα του Παζολίνι μεταφρασμένα από τον Δημήτρη Παπαδάκη Ντακρέτα. Πρόκειται για τα ποιήματα «21 Ιουνίου 1962», «Πράξη λαγνείας», «Παρασύρω και τον θάνατο» και «Ποιμενικό του Νάρκισσου».

4.2 Ο Ρίτσος στην «Οδό Παζολίνι»

Το 1982, ο Γιάννης Ρίτσος εξέδωσε τα ποιήματα που έγραψε στην Ιταλία από το 1976 έως το 1980. Η συλλογή *Ιταλικό Τρίπτυχο. Μετάγχιση. Ο Κόσμος είναι Ένας. Το άγαλμα Στη Βροχή* περιέχει μερικά από τα ερωτικότερα ποιήματά του, με έμφαση στον έρωτα και το φλερτ της ζωής των πόλεων. Ο ποιητής περνάει στη νυχτερινή Ρώμη και στις πιάτσες, παρατηρεί όμορφους άντρες και «*ένα αγόρι-κορίτσι με ξανθά μαλλιά βγαλμένο από φιλμ του Παζολίνι*», εισάγοντας εδώ σαν ήρωα παρεμπιπτόντως τον Πιερ Πάολο Παζολίνι, με τον οποίο ανήκε, εκτός από τον καλλιτεχνικό, και στον ίδιο πολιτικό χώρο. Στο ποίημα «Στην Πιάτσα Ναβόνα» κατά την επίσκεψή του στη Ρώμη μεταφέρεται στην Πιάτσα Ναβόνα, όπου

ψηλοί φανοστάτες, νοτισμένα παγκάκια, σιντριβάνια, πόρτες μεγάλες,
αψιδωτές, πολυσκάλιστες [...],
σαν αυτές που αναφέρουν οι χαρτορίχτρες, τραβούν την προσοχή του ποιητή. Είναι
νύχτα, ιταλιάνικη νύχτα,
ένα κορίτσι κατάμαυρο απ' τον ήλιο με άσπρη δαντελένια μαντίλα,
ένα αγόρι- κορίτσι με ξανθά μαλλιά βγαλμένο από φιλμ του Παζολίνι
περνούν ανάμεσα σε

⁴⁷⁰Γκίκα, Ε. (2015, 15 Ιουλίου). Ο Γιώργος Χρονάς στο Εργαστήρι του συγγραφέα Συνέντευξη στην Ελένη Γκίκα. Ανακτήθηκε στις 25.3.2018 από <https://www.fractalart.gr/chronas-giorgos/>

⁴⁷¹Βλ. σχετικά τα δύο βιβλία, *Κατάστημα Νεωτερισμών* (1997) και *99 Poems-99 Ποιήματα* (1999) των εκδόσεων Οδός Πανός, που περιέχουν το ποίημα «Ο Παζολίνι στην Ραφήνα», σ.σ. 53-54 και 273-275 αντίστοιχα.

⁴⁷²Βέης, Γ. (2000). *Νέα Εστία* (1719). σ. 113

ξόλινα παραπήγματα με πολύχρωμα φώτα [...],
ανάμεσα αμετανόητους ξενόχτηδες, μεθυσμένους και
φτηνά χωνάκια παγωτό, τυχαία φιλιά, κι αυτός ο γυμνόστηθος, ωραίος -
το μέτωπό του ακουμπισμένο στο γοφό ενός αγάλματος, να βρέχεται όλος
απ' τον ασίγαστο πίδακα, σάμπως να κλαίνει πάνω του όλες οι νύχτες της Ρώμης⁴⁷³.

Ο Έλληνας ποιητής βρίσκεται στους δρόμους που τις νύχτες ο Παζολίνι έψαχνε τον έρωτα. Το ποίημα του «Ιταλικού Τρίπτυχου» που αποτελεί ξεκάθαρα φόρο τιμής στον εκλιπόντα Παζολίνι «Στην οδό που δεν ονομάστηκε οδός Παζολίνι» το 1980, αντιπαραβάλλει την καθημερινή ζωή της πόλης με αυτήν του νυχτερινού έρωτα των «κολασμένων» και χωρίς καθόλου να κατακρίνει, αλλά αντίθετα να συγκινείται από τον Παζολίνι που δολοφονήθηκε από μια αρσενική πόρνη. Το ποίημα παρουσιάζει ένα δρόμο της Ρώμης, που ο Παζολίνι σεργιανούσε τις νύχτες του⁴⁷⁴:

«Στην οδό που δεν ονομάστηκε "Οδός Παζολίνι"»⁴⁷⁵

Πλατό πρωινό της Ρώμης που πλαταίνει το σύμφωνο λάμδα
μες στις φωνές των μικροπωλητών, στα λάστιχα των λεωφορείων,
και στη σιωπή των αγαλμάτων.
Ώχρα σκιασμένη στις ανατολικές προσόψεις
των μαγαζιών και των μεγάρων. Πόρτες και πόρτες
συγκρατούν τα ημικόκλια των ίσκιων σ' ένα. κ ά π ο τ ε. Παράξενο. - είπε -
σε μιαν αρχαία πολιτεία, με κόκκινα και κίτρινα σκοτεινά χρώματα,
να υπάρχουνε παιδιά κρατημένα απ' το χέρι της μάνας τους
σ' αυτούς τους πολυσύχναστους δρόμους, κάτω από αναρίθμητα παράθυρα, εδώ
που ο Παζολίνι σεργιανούσε τις νύχτες του, - Στασιόνε Τέρμινι, εδώ
που σ' ένα υπαίθριο σανιδένιο κιόσκι ένας χοντρός σύγχρονος Νέρων
πουλούσε στους περιηγητές πολύχρωμα φουλάρια. Αγόρασα ένα κόκκινο
το 'δεσα στο λαιμό μου, και καταμεσής του δρόμου σφύριξα:

⁴⁷³Σκαμάγκα, Α. (2017). *Η Ιταλία του Γιάννη Ρίτσου*. (Διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας), σ. 244. Ανακτήθηκε από <https://pergamos.lib.uoa.gr/uoa/dl/object/1688820>

⁴⁷⁴Ο Ρίτσος και ο ομοερωτισμός Το έργο του. (2016, 2 Απριλίου). Ανακτήθηκε στις 4.5.2018, από <http://taxidistomariabronn.blogspot.gr/2016/04/blog-post.html>

⁴⁷⁵Στρατηγοπούλου Κ. (2008). 75~ο Γιάννης Ρίτσος για τον Πιερ Πάολο Παζολίνι. Ανακτήθηκε στις 25.3.2018, από [http://poem-for-you.blogspot.gr/search/label/Ποιήματα για τον Πιερ Πάολο Παζολίνι](http://poem-for-you.blogspot.gr/search/label/Ποιήματα%20για%20τον%20Πιερ%20Πάολο%20Παζολίνι).

[Βλ. σχετικά: Ποιητικοί Διάλογοι Ο Κόσμος Είναι Ένας (1978-1980) Στην οδό που δεν ονομάστηκε «οδός Παζολίνι» (χ.η.). Ανακτήθηκε στις 25.3.2018, από http://when-poetry-speaks.blogspot.gr/p/1974_12.html]

*Εμπρός της γης οι κολασμένοι, ..Εμπρός ..
της γης οι κολασμένοι.
Ρώμη, 18.IX.78⁴⁷⁶*

Περιγράφει ο Ρίτσος τις βοές της πρωινής Ρώμης, κοντά στο σταθμό του τρένου όπου ο Παζολίνι αναζητούσε τις νύχτες τον αγοραίο έρωτα, και άλλωστε, ήταν και η αφετηρία των μεγάλων πολιτικών διαδηλώσεων. Ακούει τις «φωνές των μικροπωλητών» της Ρώμης, «τα λάστιχα των λεωφορείων» και τη «σιωπή των αγαλμάτων», σε μια πόλη που υπήρξε αρχαία πολιτεία. Ο ποιητής αγόρασε ένα κόκκινο φουλάρι από ένα «χοντρό σύγχρονο Νέρωνα», το έδωσε στο λαιμό του και σφύρισε τους επαναστατικούς στίχους της Διεθνούς, «εμπρός της γης οι κολασμένοι», την αρχή του ύμνου του παγκόσμιου κομμουνιστικού κινήματος υπερτονίζοντας ολοκάθαρα την ιδεολογία που τον έδενε με τον Ιταλό διανοητή⁴⁷⁷.

Στη συλλογή, μέσα από την προσπάθεια του Έλληνα ποιητή να ξεπεράσει τα παλιά σύμβολα και να ελευθερωθεί από το βάρος της κοινωνικής ευθύνης, βρίσκονται ποιήματα που γράφονται αμέσως μετά την πτώση της δικτατορίας, την αποφυλάκιση του ποιητή και το ταξίδι στην Ιταλία με τις πλούσιες, αισθητικές εμπειρίες και στιγμές αποκάλυψης μέσα σε κλίμα έντονου αισθησιασμού και ερωτικής απελευθέρωσης. Η μεικτή ομορφιά των αγοριών αποτελούν κυρίαρχο αποκαλυπτικό θέμα της συλλογής και ονόματα όπως αυτό του Παζολίνι, είναι χαρακτηριστικά μιας νέας προοπτικής της καλλιτεχνικής του όρασης.⁴⁷⁸ Στο πλαίσιο εκδηλώσεων για την υποδοχή της νέας χιλιετηρίδας, τον Ιανουάριο του 1998, αναρτώνται στη Ρώμη πινακίδες με ποιήματα γραμμένα για την πόλη, ανάμεσα στα οποία υπήρξε το ποίημα «Στην οδό που δεν ονομάστηκε "Οδός Παζολίνι"», ακόμα τότε ανέκδοτο στην Ιταλία....⁴⁷⁹

Στο ποίημα του Ρίτσου «Οι πόρνες νύχτα πλάι στις στρογγυλές φωτιές του», όλα όσα την ημέρα στο Μιλάνο είχε δει ο ποιητής, το «παγωτό», οι «τσάντες» και τα «φουλάρια» στα μαγαζάκια, μπλέκουν με τους νεκρούς που είναι ακόμα ερωτευμένοι. Πιθανόν είναι κι αυτό ένας υπαινιγμός για τον Παζολίνι, που είχε πεθάνει τρία χρόνια πριν, μεταφέροντας παρόμοιες εικόνες

⁴⁷⁶Χρονάς Γ. [KoínonEordaias]. (2012, 14 Νοεμβρίου). *Ρίτσος - Στην οδό που δεν ονομάστηκε Οδός Παζολίνι*. Ανακτήθηκε στις 25.3.2018, από <https://www.youtube.com/watch?v=9J22-TslasQ>. (Διαβάζει ο Γ. Χρονάς)

⁴⁷⁷Σκαμάγκα, Α. (2017). ό.π., σ. 245.

⁴⁷⁸Πιερός Μ. (2004). Από τη Σκηνοθεσία Της Γύμνωσης Στη Βίωση Της Αποκάλυψης. *Η Λέξη*, (182). 704-5. Ανακτήθηκε στις 25.3.2018 από https://www.academia.edu/34028818/Απο_τη_σκηνοθεσι_α_της_γυ_μνωσης_στη_βι_ω_ση_της_αποκα_λυψης_Για_τον_Ρι_τσο_.pdf

⁴⁷⁹Σκαμάγκα, Α. (2017). ό.π., σ. 132

του ρωμαϊκού Στατισιόνε Τέρμινι και καταλήγοντας στους εργάτες των εργοστασίων και στον Κομμουνισμό.⁴⁸⁰ Ο ερωτισμός στα ποιήματα αυτά του Ρίτσου εφόσον πρωταγωνιστούν σε αυτά πόρνες και ομοφυλόφιλοι σε ένα σκληρό αστικό τοπίο, είναι έκδηλος σε εικόνες που μπορεί να χαρακτηριστούν πιθανόν μη καλλιτεχνικές. Για την ίδια πόλη τέσσερα χρόνια αργότερα, γράφει το ποίημα «Ερωτισμός», στο οποίο αναφέρεται σε πόρνες και ομοφυλόφιλους ξανά, και όχι τυχαία μνημονεύει τον Παζολίνι και τον φρικαλέο θάνατο το 1975, όταν και πατήθηκε από το ίδιο του το αυτοκίνητο:

*Γωνιές της νύχτας - στέκια ομοφυλόφιλων. Οι πόρνες
στεκουν κάπως παράμερα- βγάζουν τα καθρεφτάκια τους... κοιτάζουν μέσα
μισό το μάγουλό τους και μισό το φεγγάρι. Ξαναβάφουν τα χείλη τους. Το κόκκινο
γυρίζει στο μαβί σαν τη σκιά κάτω απ' το μπρούντζινο κρεβάτι
που κρύβει δυο λευκά γερασμένα γοβάκια. Στη μεγάλη λεωφόρο
κείται σαν πτώμα μια γαλάζια φόρμα εργατική. Μην είναι
ο Παζολίνι πατημένος απ' την Άλφα Ρομέο;) [. . .]⁴⁸¹.*

Ο Γιάννης Λώλος, την ίδια περίοδο, στα τέλη της δεκαετίας '70, αφιερωμένο στο θάνατό του, έγραψε το σχετικό ποίημα «Σήμερα είναι του Πιερ Πάολο Παζολίνι»⁴⁸², αναπτύσσοντας μια γλαφυρή και εντονότερη περιγραφή της δολοφονίας του. Ταυτόχρονα, είναι ευκρινής η επίδραση στο Γιάννη Ρίτσο και η έμπνευσή του από το αστικό περιβάλλον του ποιήματος του Παζολίνι «Η Ιταλία μου»⁴⁸³:

*Πράξη λαγνείας, πράξη λαγνείας
σε μια μόνο γειτονιά, σε μια μόνο πόλη
στην αυγή της νότιου Ιταλίας, Απουλίας
Καλαβρίας, Λουκανίας, ή Σικελίας μέσα
στα σπίτια των φτωχών, στην θάλασσα Θεέ μου
γίνεται κάτι σιγά σιγά το ανώμαλο.
Αισθάνομαι σαν καταδικασμένος
- και πράγματι η μια συνάντηση μέσα στα ερειπωμένα σπίτια*

⁴⁸⁰Σκαμάγκα, Α. (2017). ό.π., σ.σ. 229-230

⁴⁸¹Σκαμάγκα Α. (2017). ό.π., σ. 301 & σ.σ. 309-310

⁴⁸²Λώλος, Γ. (1982). Σήμερα είναι του Πιερ Πάολο Παζολίνι. *Η Λέξη*, (16). σ.σ. 437-9 .
Ανάκτηση 26/3/2019 από
<http://www.ekebi.gr/magazines/ShowImage.asp?file=31313&code=6458>

⁴⁸³Βλ. σχετικό απόσπασμα σε μετάφραση Δημήτρη Παπαδάκη Ντακρέτα: Χρονάς, Γ. (2004). *Μια στιγμή Πιερ Πάολο Παζολίνι* (3η έκδοση). Αθήνα: Οδός Πανός., σ. 105 . [Βλ. &: Pasolini, Pier Paolo (1978). 21 Ιουνίου 1962. *Τραμ/ένα όχημα*, 2, (10). σ. 342. Ανάκτηση 26/3/2019 από
<http://pleias.lis.upatras.gr/index.php/tram/article/view/155337/146185>]

και η άλλη μέσα σε W.C.
Μεταξύ ενός έρωτος με γλυκούς γορίλες
- ομαδικώς -ντυμένοι με μπλουζίτσες θαλασσιές
και παντελόνι 100 δρχ. και μεταξύ ενός έρωτα
μ' εξευτελιστικά παζάρια στην τιμή.
Ληστείες, ιδρώτες, σεξ προχειροπλυμένα.
Δεν μου απομένει να κάνω άλλο, παρά την ποίησή μου
Ποίηση. [...]

Ο Γιάννης Ρίτσος συνολικά θαύμαζε το αίσθημα και την υποβλητικότητα του πολιτιστικού και πολιτικού μηνύματος του ποιητικού λόγου του Παζολίνι. Πίστευε επίσης, ότι υπάρχει ανάγκη για ανθρώπους που να μεταφράζουν τους ξένους ποιητές γιατί, μέσα από αυτούς, δημιουργείται ένα άλμα εμπειρίας ανάμεσα στους δυο κόσμους, καθώς η σύγχρονη ιταλική ποίηση είχε και έχει άλλες εμπειρίες και είναι διαφορετική από την ελληνική.⁴⁸⁴

Διαπιστώνει και από την πλευρά του, ο Γιώργος Μπαλούρδος ότι, στο λογοτεχνικό και κινηματογραφικό έργο του διανοούμενου, υμνείται έμμεσα ή φανερά, η αντρική προλεταριακή ρώμη της χώρας του, θυμίζοντας τον βάρδο Έλληνα κομμουνιστή ποιητή Γιάννη Ρίτσο, αλλά και άλλους νεότερους Έλληνες δημιουργούς, όπως τον ποιητή της γενιάς του 1970, Γιώργος Χρονάς⁴⁸⁵. Τα ονόματα του Ρίτσου, του Βισκόντι και του Παζολίνι αναμειγνύει ο Γιώργος Χρονάς στο αναδημοσιευμένο άρθρο του στην *Καθημερινή* «Στο μάθημα των αισθημάτων του Γιάννη Ρίτσου»⁴⁸⁶. Χαρακτηρίζει τον Ρίτσο «Βισκόντι από τη Μονεμβάσια» και ενθυμίζει το ποίημά του «Όταν έρχεται ο Ξένος» το 1958⁴⁸⁷, που προηγήθηκε χρονικά από το «Θεώρημα» του Παζολίνι, ενώ σαφώς έχουν πανομοιότυπο θέμα. Στο ποίημα αυτό, ο ποιητής χρησιμοποιεί έναν καθημερινό άνθρωπο χωρίς όνομα, έναν Ξένο, για να δώσει διαχρονικές και οικουμενικές διαστάσεις στην όρασή του, με βιώματα του σήμερα, με γνώση του χθες και όραμα του αύριο, όπως είναι ο ίδιος ο ποιητής, που έρχεται κοντά μας, όπως ένας φίλος σε στιγμές πόνου και απελπισίας. Αυτός ο Ξένος, όπως ο

⁴⁸⁴Σκαμάγκα Α. (2017). ό.π., σ.σ. 85-86

⁴⁸⁵Μπαλούρδος Γ. (4 Νοεμβρίου 2017). Ποίηση σε σχήμα τριαντάφυλλου. Ανάκτηση 26/3/2019 από <http://giorgosbalurdos.blogspot.com/2017/11/blog-post.html>

⁴⁸⁶Σέλλα, Ό. (2007, 30 Δεκέμβριος 30). «Μεγάλα φτερά τού φορέσανε...» Γιώργος Χρονάς, «Στο μάθημα των αισθημάτων του Γιάννη Ρίτσου». *Η Καθημερινή*. Ανάκτηση από <http://www.kathimerini.gr/308917/article/politismos/arxeio-politismoy/megala-ftera-toy-foresane>

⁴⁸⁷Περίλαμβάνεται στον τόμο «Τέταρτη διάσταση».

«Θεός» στο παζολινικό «Θεώρημα»⁴⁸⁸, έρχεται ακάλεστος στο σπίτι μιας οικογένειας, και η παρουσία του, στην αρχή, παραξενεύει κι ενοχλεί:

*Την ώρα που μέναμε κλεισμένοι στη μεγάλη κάμαρα με τους σκεπασμένους καθρέφτες
ήρθε Εκείνος, ακάλεστος, ξένος - τί ζητούσε; (...)*

*Από πού έρχονταν αυτός ο Ξένος; Τι ζητούσε; Ο δρόμος του ερχόταν απ' το χτες ή απ'
τ' αύριο; (...).*⁴⁸⁹

4.3 Ο πνευματικός συγγενής Παναγούλης

Τον ήρωα ενός ολόκληρου έθνους, τον είχε βρει ο Παζολίνι, ήδη από το 1968, στο πρόσωπο του Αλέκου Παναγούλη⁴⁹⁰. Θα εμπνευσθεί στίχους στο ποίημα “Panagulis: questa volta No” (*Non vogliamo fare alcun uso della morte di Panagulis*). Στο ποίημά του, δημοσιευμένο στην εφημερίδα *Il Tempo*, στις 30 Νοεμβρίου 1968, εξαίρει την απόφαση του Παναγούλη για αυτοθυσία, παρομοιάζοντάς την με εκείνη του Μενουκιά, που όταν ο Τειρεσίας προφήτευσε ότι έπρεπε να θυσιαστεί για να σωθεί η Θήβα από την πολιορκία του Πολυνείκη, δεν δίστασε να αυτοκτονήσει, παρότι ο πατέρας του Κρέοντας θέλησε να τον φυγαδεύσει, σύμφωνα με τον Ευριπίδη⁴⁹¹. Τονίζει, όμως, πως δεν χρειάζεται να θυσιαστεί ο Παναγούλης, προκειμένου να αποτελέσει εμβληματική μορφή για τον αντιδικτατορικό αγώνα⁴⁹².

*Non vogliamo fare alcun uso della morte di Panagulis. Vogliamo che Panagulis non
muoia, come il ragazzo Menecio. Gli Dei dicono che occorre un sacrificio umano*

⁴⁸⁸Ο φιλοξενούμενος που παρουσιάζεται στην αστική οικογένεια αντιπροσωπεύει γενικώς το «ιερό», κατά τον Παζολίνι, χωρίς να προσδιορίζεται το καλό ή κακό, διάβολος, άγγελος ή θεός. [Από συνέντευξη του ποιητή, βλ. σχετικά: Δημόπουλος, Μ. (Επιμ.). (1997). *Pier Paolo Pasolini: Φεστιβάλ Κινηματογράφου Θεσσαλονίκης 1994*. Αθήνα: Αιγόκερως. σ.12]

⁴⁸⁹Αλεξίου, Χ. (2008, 9 Νοεμβρίου). Γιάννης Ρίτσος Η τέταρτη διάσταση της ποιητικής του «όρασης». *rizospastis.gr*. Ανάκτηση 26/3/2019 από <https://www.rizospastis.gr/story.do?id=4795983>

⁴⁹⁰Ο Παζολίνι εκτιμούσε τον Παναγούλη όχι μόνο ως αγωνιστή και ως ποιητή προλόγισε τον μεταθανάτιο τόμο με ποιήματά του στα ιταλικά *Altri seguiranno: poesie e documenti dal carcere di Boyati*. [Βλ. σχετικά: Ζώρας, Γ. (2023). *Pasolini και Παναγούλης*. Δύο παράλληλες πορείες με ελπιδοφόρα αρχή και τραγικό τέλος. *Οδός Πανός*, (198)., σ.σ. 6-18]

⁴⁹¹Ο Παζολίνι αποφασίζει να ανατρέξει στον γνώριμό του κύκλο των Λαβδακιδών και επιλέγει να φορέσει στο σύγχρονο ήρωα το μυθικό προσώπειο του Μενουκιά, του εξάδελφου του Οιδίποδα, για να καταστήσει τον Παναγούλη διαχρονικό σύμβολο. [Ζώρας Γ. (2006-2007). Ο Pasolini προλογίζει τα Ποιήματα του Παναγούλη. *Επιστημονική Επετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών*, Τομ. 38, σ.180. Ανακτήθηκε στις 25.3.2018, από <http://epub.lib.uoa.gr/index.php/epetirisphil/article/view/1452/1678>]

⁴⁹²Φωσκαρίνης, Θ. (2005). Πιερ Πάολο Παζολίνι Αυτή τη φορά όχι ο Παναγούλης. *Οδός Πανός*, (130), σ.σ. 22-25

*per la buona riuscita di qualcosa che riguarda l'intera città? E il ragazzo indicato per
il sacrificio, lo accetta?
Niente affatto, niente affatto. L'Inferno non è reale. Tu, Meneceo, resterai qui con noi.
La tua sete di morte
non deve essere accontentata. I tiranni non dovranno commettere questo errore, e noi
non dovremo sfruttarlo.
Dobbiamo piangere la tua morte prima che tu moia⁴⁹³*

«Στον Πιερ Πάολο Παζολίνι»⁴⁹⁴

*Ανθρώπινη φωνή
με ομορφιά ντυμένη
η φωνή σου
Ανθρώπινη και ωραία
αν και σκληρά μιλούσε.
Απλή ανθρώπινη αγάπη
η ζωή σου.
Αγάπη και φόβος για τον Άνθρωπο
για την πρόοδο της πίστης
και την ανάπτυξη που δεν μπορούσες να υποφέρεις.
Κάποιες φορές ακούγοντας
τις λέξεις να φεύγουν από τα χείλη σου
θυμόμουν τους στίχους του Ρεμπώ
"νωρίς ή αργά γεννήθηκα;
τι ήρθα εδώ να κάνω;
Α, όλοι εσείς,
στο θεό προσευχηθείτε για τον δυστυχή".
Όχι Πιερ Πάολο
Ούτε νωρίς ούτε αργά γεννήθηκες
μα ήσουνα αμαρτωλός κι έφυγες
την ώρα που η αλήθεια πολεμιέται
την ώρα που τόσοι αγωνίζονται
χωρίς να ξέρουν το γιατί
χωρίς να ξέρουνε πού πάνε.*

⁴⁹³ Ζώρας, Γ. (2023). Pasolini και Παναγιούλης. Δύο παράλληλες πορείες με ελπιδοφόρα αρχή και τραγικό τέλος. *Οδός Πανός*, (198), σ.σ. 6-18 & Ζώρας, Γ., προσωπική επικοινωνία μέσω ηλ. αλληλογραφίας, 18 Δεκεμβρίου, 2017. (Μελέτημα σχετικά με τον Pasolini και την Ελλάδα του Γεράσιμου Ζώρα, υπό δημοσίευση στο περιοδικό Παρνασσός [τόμ. ΝΕ' (2013-2014), σ. 125.]

⁴⁹⁴ Το ποίημα γράφτηκε τον Δεκέμβριο του 1975 και έχει ήδη δημοσιευθεί στο τεύχος 7 του λογοτεχνικού περιοδικού "Salvo imprevisti" το 1975.

Την ώρα που οι θρησκείες όψη αλλάζουν
κι οι ιδεολογίες γίνονται θρησκείες
την ώρα που πολλοί φοράνε πάλι παρωπίδες
την ώρα αυτή, εσύ δεν έπρεπε να φύγεις⁴⁹⁵.

Άξια αναφοράς και ενδεικτική του πολιτικού κλίματος της χρονιάς του 1976, είναι αναμφίβολα η επιλογή για δημοσίευση του ποιήματος του Αλέξανδρου Παναγούλη «Στον Πιέρ Πάολο Παζολίνι»⁴⁹⁶, γραμμένου στα ιταλικά στο δεύτερο τόμο του πρώτου τεύχους του περιοδικού *Το Τραμ/ένα όχημα*⁴⁹⁷, το Μάιο του 1976, αμέσως μετά το θάνατο του Παναγούλη, και μεταφρασμένο στα ελληνικά από τον Θόδωρο Ιωαννίδη. Μια νεότερη μεταφραστική εκδοχή του Γιάννη Παπιά⁴⁹⁸ δημοσιεύτηκε τον Ιούλιο του 2002 στο τεύχος αρ. 117 του *Οδός Πανός*⁴⁹⁹. Οι στίχοι αυτοί του Παναγούλη, όπως αναφέρει ο καθηγητής Γεράσιμος Ζώρας, δεν ήταν μία τυπική ανταπόδοση στην υποστήριξη του Παζολίνι με στίχους (*“Vogliamo che Panagulis non muoia”*⁵⁰⁰), αλλά «μία ουσιαστική εκδήλωση πνευματικής συγγένειας και ίσως

⁴⁹⁵Μετάφραση του Γιάννη Παπιά. [Χρονάς, Γ. (2004). *Μια στιγμή Πιέρ Πάολο Παζολίνι* (3^η έκδοση). Αθήνα: Δίφρος, σ. 122]

⁴⁹⁶Ανάκτηση στις 16/3/2020 από <http://pleias.lis.upatras.gr/index.php/tram/article/view/154472/145326> & <http://pleias.lis.upatras.gr/index.php/tram/article/view/154472>

⁴⁹⁷*Το Τραμ/ένα όχημα*, διμηνιαίο, λογοτεχνικό και καλλιτεχνικό περιοδικό της Θεσσαλονίκης, εκδόθηκε για πρώτη φορά τον Οκτώβριο του 1971, μεσούσης της Δικτατορίας και κυκλοφόρησε σε δύο διαφορετικές χρονικά περιόδους. Με εκδότη τον Γιώργο Κάτο και αναφερόμενο στο πολιτικό γίνεσθαι της εποχής, στην ύλη του περιλάμβανε κυρίως ποιήματα, διηγήματα και κριτικά κείμενα.

⁴⁹⁸Ο ποιητής Γιάννης Παπιάς είναι ο εκδότης-διευθυντής του ηλεκτρονικού λογοτεχνικού περιοδικού *Διαπολιτισμός* και τα περιοδικά *Η Λέξη*, *Οδός Πανός*, *Το Δέντρο*, www.poein.gr έχουν φιλοξενήσει κατά καιρούς ποιήματα μεταφρασμένα από αυτόν, ενώ έχει εκδώσει το βιβλίο *Τα Ποιήματα* με μεταφράσεις ποιημάτων του Cesare Pavese. [Cesare Pavese, C.(2004). *Τα Ποιήματα*. (Γ. Παπιάς, Μετάφρ.). Αθήνα: Printa] ανάμεσα σε μεταφράσεις ποιημάτων πολλών άλλων σύγχρονων Ιταλών ποιητών όπως De Angelis, Montale, Ungaretti και Penna.

⁴⁹⁹Παναγούλης, Α. (2002). Στον Πιέρ Πάολο Παζολίνι. *Οδός Πανός*, (117)., σ. 95. Ανάκτηση στις 16/3/2020 από <http://www.ekebi.gr/magazines/flipbook/showissue.asp?file=13450&code=3808>. (Βλ. σχετικά &: <http://poem-for-you.blogspot.com/2007/10/30-o.html> & http://www.diaopolitismos.net/epilogi/viewkeimeno.php?id_atomo=37&id_keimeno=4). Αναπαράχθηκε αργότερα στο βιβλίο του Γιώργου Χρονά, *Μια στιγμή Πιέρ Πάολο Παζολίνι* [Χρονάς, Γ. (2004). *Μια στιγμή Πιέρ Πάολο Παζολίνι* (3^η έκδοση). Αθήνα: Οδός Πανός., σ. 122].

⁵⁰⁰Φωσκαρίνης Θ. (2005). Πιέρ Πάολο Παζολίνι Αυτή τη φορά όχι ο Παναγούλης. *Οδός Πανός*, (130). Αθήνα: Οδός Πανός και Σιγαρέτα, σ.σ. 22-25. Βλ. σχετικά &:

και μία προφητική ρήση του τι έμελλε να συμβεί και στον ίδιο τον Παναγούλη»⁵⁰¹. Ο Παζολίνι εξάλλου, είχε προλογίσει⁵⁰² και αναλύσει, «τα στιχουργήματα ενός άλλου επίσης ποιητή-επαναστάτη όπως ο Παναγούλης», στη διγλώση έκδοση των στίχων του Παναγούλη το 1972, με τίτλο *Altri seguiranno*, (ελληνική έκδοση, *Τα ποιήματα*)⁵⁰³. Παρατηρούμε πόσο βαθιά αυτοί οι στίχοι απέδωσαν τη σύντομη αλλά πλούσια πνευματική πορεία του Ιταλού διανοητή. Μέσα από τα λόγια του Παναγούλη, όπως και από εκείνα του Παζολίνι για τον Παναγούλη, πιστοποιείται η πνευματική συγγένειά τους και ερμηνεύεται ο αμοιβαίος μεταξύ τους θαυμασμός που εκφράζονταν συχνά. Η κοινή τραγική μοίρα που τους συνέδεσε στους αγώνες της ζωής και στην πορεία προς τον θάνατο, ξεπροβάλλει μέσα από τους στίχους που απευθύνει ο ένας προς τον άλλον.⁵⁰⁴

*No Pier Paolo
non sei nato né presto né tardi ma peccato
che tu sia partito mentre la verità si combatte mentre tanti si scontrano senza sapere
perché
senza sapere dove vanno.*

Κατά τραγική σύμπτωση και ο Παναγούλης θα άφηνε την τελευταία του πνοή λίγους μήνες αργότερα. Τα όσα έγραψε τότε ο Παναγούλης για τον Παζολίνι, θα μπορούσαν να είχαν γραφεί από τον Ιταλό διανοητή για τον Έλληνα, αν αυτός είχε πεθάνει πρώτος⁵⁰⁵.

<https://tvxs.gr/news/politismos/o-pazolini-gia-ton-panagoyli-kai-ton-agona-ton-foititon>

⁵⁰¹ Ζώρας, Γ. (2023). ό.π., σ.σ. 6-18

⁵⁰² Ο Παζολίνι προλογίζει και το βιβλίο του Σάντρο Πέννα *Λίγος πυρετός (Un po' di febbre)*. Βλ. σχετικά: <https://www.politeianet.gr/books/9789604772407-penna-sandro-odos-panos-santro-penna-o-poiitis-tis-epithumias-kai-tis-monaxias-261663>

⁵⁰³ Ζώρας Γ. (2006-2007). Ο Pasolini προλογίζει τα Ποιήματα του Παναγούλη. *Επιστημονική Επετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών*, Τομ. 38. Ανακτήθηκε στις 25.1.2019 από <http://epub.lib.uoa.gr/index.php/epetirisphil>. Ο Γεράσιμος Ζώρας διαπιστώνει ότι «στην πραγματικότητα υπάρχουν δύο προλογικά κείμενα του Παζολίνι που αναφέρονται αντίστοιχα σε δύο ποιητικές συλλογές του Παναγούλη», όμως στέκεται στο «εκτενέστερο και αναλυτικότερο πρώτο από αυτά». Ο Ιταλός διανοούμενος, μας μεταφέρει ο καθηγητής, χαρακτηρίζει τα ποιήματα του Παναγούλη διαχρονικά και με μηνύματα που έχουν πανανθρώπινη εφαρμογή αφού λείπει από αυτά κάθε προσωπικός τόνος. Επιπλέον θυμίζει ότι ο Παζολίνι «είχε αρθρογραφήσει σε ιταλικές εφημερίδες σχετικά με την αποφυλάκιση του Παναγούλη και είχε συνθέσει ακόμη και ποιήματα αναφερόμενα στον Έλληνα αγωνιστή». (Τα κείμενα αναπαράγονται και στο αφιερωματικό τεύχος αρ. 130 της *Οδού Πανός* τον Οκτώβριο του 2005.)

⁵⁰⁴ Ζώρας Γ. (2006-2007). Ο Pasolini προλογίζει τα Ποιήματα του Παναγούλη. ό.π. σ.180.

⁵⁰⁵ Ζώρας Γ., (προσωπική επικοινωνία μέσω ηλ. αλληλογραφίας, 18 Δεκεμβρίου, 2017). ό.π., σ. 124,

4.4 Το παζολινικό τρίπτυχο ελληνικής θεματολογίας

Ο Παζολίνι, με τους στίχους του ποιήματός του “Cose successe forse nel ‘20” το 1970, θεωρεί πως οι συνταγματάρχες υπάρχουν μονάχα μέσα στη συνείδηση των ανθρώπων, παρατηρεί ο Γεράσιμος Ζώρας. Η υπόστασή τους εξαρτάται από την υπόσταση που τους προσδίδει ο καθένας, και γι’ αυτό μπορεί μεν να κυβερνούν, αλλά η ζωή θριαμβεύει και τους διαγράφει.

I colonnelli regnano

*su una terra senza approdi o con approdi meravigliosi dove l'Estate è lo Stato –
già tutto è morto perché la vita trionfa –
i colonnelli sono solo nella nostra coscienza.*⁵⁰⁶

Παρομοίως και στο ποίημά του “Atene”⁵⁰⁷, γραμμένο επίσης το 1970, περιγράφεται η αθωότητα που χαρακτηρίζει τις κοπέλες της Αθήνας, που μένουν αμόλυντες από το δικτατορικό καθεστώς, ανυποψίαστες και βυθισμένες μέσα στην απλή καθημερινότητά τους:

Είναι πόλεμος, κι αν οι κοπέλες γελάνε, είναι γιατί είναι αθώες.

Ο μεταφραστής του ποιήματος Γεράσιμος Ζώρας σχολιάζει ότι ο Παζολίνι δεν ξαφνιάζει τον αναγνώστη του “Atene”, γιατί ακολουθεί το γνώριμο ύφος του, όπως το ξέρουμε και από τις ταινίες του. Εστιάζει την προσοχή του στις φτωχογειτονίες, παρατηρώντας τους απλούς ανθρώπους των απομακρυσμένων συνοικιών να ξενυχτάνε, έξω από τα μικρά και χαμηλά σπίτια τους. Πρωταγωνιστές της ζωής και του ποιήματος καθίστανται οι κοπέλες, με τις χαρές και τις λύπες που τους εξασφαλίζει η χωρίς διακυμάνσεις καθημερινότητα μέσα στην όποια ζουν. Μητέρες, αδελφές, φίλες, και ο νέος που πόθησε το φιλί τους αλλά του το αρνήθηκαν, είναι ο αθώος κόσμος τους. Ο «πόλεμος» στο τέλος του ποιήματος και η αναταραχή που τις κυκλώνουν, τελικά δεν τις αγγίζουν. Συνεχίζοντας την ανάλυση, ο Ζώρας τονίζει ότι το αντιδικτατορικό θέμα γίνεται αντιληπτό μόνο όταν ο αναγνώστης φθάσει στον τελευταίο στίχο, ενώ προηγουμένως όλα τα στοιχεία κατατείνουν στον εφησυχασμό του. Με τον τρόπο αυτό ο ποιητής θέλει να σημειώσει την αδυναμία της τότε ανώμαλης πολιτικής κατάστασης να κλονίσει και να θίξει την αθωότητα και το γέλιο του πολιτικά αμέτοχου λαού. Κυρίαρχο λειτουργικό ρόλο θα παίξει το κινηματογραφικό στημένο σκηνικό. Οι φωνές των ξενύχτηδων, το άρωμα από τις φλαμουριές, το θαλασσινό αεράκι και τα

⁵⁰⁶ Ζώρας Γ., (προσωπική επικοινωνία μέσω ηλ. αλληλογραφίας, 18 Δεκεμβρίου, 2017). ό.π., σ. 127

⁵⁰⁷ Ζώρας, Γ. (1997). Pier Paolo Pasolini: “Atene”. *Νέα Εστία*, 142, (1685), σ. 1341.
Ανακτήθηκε 25.3.2018 από
<http://www.ekebi.gr/magazines/ShowImage.asp?file=171117&code=0361>

κοάσματα των βατράχων συμβάλλουν ευρηματικά στην επιτυχή περιγραφή του νυχτερινού πλαισίου⁵⁰⁸.

Στα χρόνια της Αθήνας
οι κοπέλες γελούσανε απ' τις πόρτες μικρών και χαμηλών σπιτιών, όλων
ίδιων

(όπως στις φτωχογειτονιές τον Ρίο) ·
αυτά τα σπιτάκια ήταν τοποθετημένα κατά μήκος λεωφόρων
πού σ' εκείνα τα χρόνια ευωδίαζαν από φλαμουριές (δε θυμόσουνα τ'
όνομά τους).

Τα βράδια, ως είθισται, ήταν ατέλειωτα,
επειδή έπρεπε να ολοκληρωθεί μια ιεροτελεστία κανονική
(το ανέβασμα απ' τις σκονισμένες σκάλες στα υπνοδωμάτια,
που ήταν σαν μια «ανάληψη στους ουρανό» και έκανε τις κοπέλες να
γελάνε ακόμη περισσότερο),
έξω συνεχιζότανε το ξενύχτι,
γιατί οι Αθηναίοι είναι πολυλογάδες, κυρίως οι άνδρες ·
και, πάνω απ' όλα, παρέμενε εκείνο τ' άρωμα απ' τις φλαμουριές στους
μεγάλους δρόμους:

ώρες που οι κοπέλες δεν τις γνωρίζουν,
μα δε στενοχωριούνται γι' αυτό, αντίθετα γελούνε, γελούνε μεταξύ τους,
αφού όλη ή ζωή είναι δικιά τους και τις περιμένει σχεδόν αιώνια.

Τα φώτα αργούνε να σβήσουνε:
υπάρχει ό καβγάς με την αδελφή
-πού καταφρονάει όλη τη ζωή για λόγους ανομολόγητους,
φυλαγμένους μέσα στην καρδιά σαν μυστήριο και με τη μάνα
-κάθε οικογένεια ξέρει τη δικιά της και ξέρει πώς είναι και εκείνη των
άλλων.

Γειτονιά-γειτονιά, όλη η Αθήνα
κλείνεται μέσα
στη νύχτα μιας κοπέλας,
που θα γίνει χοντρή, και τώρα ειν' ολάνθιστη, με μάγουλα γεμάτα
και με μαλλιά αντάξια των αρχαίων γιαγιάδων, πού ξεπροβάλλουν από
μέσα.

Μα κανείς δεν ξέρει τό τι & ακολουθήσει,
εκτός πιθανώς από κάποιον γέρο ζητιάνο πού δεν τον νοιάζει τίποτα,
πού δεν έχει οικογένεια ή γείτονες

⁵⁰⁸ Ζώρας Γ. (1997). Ένα Ποιητικό Τρίπτυχο για την Ελλάδα (Τρία Ποιήματα των Quasimodo, Ungaretti, Pasolini), *Παρνασσός Φιλολογικό Περιοδικό, Τόμος ΛΘ'*. Αθήνα., σ.σ. 71-72, σ. 70 & σ. 75. Ανακτήθηκε στις 25.3.2018, από http://lsparnas.gr/page_flip/box4_8TOMOS%20LTH%201997/resources/PDF_File.pdf & <https://www.scribd.com/document/397899798/PDF-File>

ή πού θέλει να πιστεΰει πώς έχει
σε μέρη ίσως μακρινά, όπου φθάνει κανείς περνώντας μια λωρίδα γης
-πού θα παραμείνει πάντα άγνωστος ή τή θάλασσα, την Αδριατική πού γίνεται όλο και
πιο διάφανη.

Όπως και να' χει, εδώ είναι νύχτα καλοκαιριού,
είναι η αιωνιότητα της νιότης οι καβγάδες έφθασαν στο τέλος τους νικηφόρα:
το φιλί που δε δόθηκε
νίκη μιας ανένδοτης παρθένας κ' εκείνος έφυγε, «ψηλός και ξανθός», βοθισμένος στο
άρωμα απ' τις
φλαμουριές.

Και πάλι πίσω στο σπίτι οι φωνές εξακολουθούν να φθάνουν απ' τ' άλλα σπίτια,
ό γείτονας μιλάει με τη φωνή αμείωτη,
ίσως και ν ακούγονται μακρινά βατράχια,
και σίγουρα φθάνει ένα ελαφρύ αεράκι απ'
τη θάλασσα.

Είναι πόλεμος, κι αν οι κοπέλες γελάνε, είναι γιατί είναι αθώες.

Το ες' ολοκλήρου μεταφρασμένο από το Γεράσιμο Ζώρα ποίημα "Atene" δεν είναι το μόνο με ελληνικό θέμα. Προηγήθηκε, το 1968, το "Panagulis", που περιλαμβάνεται, όπως και το "Atene", στη συλλογή *Transumanar e organizzar* (1971), και ακολούθησε, το 1973, το "Agli studenti greci, in un fiato", που ανήκει στη συλλογή *La nuova gionentù. Poesie friulane 1941-1974* (1975)⁵⁰⁹. Θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε ότι δημιουργείται έτσι, ένα ελληνικού θέματος ποιητικό τρίπτυχο που αφορά την περίοδο της δικτατορίας στην Ελλάδα⁵¹⁰. Και με το στιχούργημά του "Agli studenti Greci, in un fiato,"⁵¹¹ όμως, θα εξυμνήσει την αγωνιστικότητα των Ελλήνων φοιτητών που εναντιώθηκαν στον δικτάτορα Παπαδόπουλο, που τον παρομοιάζει με τον Giorgio Almirante, Γραμματέα του νεοφασιστικού ιταλικού κόμματος Movimento Sociale Italiano. Τους καλεί σε εγρήγορση και από κοινού στράτευση, γιατί οι υποστηρικτές της τυραννίας συνεχώς αναπαράγονται και αυξάνονται:

*Ύμην, Ύμηναι ὦ! Papadopoulos
e Almirante che stanno arrovinati convolano
a sozze nozze: che s'in... in pace.*

⁵⁰⁹ Ζώρας, Γ. (1999). *Θύβρις, Σύλλαβος Μελετημάτων Ελληνο-Ιταλικού Θεματολογίου*, Αθήνα: Δόμος, σ.σ. 330-332

⁵¹⁰ Ζώρας, Γ. (1997). Pier Paolo Pasolini: "Atene". *Νέα Εστία*, 142, (1685), σ. 1341

⁵¹¹ Δημοσιευμένο στην εφημερίδα *La Stampa*, στις 16 Δεκεμβρίου 1973. Βλ. σχετικά: Ζώρας, Γ., (προσωπική επικοινωνία μέσω ηλ. αλληλογραφίας, 18 Δεκεμβρίου, 2017). ό.π., σ. 127 & Ζώρας, Γ. (1997). Ένα Ποιητικό Τρίπτυχο για την Ελλάδα (Τρία Ποιήματα των Quasimodo, Ungaretti, Pasolini), *Παρνασσός Φιλολογικό Περιοδικό, Τόμος ΛΘ'*. Αθήνα, σ. 70

Il mondo di una volta è intorno a loro.

*Matura nei campicelli tra le pietraie il grano,
col silenzio e il canto delle cicale:
è lì che nascono i figli obbedienti, i soldati,
e gli eroi come quelli tra voi che sono morti.*

5. Συμπεράσματα

Η πολιτική ιδεολογία που διέπνευσε το έργο του Πιερ Πάολο Παζολίνι βρήκε εύφορο πεδίο διάχυσης και υποδοχής στους Έλληνες συγγραφείς, κριτικούς και μεταφραστές. Αρθρογράφοι και εκδότες ασχολήθηκαν με την παζολινική δημιουργία, δίνοντας έμφαση στην ιδιόζουσα ποιητική διάσταση του έργου του και φωτίζοντας την προβληματική που το διαποτίζει. Έχοντας υπάρξει ένας εύστοχος σχολιαστής και αναλυτής της πολιτικής και πολιτιστικής κατάστασης της χώρας του, όπως ήδη αυτή διαμορφωνόταν από την δεκαετία του πενήντα, ο Παζολίνι ήρθε πολλές φορές σε σύγκρουση με την εξουσία και την αστική τάξη. Τα τελευταία χρόνια στην Ελλάδα, υπάρχει μια έκρηξη ενδιαφέροντος ειδικότερα για τα διαχρονικά στοιχεία της πολιτικής παρακαταθήκης του ποιητή, όπως εκείνα προκύπτουν μέσα από το σύνολο του έργου του.

Με σχετικές αναφορές, αναλύσεις, αφιερώματα και μέσα από δημοσιεύσεις σε περιοδικά, σε λογοτεχνικές ηλεκτρονικές ιστοσελίδες και ποιητικές συλλογές, πολλοί Έλληνες ερευνητές, διανοούμενοι, μεταφραστές αλλά και δημοσιογράφοι, ιδίως μετά το βίαιο θάνατο του ποιητή, επιχείρησαν για πρώτη φορά τη μετάφραση μέρους των ποιητικών συλλογών του. Ομοίως αναπαρήγαγαν, σε ελληνική μετάφραση, απόψεις Ιταλών μελετητών από την εποχή της ποιητικής του δημιουργίας έως και σήμερα. Υπήρξαν ακόμα και περιπτώσεις λογοτεχνών που εμπνεύστηκαν από τον Ιταλό δημιουργό και έγραψαν ποιήματα αφιερωμένα σε αυτόν. Άξιο αναφοράς σχετικά με το εκδοτικό ενδιαφέρον στην Ελλάδα για τον Παζολίνι είναι ότι, ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του '70, επιχειρήθηκε η ελληνική απόδοση μέρους των ποιητικών συλλογών, στις οποίες δώσαμε έμφαση στην παρούσα εργασία. Οι συλλογές από τις οποίες αντλήθηκαν τα κείμενα (*Οι Στάχτες του Γκράμσι*, *Η Θρησκεία του Καιρού μου* και *Ποίηση σε σχήμα τριαντάφυλλου*) είναι οι πλέον αξιωματημένους και αντιπροσωπευτικές του συνόλου του ποιητικού του έργου, διότι σε αυτές αποτυπώθηκαν οι ταχείες πολιτικές εξελίξεις με τον ιδεολογικό προβληματισμό του ποιητή και με τις αποσπασματικές μεταφράσεις τους γνωστοποιήθηκε η παζολινική «ανησυχία» στην Ελλάδα. Η σχετική αρθρογραφία στον ελληνικό έντυπο και ηλεκτρονικό Τύπο, που ξεκίνησε ταυτόχρονα με τη μεταφραστική παρουσία του λογοτέχνη στην Ελλάδα, συνεχίζει ανελλιπώς και σήμερα να αναφέρεται ιδιαίτερος σε χαρακτηριστικούς στίχους των πρώτων αυτών χρονικά «πολιτικών» συλλογών.

Η παρουσία του Παζολίνι στα ελληνικά γράμματα είναι σχεδόν συνεχής από το 1979 μέχρι σήμερα, τόσο ως συγγραφέα, ποιητή και μυθιστοριογράφου, όσο και ως σκηνοθέτη. Πιθανότατα το πρώτο μεταφρασμένο ποίημα «Απόσπασμα επιστολής προς το παιδί από την Κοντινιόλα», που δημοσιεύτηκε

το 1971 από τον καθηγητή και μεταφραστή Ηλία Κυζηράκο, υπήρξε μεμονωμένη περίπτωση. Ιδίως τα τελευταία χρόνια, ο Ιταλός διανοούμενος είναι μια καλλιτεχνική φιγούρα πολύ γνωστή στο ελληνόφωνο κοινό και μάλλον αποδεκτή από εκείνο, αν και ο όγκος της βιβλιογραφίας που αφορά το λογοτεχνικό του έργο και έχει μεταφραστεί στην ελληνική γλώσσα δεν είναι πολύ μεγάλος. Τα κινηματογραφικά του έργα, βέβαια, συμπεριλαμβάνονται πάντοτε και συνεχώς σε διάφορα αφιερώματα κατά καιρούς.

Προπαντός παρατηρούμε ότι η αρχή της ενασχόλησης στην Ελλάδα με το συγγραφικό έργο του συμπίπτει με τα χρόνια της αποκατάστασης της δημοκρατίας στα μέσα της δεκαετίας του '70. Η διαχρονικά ιστορική και πολιτισμική συμβίωση μεταξύ Ελλάδας και Ιταλίας παραμένει εμφανής και στον 20^ο αιώνα, ιδιαίτερα στη δεκαετία του '60 και του '70, και αναβιώνει εμβληματικά στην περίπτωση διανοούμενων όπως ο Παζολίνι, ο Αλέξανδρος Παναγούλης, ο Γιάννης Ρίτσος και η Οριάννα Φαλάτσι. Οι δύο χώρες, ως γνωστό, έχουν παρουσιάσει πολλές ομοιότητες σε πολιτικό και ιδεολογικό επίπεδο. Κατά την έντονη περίοδο πριν και μετά τη μεταπολίτευση σχηματίστηκε μια ιδεολογική και λογοτεχνική αλληλεπίδραση μεταξύ των δύο μεσογειακών χωρών, όπως αναμφίβολα έχει αποτυπωθεί στις σύγχρονες και τις επόμενες λογοτεχνικές γενιές. Οι συγγραφείς και μεταφραστές που προσέγγισαν το «πολιτικό» ποιητικό λόγο του Παζολίνι ήταν ακόμα νέοι όταν βρέθηκαν ιδεολογικά αντιμέτωποι με τη δικτατορία των Ελλήνων συνταγματαρχών. Αργότερα, κατά την περίοδο που ακολούθησε την αποκατάσταση της δημοκρατίας τον Ιούλιο του 1974, είχαν ρόλο στη διαμόρφωση της νέας ελληνικής πολιτικής και ιδεολογικής σκηνής, δείχνοντας με το έργο τους ότι ο Παζολίνι είναι ένας από τους διανοούμενους που επέδρασαν περισσότερο στον εικοστό αιώνα.

Κατά την επόμενη δεκαετία βέβαια, το παζολινικό έργο αναδείχθηκε σταδιακά και από την ακαδημαϊκή κοινότητα μέσα από επιστημονικά άρθρα και μεταφράσεις ποιητικών συλλογών. Ωστόσο, η ενασχόληση στην Ελλάδα με το συγγραφικό έργο του Παζολίνι έχει επικεντρωθεί διαχρονικά κυρίως στα μυθιστορήματά του. Η παρουσίαση της ποίησής του είναι αλήθεια ότι παραμένει ελλιπής και αποσπασματική για το ελληνόφωνο κοινό. Αρκετά ποιήματά του έχουν μεταφραστεί, τα περισσότερα από αυτά όχι ολόκληρα. Δεν θα λέγαμε όμως ότι αποτελούν ικανό αριθμό για να παρέχουν μια συνολική εικόνα της ποιητικής του δημιουργίας. Οι μεταφράσεις των έργων του αναδημοσιεύτηκαν κατά καιρούς σε περιοδικά ή σε συλλογικά έργα. Όσον αφορά τα δοκίμια για τον Παζολίνι, ακόμα και σήμερα παραμένουν εκτός του ελληνικού εκδοτικού ενδιαφέροντος, όντας για το αναγνωστικό κοινό τα άγνωστα μέρη του παζολινικού έργου, ενώ θα μπορούσαν να βοηθήσουν στην κατανόηση των ποιητικών συλλογών του όπως αυτές διαμορφώνονταν

παράλληλα με τα πολιτικά δρώμενα. Το μεγαλύτερο μέρος, άλλωστε, του συνόλου των έργων που δημοσιεύθηκαν πριν από τη δεκαετία του 1990, δυστυχώς δεν έχει ανατυπωθεί.

Έλληνες στοχαστές και πολιτικοί, όπως οι ποιητές Γιάννης Ρίτσος και Γιώργος Χρονάς, ο καθηγητής Γεράσιμος Ζώρας, ο συγγραφέας Παναγιώτης Χατζηγάκης, ο αντιστασιακός Αλέκος Παναγούλης τού έχουν αφιερώσει είτε μελέτες, είτε ποιήματά τους. Μία ξεχωριστή κατηγορία κριτικών είναι αυτή που αφορά το κινηματογραφικό έργο του Παζολίνι, που πάντοτε αναφερόταν σε σχέση αλληλεξάρτησης με την ποίησή του. Ο κριτικός τέχνης Μιχάλης Δημόπουλος και ο σκηνοθέτης Πάνος Κοκκινόπουλος μέσα από άρθρα και συνεντεύξεις και αργότερα ο σκηνοθέτης και στιχουργός Ανδρέας Ταρνανάς έχουν διεισδύσει σε αρκετά ανεξερεύνητα κενά της ποιητικής παζολινικής παραγωγής μέσω της κινηματογραφικής κριτικής τους. Παλαιότεροι μεταφραστές ξένης λογοτεχνίας, όπως ο Ηλίας Κυζηράκος, ο Φοίβος Δέλφης, ο Βαγγέλης Ηλιόπουλος, ο Γιάννης Λαμπιδώνης, η Έφη Καλλιφατίδη, η Μπουμπουλίνα Νικάκη, ο Φαίδων Χατζηαντωνίου και η Μπέτυ Βακαλοπούλου, έχουν συντελέσει στη γνωριμία του ελληνικού αναγνωστικού κοινού με το θεατρικό ή το μυθιστορηματικό έργο του.

Στο ποιητικό πεδίο, ήδη από τη δεκαετία του '70, μεταφραστές και συγγραφείς λογοτεχνημάτων όπως η Ρίτα Μπούμη Παπά, ο Παναγιώτης Χατζηγάκης, ο Δημήτρης Ντακρέτας και ο Γιώργος Χρονάς μετέφρασαν τα πρώτα δείγματα της παζολινικής ποίησης, κινούμενοι από προσωπικές προτιμήσεις και εμπνεόμενοι από το πολιτικό περιβάλλον της εποχής. Τις τελευταίες δεκαετίες, ο ποιητής και εκδότης Γιάννης Παππάς, ο ποιητής Γιάννης Υφαντής, οι μεταφραστές λογοτεχνίας Σωτήρης Παστάκας, Ανδρέας Ριζιώτης, Γιώργος Κεντρωτής, Ελένη Κοσμά, Θανάσης Κουτλής και Κωνσταντίνος Μούσσας έχουν εμπλουτίσει αρκετά τη μεταφρασμένη ποιητική παρουσία του Παζολίνι, διατηρώντας ζωντανό το ενδιαφέρον για το συγγραφικό έργο του στην Ελλάδα. Η βασική παρατήρηση ως προς την ιδιότητα των μεταφραστών των ποιημάτων θα μπορούσε να είναι ότι οι περισσότεροι είναι εν ενεργεία ποιητές και συγγραφείς και έχουν βεβαίως μεταφράσει άλλους Ιταλούς ποιητές. Εκτός από τον Ζώρα, στην κατηγορία των πανεπιστημιακών που μελετούν την ιταλική ποίηση, εντάσσονται μεταφραστές και κυρίως συγγραφείς δοκιμίων για την παζολινική λογοτεχνία, όπως η Κωνσταντίνα Ευαγγέλου, ο Φοίβος Γκικόπουλος, ο Ιωάννης Τσόλκας, η Αντιγόνη Βλαβιανού και η Άντα Μπουμπάρα, συμμετέχοντας σε διαλέξεις και προσεγγίζοντας πολύπλευρα το λογοτεχνικό έργο του Ιταλού διανοούμενου.

Η αρθρογραφία στα λογοτεχνικά περιοδικά και σε εφημερίδες για την ποίηση του Παζολίνι έχει συνεισφέρει ποικιλότητα στη διάδοση του έργου του. Ο κριτικός λογοτεχνίας Γιώργος Μπαλούρδος έχει επανειλημμένως

ασχοληθεί μέσα από εφημερίδες, ηλεκτρονικές δημοσιεύσεις και περιοδικά όπως τα *Οδός Πανός* και *Διαβάζω*, με την εκδοτική παρουσία του ποιητή. Ο ποιητής Απόστολος Θηβαίος και ο δημοσιογράφος και σκηνοθέτης Κώστας Μπλάθρας έχουν αρθρογραφήσει για την ποίησή του μέσα από ηλεκτρονικές ιστοσελίδες. Ο Κωνσταντίνος Μούσσας έχει μεταφράσει και δημοσιεύσει σε ιστοσελίδες ποιήματα, ενώ ο Γιάννης Λώλος έχει γράψει το ποίημα «Σήμερα είναι του Πιερ Πάολο Παζολίνι», αφιερωμένο στον αιφνίδιο θάνατο του ποιητή και δημοσιευμένο το 1982 στο περιοδικό *Η Λέξη*⁵¹² και ο Θωμάς Κοροβίνης έγραψε το «Σαν Προσευχή» που δημοσιεύτηκε στο *Οδός Πανός*⁵¹³. Ποιήματα αφιερωμένα στον ποιητή είχαν γράψει πρωτότερα ο Γιώργος Χρονάς, ο Γιάννης Ρίτσος και ο Αλέξανδρος Παναγούλης. Χάριν στις μεταφρασμένες δημοσιεύσεις που αφορούν τον Ιταλό διανοούμενο, το ελληνόφωνο κοινό προσέγγισε τον ίδιο και το ποιητικό του σύμπαν, μέσα από τα μυθιστορήματά του, τα ποιήματα και τις ταινίες του. Ωστόσο, δε θα λέγαμε ότι θα μπορούσε να σχηματίσει μια ολοκληρωμένη εικόνα για την πολύπλευρη και αντιφατική προσωπικότητά του, παρότι οι Έλληνες μεταφραστές έχουν κάνει μια αντιπροσωπευτική επιλογή κειμένων του Παζολίνι, έτσι ώστε μέσα από τα γραπτά του να προκύπτει σε γενικές γραμμές η ιδεολογία του.

Χαρακτηριστικά ποιήματα της συλλογής *Οι Στάχτες του Γκράμσι* όπως το ομώνυμο με τη συλλογή ποίημα, το «Κλάμα της Μπουλντόζας» και το «Λαϊκό Τραγούδι» μεταφράστηκαν από την αρχή της ενασχόλησης στην Ελλάδα με το συγγραφικό έργο του, που συμπίπτει με την περίοδο της αποκατάστασης της δημοκρατίας. Ο Χατζηγάκης διέκρινε, ήδη από τη δεκαετία του εβδομήντα, το πολιτικό και διαχρονικό χαρακτήρα της συλλογής *Le ceneri di Gramsci*, μελετώντας και μεταφράζοντας χαρακτηριστικά της αποσπάσματα. Ο καθηγητής Γιώργος Κεντρωτής μετάφρασε το ποίημα «Η Τέφρα του Γκράμσι» και η Ελένη Κοσμά στο πρόσφατο βιβλίο της δίνει τη δική της μεταφραστική εκδοχή, παραθέτοντας επιπλέον αναλυτικά σχόλια και κριτικές. Ο ποιητής Θανάσης Κουτλής και ο μεταφραστής Στέλιος Κάτσικας απέδωσαν στα ελληνικά το «Θρήνο του Εκοκαφέα» μεταφέροντας το δράμα μιας κοινωνίας κατά τη διάρκεια της μεταμόρφωσής της. Ο δημιουργός έγραψε μια ποίηση που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί προφητική, με τα ταλαιπωρημένα πρόσωπα του υποπρολεταρίων να σκιαγραφούν το τέλος ενός ολόκληρου αιώνα. Σκοπός του ποιητή ήταν να διαφυλάξει τη φυσιογνωμία του «λαϊκού» κόσμου που εξυμνούσε, αναδεικνύοντας τα αληθινά του χαρακτηριστικά. Τα προάστια της Ρώμης είχαν γίνει ο προορισμός του αποδεκατισμένου κόσμου της επαρχίας που αναζητούσε μια καλύτερη ζωή. Η μορφή του Γκράμσι και το λούμπεν προλεταριάτο εικονογραφούνται σε μεγάλα υμνολογικά πλάνα, σε αντίθεση με

⁵¹²Λώλος, Γ. (1982). Σήμερα είναι του Πιερ Πάολο Παζολίνι. *Η Λέξη*, (16), σ.σ. 438-439

⁵¹³Κοροβίνης, Θ. (2023). Έρωτά μου, Πιερ Πάολο. *Οδός Πανός*, (198), σ. 65

την αστική τάξη, που φέρει το βάρος του στίγματος της πολιτικής, οικονομικής και κοινωνικής διαφθοράς. Σ' αυτό το σκεπτικό κινήθηκε ο ποιητής, γράφοντας τα πολιτικής διάστασης ποιήματα της συλλογής *Οι Στάχτες του Γκράμσι* και ζωντανεύοντας τα θλιμμένα «κουρέλια» που βρίσκονταν σ' ένα διαρκή αγώνα επιβίωσης:

*Κι εγώ εδώ, φτωχός, ντυμένος κουρέλια και ξέφτια
από εκείνα που οι φτωχοί γλυκοκοιτάζουν στις βιτρίνες. Τη βρωμιά
απομακρύνοντας των πιο έρημων δρόμων,
των καθισμάτων στα τραμ, που ξαφνιάζουν τη μέρα μου, αλλά:
σπάνια πια· μες στο αδιάκοπο πλέον
μαρτύριο της επιβίωσης.⁵¹⁴*

Το αστικό θέμα αποτελεί σαφώς την καινοτομία ολόκληρης της συλλογής, σε σχέση με την παράδοση μιας καθαρά λυρικής έως τότε ιταλικής ποίησης. Τα έντεκα επόλλια (roemetti) της συλλογής εκ πρώτης όψεως δεν συνδέονται θεματικά μεταξύ τους. Άλλωστε, μπορούμε να διακρίνουμε σε κάποια, παντελή έλλειψη λυρικότητας, όπως στο *“Il Pianto della Scavatrice”*, ενώ σε κάποια άλλα, όπως στο ομώνυμο με τη συλλογή, ο καλλιτέχνης αναπτύσσει με ένα προσωπικό λυρισμό την υπαρξιακή αγωνία του. Με χαρακτηριστικές στροφές σε τερτσίνες, η συλλογή αποτελεί σύνθεση της ιταλικής ποιητικής παράδοσης και μιας νεοσύστατης ποίησης με πολιτικές ιδέες, χωρίς, ωστόσο, να απουσιάζει η έκφραση της προσωπικής αμφιβολίας, η σιωπηλή παρατήρηση ή η αυθόρμητη χαρά.

Η περιγραφή της ανθρωπολογικής μετάλλαξης που χαρακτηρίζει τη σύγχρονη του Ιταλία και θα αναπτύξει ο ποιητής στα λογοτεχνικά έργα του και στο κινηματογράφο, σε όλη τη διάρκεια του σύντομου βίου του, βρίσκει σημείο εκκίνησης το 1957 με την έκδοση της συλλογής *Le ceneri di Gramsci*. Ανάμεσα στην έλξη για την αμόλυντη φύση της ιταλικής επαρχίας και σε μια συνειδητοποίηση του μέχρι τότε χαρακτήρα της προόδου της καταναλωτικής κοινωνίας, ο «μαρξιστής» Παζολίνι της δεκαετίας του πενήντα, ανακαλύπτοντας τον Γκράμσι, θα αφιερώσει στο μικρόκοσμο των προαστίων της Ρώμης την ποιητική του έκφραση. Με άμεσους στίχους, προβαίνει σε μια εναλλαγή συναισθημάτων, διεισδύοντας στις ιστορικές εξελίξεις της εποχής και τις οδυνηρές κοινωνικές αντιθέσεις. Διαχειρίζεται καλλιτεχνικά την απώλεια του ρόλου του ατόμου σε μια μεταπολεμική κοινωνία που εξελίσσεται με ταχύτητα. Με την πρωτοφανή επιλογή θεμάτων για την εργατική τάξη και τα τοπία του μεταπολεμικού εκβιομηχανισμού, εκφράζει παράλληλα μια ενστικτώδη αντιπάθεια για την ιταλική αστική τάξη. Στο εκφρασμένο συναίσθημα ότι ανήκει ο ίδιος σε δυο εποχές, σε ένα πολιτισμό που χανόταν

⁵¹⁴Από την 3^η ενότητα του ομώνυμου «Στάχτες του Γκράμσι». [*Οι στάχτες του Γκράμσι* /Πιερ-Πάολο Παζολίνι. (2016). (Ε. Κοσμά, Μεταφρ.) Αθήνα: Οροπέδιο., σ.σ. 23-25.]

και σε ένα πολιτισμό που δεν είχε γεννηθεί ακόμα, ο Παζολίνι φαίνεται σύγχρονος και αρχαίος ποιητής⁵¹⁵. Ο ποιητής εξεγείρεται ενάντια στην κατεστημένη πραγματικότητα και γράφει ένα σπουδαίο ποιητικό έργο αστικής θεματολογίας. Οι στίχοι και οι ιστορίες που έγραψε εκείνη την περίοδο, οι οποίοι αντανakλούσαν τις κοινωνικές μεταβολές λόγω της εκβιομηχάνισης και της αστικοποίησης, συνεχίζουν να εκφράζουν τα κοινωνικά ρήγματα ακόμη και σήμερα, ενώ θέτουν τα διλήμματα και τις ανεπάρκειες στην κοινωνική και πολιτική συγκρότηση της Ευρώπης και κατ' επέκταση της Ελλάδας. Η ιδέα ότι οι λαοί φέρουν ελπιδοφόρες θετικές αξίες είναι πάντοτε παρούσα. Με μια σαφή ιδεολογική δύναμη και με απλό λόγο, που αντλείται από το ίδιο το όνομα του Γκράμσι και τη νεκρική συνομιλία μαζί του, ο ποιητής ταυτίζεται με τη μορφή του. Άλλωστε μόνιμα διωκόμενος, καταλήγει να έχει κοινή πορεία στη ζωή με το στοχαστή.

Ο Παζολίνι σκόπευε, παρ' όλ' αυτά, να επεκτείνει το επαναστατικό πεδίο της μαρξιστικής ιδεολογίας, έχοντας να αντιμετωπίσει την κοινή σοσιαλιστική αντίληψη. Τα *poemeti* έχουν μεν ως κοινό παρονομαστή την προσκόλληση στο κομμουνιστικό ιδεώδες, όμως τελικά εστιάζοντας στις αντιφάσεις του. Κινούμενος από την αριστερή αποκλίνουσα ιδεολογία του, δεν είχε την απλή φιλοδοξία να εκφράσει μόνο τον εαυτό του, αλλά και το πάθος να μεταμορφώσει τον κόσμο, όσο αναρωτιόταν για την αναπόφευκτη παρακμή:

...με την καρδιά που ζει μόνον μέσα στην ιστορία / θα
μπορέσω ποτέ ξανά να λειτουργήσω με καθαρό πάθος /
εάν ξέρω πως η δική μας ιστορία τελείωσε;

Συνολικά, ο ποιητής με τη συλλογή θα επιδιώξει να επαναπροσδιορίσει τα μηνύματα της πολιτικής θεωρίας του Γκράμσι, εκφράζοντας συγκρουόμενα συναισθήματα, με διακριτό «ένα υπόγειο παλινδρομικό ρεύμα έλξης και απώθησής του με τον Γκράμσι», καταλήγει ο Γιώργος Μπαλούρδος. Μέσα από τους συμβολισμούς που χρησιμοποιεί στους στίχους του, διαφαίνονται πολιτικές ιδέες που εύκολα θα χαρακτηρίζονταν αναθεωρητικές, σε σχέση με τον ορθόδοξο κομμουνισμό. Οι στίχοι στις *Στάχτες του Γκράμσι*, εντούτοις, εκφράζουν και την υπαρξιακή αντίφαση μεταξύ της δικής του αστικής προέλευσης και της επιθυμίας του, κάποιες φορές παρακμιακής, της παλινδρόμησης στις πιο «σκοτεινές» πτυχές του λαϊκού κόσμου. Ενώ σε αυτή την πρώτη περίοδο της πολιτικής του ποίησης, στα έργα του εξιδανικεύει την αγροτική κοινωνία και την παραδοσιακή κουλτούρα, παραγνωρίζει όμως ότι και οι αγροτικές και υπανάπτυκτες κοινωνίες είναι εξίσου σκληρές και

⁵¹⁵Βλ. σχετικά & Πιέρ Πάολο Παζολίνι: ο Ποιητής, ο Συγγραφέας, ο Κινηματογραφιστής (2013, Μάρτιος 5). Ανάκτηση 26/3/2019 από <https://www.kar.org.gr/2013/03/05/πιέρ-πάολο-παζολίνι-ο-ποιητής-ο-συγγρα/> & <https://www.bibliotheque.gr/article/67341>

πολιτικά υπεύθυνες, όμοια με τις αστικές, κατεχόμενος από έναν έντονο ουτοπισμό. Στον υπόκοσμο του Παζολίνι, συμπεραίνει η Αντιγόνη Βλαβιανού, «το καλό προϋποθέτει ως αδήριτη αναγκαιότητα το κακό για να υπάρξει», παραθέτοντας μεταφρασμένους στίχους του ποιήματος «Η ταπεινή Ιταλία»:

Όσο πιο κτηνώδης είναι ο κόσμος
Τόσο πιο ιερός είναι [...]
σ' εμάς εναπόκειται να εξαντλήσουμε
το μυστήριο του σε καλό και σε κακό [...],
αφού
το φως είναι γέννημα σπόρου σκοτεινού»⁵¹⁶.

Την κοινωνική εξαθλίωση της ελληνικής επαρχίας την περίοδο μετά τον εμφύλιο και των μετέπειτα δύσκολων δεκαετιών, επιχείρησαν Έλληνες συγγραφείς και μεταφραστές από την πλευρά τους να φέρουν στη μνήμη του κοινού, μεταφράζοντας παζολινικούς στίχους των πρώτων ποιητικών συλλογών. Στίχους καταγγελίας για την αστική δημοκρατία, το νεοκαπιταλιστικό σύστημα και τον καταναλωτισμό. Από την άλλη οπτική της ιστορίας, η ανάδειξη της αποκλίνουσας θεώρησης του ποιητή για το μαρξισμό φανερώνει και τη στάση των Ελλήνων μεταφραστών του Παζολίνι για τις κλειστές μαρξιστικές κοινωνίες της τότε περιόδου. Η ποίησή του μας έφερε κοντύτερα σε σημαντικούς σύγχρονους προβληματισμούς και ζητήματα. Μας έδειξε τη σχέση της Πολιτικής με την Τέχνη, πιθανότατα πριν ακόμα εκδοθούν στην Ελλάδα ανάλογου πολιτικού και καλλιτεχνικού περιεχομένου βιβλία και δίδαξε τους συμβολισμούς με τους οποίους εκφράζονταν οι τότε νέοι και νέες.

Τα ποιητικά έργα του Πιερ Πάολο Παζολίνι παρουσιάζουν, στις τρεις πρώτες χρονικά συλλογές, μετά την «ιδιωτική», ελεγειακή ποίηση της συλλογής των νεανικών χρόνων του, *Ποιήματα στην Καζάρσα*, την απελπισία για τις φτωχικές συνθήκες ζωής στην Ιταλία και τον θυμό του για την αδιαφορία της υλιστικής αστικής τάξης. Συναντά κανείς την επιδίωξη, την εξέγερση, την αγωνία, την αυτοκριτική και την αυτοκαταστροφή στα ποιήματά του, τα οποία όμως είναι πάντα σημαντικά για την κατανόηση της μεταπολεμικής ιταλικής κοινωνίας. Εντούτοις, μετά την πρώτη συνάντησή του με το ρωμαϊκό υποπρολεταριάτο, που αναδεικνύεται στη συλλογή *Στάχτες του Γκράμσι*, διαφοροποιεί τα ποιητικά του κείμενα με τη *Θρησκεία του Καιρού μου*. Η ιδεολογική στροφή, που παρατηρείται μετέπειτα στη συλλογή, δείχνει το αδιέξοδο του διανοούμενου μπροστά σε μια διαφαινόμενη πολιτική κατάπτωση, ούτως ή άλλως από τα τέλη της δεκαετίας του '50, με την αλλοτρίωση του θεοποιημένου υποπρολεταριάτου, κατά τα προηγούμενα χρόνια. Τα ποιήματα που γράφονται στη δεκαετία του εξήντα, αποκαλύπτουν

⁵¹⁶Βλαβιανού, Α. (2017). Εισαγωγή στις έννοιες του καλού και του κακού στη ζωή και στο έργο των Ναγκίμπ Μαχφούζ και Πιερ Πάολο Παζολίνι. *Σύγκριση* (19). σ.σ. 85-100

τον εσωτερικό κόσμο και τις βαθύτερες σκέψεις του δημιουργού, με την ποιητική έκφρασή του να εξελίσσεται από λαϊκή σε πιο προσωπική. Τελικά ο Παζολίνι φτάνει στην αλλαγή της ποιητικής του έκφρασης στην *Ποίηση σε σχήμα τριαντάφυλλου*, με μακροσκελή συνήθως ποιήματα εμπνευσμένα από την προσωπική αποκλίνουσα μαρξιστική θεωρία, δρώντας πια αυτόνομα εν μέσω ενός ιδεολογικού αδιέξοδου. «Αρνείται οποιονδήποτε τύπο κομφορμισμού ή πολιτικής σκοπιμότητας» στις ποιητικές συλλογές που ακολούθησαν τις *Στάχτες του Γκράμσι*, συμπεραίνει στο μεταφρασμένο της άρθρο η καθηγήτρια Angela Biancofiore.⁵¹⁷ Κάτι που θα χαρακτηρίσει το έργο του εντέλει αιρετικό.

Η ποίηση του Παζολίνι υπήρξε καινοτόμα λόγω της αστικής θεματολογίας της. Με μεγάλο κοινωνικό ένστικτο, ο ευαίσθητος ποιητής της κινηματογραφικής εικόνας και του γραπτού λόγου αλλά και λαϊκός σχολιαστής των κακώς κειμένων της Ιταλικής πολιτικής και κοινωνικής ζωής, απέδωσε ένα ποιητικό πολιτικό λόγο διαφορετικό από το στρατευμένο και κομματικό που μας είχαν συνηθίσει έως τότε οι κομμουνιστές ποιητές. Αυτοί οι αναθεωρητικοί στίχοι αμφισβήτησης της εξουσίας αλλά και του μαρξιστικού ιδεώδους της εποχής που συναντώνται στις προαναφερθείσες συλλογές, ανακαλύπτονται από Έλληνες στοχαστές, μεταφραστές και συγγραφείς, που θα επαινέσουν τη διαχρονικότητά τους και θα τους εντάξουν εκδοτικά στο ελληνικό πολιτικοκοινωνικό γίγνεσθαι. Ο καταγγελτικός λόγος σε συνδυασμό με την προφητικότητα των ποιημάτων του Ιταλού που συνεχίστηκε στη μεταγενέστερη περίοδο της πολυδιάστατης καλλιτεχνικής δημιουργίας του, υπήρξε το βασικό κίνητρο που διέγειρε το ενδιαφέρον για συνεχή αφιερώματα και ελληνικές εκδόσεις μεταφρασμένων έργων του. Στα γραπτά του διαφαίνονται βεβαίως, πολιτικές ιδέες που εύκολα θα χαρακτηρίζονταν αναθεωρητικές σε σχέση με τον ορθόδοξο κομμουνισμό ή αιρετικές. Αυτές οι απόψεις συνεπήραν, ήδη από την περίοδο της μεταπολίτευσης, Έλληνες δημιουργούς και πολιτικούς που προαναφέρθηκαν (Χρονάς, Ρίτσος, Ζώρας, Χατζηγάκης, Παναγούλης). Σε ορισμένες περιπτώσεις μάλιστα ο Παζολίνι φαίνεται να έδειξε πολύ μεγαλύτερη διορατικότητα από την Αριστερά της εποχής του, σε ζητήματα όπως η ιδεολογική απορρόφηση της εργατικής τάξης, η εξαφάνιση των διαλέκτων και η κυριαρχία του καταναλωτισμού, τα οποία εκείνα τα χρόνια προκάλεσαν έντονες αντιδράσεις, σήμερα όμως μοιάζει να επιβεβαιώνεται η γνώμη του. Ενώ κατέκρινε τα τρέχοντα πολιτικά γεγονότα της εποχής του, δεκαετίες αργότερα εξακολουθεί να εμπνέει Έλληνες, που επιλέγουν να μεταφράσουν ποίησή του και το λογοτεχνικό και δοκιμιακό του έργο, θέλοντας να θέσουν αντιμέτωπη την ελληνική πολιτική σκηνή με τον διαχρονικό παζολινικό προβληματισμό. Ο Παζολίνι κατέχει κεντρικό ρόλο

⁵¹⁷Βλ. σχετικά: Biancofiore, A. (1993). Αποκάλυψη της λογικής και το τέλος της ιστορίας. *Ο Πολίτης*. (124)., σ. 54

στον πολιτισμό της σύγχρονης Ιταλίας. Με κάθε έργο του εξέφραζε τη θέληση να αγωνιστεί, έστω και μόνος του, ενάντια στους θεσμούς και τους μηχανισμούς συναίνεσης που στερούν από τον άνθρωπο την αυθεντικότητά του. Το έργο του είναι πάντα ικανό να προκαλέσει σκέψεις και προβληματισμούς, ως εναύσματα ανίχνευσης νέων προοπτικών για κοινωνική κριτική και πολιτική στάση. Αποτέλεσε κάλεσμα να διερευνήσουμε την πραγματικότητα που μας περιβάλλει και στην Ελλάδα, να εξερευνήσουμε τις σκοτεινές πλευρές της πολιτικής.

Δεν μπορεί να μην αναγνωρίσει κανείς την ικανότητα του Παζολίνι να πλαισιώνει πάντα με έξυπνο τρόπο τα ζητήματα και να προκαλεί συζητήσεις ενεργώντας σαν πραγματικός διανοούμενος που διέτρεξε, ίσως περισσότερο από οποιονδήποτε άλλο της εποχής του, πολλές μορφές λογοτεχνικής και καλλιτεχνικής έκφρασης. Αρκετά χρόνια μετά το θάνατό του, η συνύπαρξη, αφενός της ικανότητάς του να προσδοκά τους καιρούς και αφετέρου της συνεχούς τάσης προς τη διατήρηση ενός παρελθόντος και πλέον χαμένου κόσμου, παραμένει βασικό ερέθισμα για να αναπαραχθεί μεταφρασμένο το έργο του. Τα μακροσκελή, συνήθως, ποιήματά του που αποδόθηκαν στα ελληνικά, εμποτισμένα από την προσωπική αποκλίνουσα μαρξιστική θεωρία, ενίοτε είναι δείγμα της ταύτισής τους με την ίδια την κοινωνική ανατροπή και πολιτική διαφωνία, ακόμη και τώρα. Σήμερα μάλιστα, περισσότερο από ποτέ, ο Παζολίνι συνεχίζει να είναι «μάρτυρας» της εποχής μας. Τα δυνατά και παθιασμένα λόγια του παραμένουν μέρος των σύγχρονων συζητήσεων και μνημονεύονται μεταφρασμένα, ρίχνοντας πάντα φως σε κοινωνικά και πολιτικά αδιέξοδα.

6. Βιβλιογραφία

Αυτοτελείς εκδόσεις έργων του Παζολίνι

- Pasolini, P.P. (2004). *Ποίηση σε σχήμα τριαντάφυλλου*. (Α. Ριζιώτης Μετάφρ.). Αθήνα: Τυπωθήτω
- Pier Paolo Pasolini: *Η Τέφρα του Γκράμσι* (2015). (Γ. Κεντρωτής Μετάφρ.) Αθήνα: Ενδημιών [Ανακτήθηκε στις 25.3.2018 από <https://www.openbook.gr/i-tefra-tou-gramsci/> & <http://ideoforein.blogspot.com/2016/12/pier-paolo-pasolini.html>]
- Οι στάχτες του Γκράμσι/Πιερ-Πάολο Παζολίνι*. (2016). (Ε. Κοσμά, Μεταφρ.) Αθήνα: Οροπέδιο
- Παζολίνι, Π. (1993). *Πετρέλαιο*. (Α. Μπουμπάρα, Γ. Πηνάτοη, Γ. Καραμπούτας μετάφρ.). Φ. Γκικόπουλος (Επιμ.). Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής
- Παζολίνι, Π. Π. (1986). *Κουρσάρικα γραπτά. Αιρετικός εμπειρισμός*. (Β. Κεφαλοπούλου μετάφρ.). Αθήνα: Εξάντας
- Παζολίνι, Π. Π. (1992). *Καλντερόν*. (Β. Ηλιόπουλος Μετάφρ.). Αθήνα: Δωδώνη
- Παζολίνι, Π. Π. (2005). *Οιδίπους Τύραννος Μήδεια*. (Δ. Αρβανιτάκης, Μεταφρ.). Γ.Ευαγγέλου (Επιμ.). Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη
- Παζολίνι, Π. Π. (2006). *Το Μακρό Ταξίδι Της Άμμου Ένα ανέκδοτο ημερολόγιο*. (Μ. Νικάκη, Μεταφρ.). Α. Πιατά (Επιμ.). Αθήνα: Ηλέκτρα
- Παζολίνι, Π. Π. (2015). *Η συνέντευξη της Στοκχόλμης. Βρισκόμαστε όλοι σε κίνδυνο Εικόνες κατανάλωσης και εικόνες προς κατανάλωση*. (Θ. Αποστόλου, Μεταφρ.). Ρ.Σινοπούλου (Επιμ.). Αθήνα: Alloglotta
- Παζολίνι, Π. Π. (1979). *Τα παιδιά της ζωής*, (Β. Ηλιόπουλος. μετάφρ.). Αθήνα: Οδυσσέας
- Παζολίνι, Π. Π. (1995). *Όργια*. (Ε. Καλλιφατιδή μετάφρ.). Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη
- Παζολίνι, Π. Π. (1999). *Μυθοπλασία*. (Φ. Χατζηαντωνίου, μετάφρ.) Αθήνα: Νισσίδες
- Παζολίνι, Π.Π. (1981). *Μια βίαιη ζωή*. (Β. Ηλιόπουλος, μετάφρ.). Ν. Πιέρρου. (επιμέλεια). Αθήνα: Οδυσσέας
- Παζολίνι, Π. Π. (1984). *Amado Mio. Ανόσιες Πράξεις*. (Μ. Βακαλοπούλου μετάφρ.). Αθήνα: Ωκεανίδα
- Παζολίνι, Π. Π. (1985). *Ένα όνειρο*. (Γ. Λαμπιδώνης μετάφρ.). Αθήνα: Θεωρία
- Pasolini, P.P. (1964). *Poesia in Forma di Rosa*. Milano: Garzanti
- Pasolini, P.P. (2003). *Tutte le poesie* (2) (2η έκδ.). Milano: Mondadori
- Pasolini, P. P. (1968). *Teorema*. Milano: Garzanti

Μελέτες που αναφέρονται στο έργο του Παζολίνι

- De Ceccatty, R. (2009). *Παζολίνι* (2η εκδ.). (Π. Σοφράς, Μεταφρ.). Ρ.Κολαΐτη (Επιμ.). Αθήνα: Alter-Ego

- Dufaux, J. (2001). *Παζολίνι Pig!Pig!Pig!* (Μ. Καραγιαννάκη, μετάφρ.). Β. Γεώργας (επιμ.). Αθήνα: Όλον
- Pasolini, P. P. (1981). *Ανθολόγιο*, μτφ. (Φ. Δέλφης, μεταφρ.). Π. Μισερλής (επιμέλεια). Αθήνα: Δελφικά Τετράδια
- Pasolini: cronaca giudiziaria, persecuzione, morte.* (1977). L. Betti (επιμέλεια). Milano: Garzanti
- Petraglia, S. (1987). *Pasolini* (Τ. Σειρήνη, μετάφρ.). Μ. Κονδύλη (επιμ.). Αθήνα: Ηράκλειτος
- Βλαχάκη, Σ.-Π. (2014). *Ο Πυλάδης του Πιέρ Πάολο Παζολίνι*. (Διπλωματική Εργασία, Πανεπιστήμιο Πατρών, Τμήμα Θεατρικών Σπουδών Σχολή Ανθρωπιστικών Και Κοινωνικών Επιστημών, ΠΜΣ, Πάτρα). σ.σ. 5-6. (http://nemertes.lis.upatras.gr/jspui/bitstream/10889/7653/3/Nimertis_VI_achaki%28the%29.pdf)
- Γκράμσι, Α. (2005). *Οι διανοούμενοι* (1) (3^η έκδοση) (Παπαδόπουλος Θ. μετάφρ.). Αθήνα: Στοχαστής
- Δημόπουλος, Μ. (Επιμ.). (1997). *Pier Paolo Pasolini: Φεστιβάλ Κινηματογράφου Θεσσαλονίκης 1994*. Αθήνα: Αιγόκερως
- Ε. Πολίτου-Μαρμαρινού, & Σ. Ντενίση (επιμέλεια). (2009). *Το διήγημα στην ελληνική και στις ξένες λογοτεχνίες Θεωρία, γραφή, πρόσληψη*. Αθήνα: Gutenberg
- Ζωγραφίδου, Ζ. (Επιμ.). (2012). *Χρόνος, τόπος και μνήμη στην ιταλική λογοτεχνία. Τιμή στον Αντόνιο Ταμπούκι*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press
- Ζωγραφίδου, Ζ. (1997), *Η Μεταφρασμένη Ιταλική Λογοτεχνία στην Ελλάδα*. (Διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης)
- Ζωγραφίδου, Ζ. (1999). *Η παρουσία της ιταλικής λογοτεχνίας στην Ελλάδα (1900-1997)*. Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής
- Ζώρας, Γ. (1994). *Ιταλικοί αντικατοπτρισμοί*. Αθήνα: Δόμος
- Ζώρας, Γ. (1997). Ένα Ποιητικό Τρίπτυχο για την Ελλάδα (Τρία Ποιήματα των Quasimodo, Ungaretti, Pasolini). *Παρνασσός Φιλολογικό Περιοδικό, Τόμος ΛΘ'*, Αθήνα, σ.σ. 71-72, σ. 70 και σ. 75. (http://lsparnas.gr/page_flip/box4_8-TOMOS%20LTH%201997/resources/PDF_File.pdf)
- Ζώρας, Γ. (1999). *Θόβρις, Σύλλαβος Μελετημάτων Ελληνο-Ιταλικού Θεματολογίου*, Αθήνα: Δόμος
- Ζώρας, Γ. (2006-2007). Ο Pasolini προλογίζει τα Ποιήματα του Παναγούλη. *Επιστημονική Επετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών, Τομ. 38*. Ανακτήθηκε στις 25.1.2019 από <http://epub.lib.uoa.gr/index.php/epetirisphil>
- Ζώρας, Γ., προσωπική επικοινωνία μέσω ηλ. αλληλογραφίας, 18 Δεκεμβρίου, 2017. (Μελέτημα σχετικά με τον Pasolini και την Ελλάδα του Γεράσιμου Ζώρα, υπό δημοσίευση στο περιοδικό Παρνασσός [τόμ. ΝΕ' (2013-2014), σ.σ. 119-133.], σ.120

- Κομνηνού, Μ. (2018). *Πιερ Πάολο Παζολίνι: Ο Μεγάλος Αιρετικός*. (http://iicatene.esteri.it/iic_atene/resource/doc/2018/09/edipo_pasolini_ilektroniko_spreads.pdf)
- Μ. Δημόπουλος & Α. Κυριακίδης, (επιμ.). (1997). *Pier Paolo Pasolini*. Θεσσαλονίκη: Φεστιβάλ Κινηματογράφου Θεσσαλονίκης (και ψηφιοποιημένο αρχειακό υλικό του Φεστιβάλ Κινηματογράφου Θεσσαλονίκης: <http://my.filmfestival.gr/default.aspx?lang=el-GR&page=19&id=41613>)
- Μ. Δημόπουλος, (επιμ.). (2003). *Σινεμυθολογία*. Θεσσαλονίκη: Φεστιβάλ Κινηματογράφου
- Μάρκου, Γ. (1996). *Κουβεντιάζοντας με τον Πιερ Πάολο Παζολίνι*. Αθήνα: Αίολος
- Μορφές και τάσεις της ιταλικής ποίησης του 20ου αιώνα*. (1989). (Φ. Γκικόπουλος μεταφρ.). Θεσσαλονίκη: University Studio Press
- Παζολίνι, Π. Π. (1989). *6 κείμενα για τον κινηματογράφο*. (Β. Μωυσίδης, Μετάφρ.). Αθήνα: Αιγόκερως
- Παζολίνι Π. Π. (1989). *Ο κινηματογράφος της ποίησης*. (Β. Μωυσίδης, Μετάφρ.). (Ε. Βενιανάκη επιμ.). Αθήνα: Αιγόκερως
- Παζολίνι, Π. Π. (2012). *Τρία αιρετικά ποιήματα κι ένα ακόμη*. (Χ. Αλεξανδρίδης, Μεταφρ.). Λ. Κοταρά (Επιμ.). Αθήνα [Ανάκτηση 16/6/2019 από <https://www.openbook.gr/tria-aietika-poiimata-ki-ena-akomi/>]
- Παζολίνι, Π. Π. (2021). *Ρωμαϊκές νύχτες*. (Σ. Παστάκας, Μετάφρ.) Αθήνα: Bibliothèque
- Πιέρ Πάολο Παζολίνι Για τα 80 χρόνια από την γέννησή του*. (2009). (Γ. Παππιάς, μετάφρ.). (<https://www.scribd.com/document/21982082/Παζολίνι>)
- Σκαμάγκα, Α. (2017). *Η Ιταλία του Γιάννη Ρίτσου*. (Διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας). Ανακτήθηκε από <https://pergamos.lib.uoa.gr/uoa/dl/object/1688820>
- Σολδάτος, Γ. (2015). *Όταν ο Παζολίνι συνάντησε το αγόρι που του πρόσφερε το θάνατο*. Αθήνα: Αιγόκερως
- Ταρνανάς, Α. (2018). *Πιερ Πάολο Παζολίνι*. Ε. Βενιανάκη (επιμέλεια). Αθήνα: Αιγόκερως
- Τρία ποιήματα του Πιερ Πάολο Παζολίνι (28 Ιουνίου, 2016). Ανάκτηση στις 3.5.19 από <https://freakr.gr/?p=14369>
- Τριχιάς Κ. (2017, Φεβρουάριος 14). *Αναζητώντας την ποιητική ταινία* (ερευνητική εργασία). Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, σ.σ. 30-35. Ανάκτηση 26/3/2019 από https://issuu.com/k.p.trichias/docs/teuxos_dm
- Τσούμα, Δ. (Επιμ.). (1983). *Παζολίνι: χρονικό της δίωξης, διωγμός, θάνατος*. (Κ. Κυριακίδου, Μεταφρ.) Αθήνα: Εξάντας

- Φαλάτσι, Ο. (2019). *Ο άβολος Παζολίνι*. Κ. Ευαγγέλου (μεταφρ.). Αθήνα: The Athens Review
- Χατζηγάκης, Π. (1979). *Πιερ Πάολο Παζολίνι-Θεώρηση της ζωής και του έργου του. Επιλογή και απόδοση ποιητικών κειμένων*. Αθήνα: Δίφρος
- Χρονάς, Γ. (1997). *Κατάστημα Νεωτερισμών*. Αθήνα: Οδός Πανός
- Χρονάς, Γ. (1999). *99 Poems-99 Ποιήματα*. Αθήνα: Οδός Πανός
- Χρονάς, Γ. (2004). *Μια στιγμή Πιερ Πάολο Παζολίνι* (3^η έκδοση). Αθήνα: Οδός Πανός
- Χρονάς, Γ. (2004). *Μια στιγμή: Τέσσερα ποιήματα του Pier Paolo*. (Δ. Ντακρέτας, μεταφρ.). Αθήνα: Μπιλιέτο

Άρθρα περιοδικών και εφημερίδων

- «Το σώμα Στη Μάχη». (2005). *Οδός Πανός*, (130)., σ.σ. 182-3
- Alberto Moravia. «Πιέρ Πάολο Παζολίνι» (1981). (Β. Ηλιόπουλος μετάφρ.). *Η Λέξη* (3). σ.σ. 214-7.
- Biancofiore, A. (1993). Αποκάλυψη της λογικής και το τέλος της ιστορίας. *Ο Πολίτης* (124). σελ. 54
- Fernandez, D. (1985). *Εγώ ο Πιερ Πάολο στα χέρια του Αγγέλου*. (Λ. Θεοδωρακόπουλος μεταφρ.). Αθήνα: Αστάρτη
- Fortini F. (1991). Λογοτεχνικοί Μύθοι: Από τον Ρεμπώ στην Αιωνιότητα (Παστάκας Σ. Μετάφραση). *Πλανόδιον* (15). σελ. 290
- Pasolini, P. P. (1978). 21 Ιουνίου 1962. *Τραμ/ένα όχημα*, 2, (10). σελ.342
- Pasolini, P. P. (1978). Μπαλάντα των μανάδων (αποσπάσματα). *Τραμ/ένα όχημα*, 2, (10). σ.σ. 342-343
- Pasolini, P.P. (1987). Για τη γλώσσα του Gramsci. (Σ. Δρόσος, Μεταφρ.). *Τετράδια*. (17-18). Αθήνα: Στοχαστής. σελ. 93, Ανάκτηση 21/4/2019 από <http://pandemos.panteion.gr/index.php?lang=el&op=record&type=&q=&page=0&pid=iid:2865> & https://issuu.com/diavazo.gr/docs/aa259_issue_295
- Pasolini, Pier Paolo. Δύο ποιήματα. (1982). («Στους Έλληνες φοιτητές: με μια ανάσα», «Στίχοι για την επιθανάτια αγωνία του Χο Τσι Μινχ»), μτφ. αγνώστου. *Οδός Πανός*, (5), σελ. 54
- Petrignani, S. (1991). Petrolio Το τελευταίο μυθιστόρημα του Πιερ Πάολο Παζολίνι. (Γ. Κατσώρας, μετάφρ.). *Οδός Πανός*, (58)., σ.σ. 10-14
- The Guardian. (2015, Ιανουάριος 20). Σύγχρονη ιταλική μούσα. *Η Καθημερινή*. Ανάκτηση 26/3/2019 από <http://www.kathimerini.gr/206674/article/politismos/arxeio-politismoy/sygchronh-italikh-moysa>
- Βέης, Γ. (2000). *Νέα Εστία*, (1719). σελ. 113
- Βελισσαρόπουλος, Α. (1982). Πολιτική (θεωρία) της Αίρεσης. *Οδός Πανός*, (4), σ.σ. 105-109
- Βίτσος, Δ. (1996). *Περίπλους* (42). σελ. 12

- Βλαβιανού, Α. (2017). Εισαγωγή στις έννοιες του καλού και του κακού στη ζωή και στο έργο των Ναγκίμπ Μαχφούζ και Πιερ Πάολο Παζολίνι. *Σύγκριση*, (19). σελ. 87 & 99
- Γαλάνης, Δ. (1981). Αλμπέρτο Μοράβια. *Οδός Πανός*, (24). σ.σ. 52-54
- Γιώργος Χρονάς: ο εστί μεθερμηνευόμενον μεθ' ημών ο Θεός (1994). *Οδός Πανός*, (75-76). σελ. 27
- Δανέζης, Γ. (2008). Βυζαντινές επιφωνήσεις και σύγχρονοι αποήχοι. *Νέα εστία*, 163, (1811)., σ.σ. 960-962
- Δημάκης, Μ. (1994). Έλληνες Λογοτέχνες μπροστά στους τάφους του Keats και του Shelley. *Νέα Εστία*, (1617), σ.σ. 1509-1510
- Δημόπουλος, Μ. & Κοκκινόπουλος, Π. (1970). Ο Παζολίνι συζητά με τους Μ. Δημόπουλο και Π. Κοκκινόπουλο. *Σύγχρονος Κινηματογράφος* (6). σ.σ. 22-24
- Έρωσ και ποίηση του Παζολίνι για την Κάλλας. (1994). *Οδός Πανός*, (71). σελ. 41
- Ευαγγέλου, Κ. (2019). Εκείνο το φάντασμα είναι ακόμα ανάμεσά μας: Απόπειρα βιογράφησης του Πιέρ Πάολο Παζολίνι. *The Athens Review*, (105), σ.σ. 47-50
- Ευαγγέλου, Κ. (2019). Ο άβολος Παζολίνι, Γράμμα στον Πιέρ Πάολο. Από Οριάννα Φαλάτσι. *The Athens Review*, (107), σ.σ. 22-25
- Ζώρας, Γ. (2023). Pasolini και Παναγούλης. Δύο παράλληλες πορείες με ελπιδοφόρα αρχή και τραγικό τέλος. *Οδός Πανός*, (198)., σ.σ. 6-18
- Ζώρας, Γ. (1997). Pier Paolo Pasolini: "Atene". *Νέα Εστία*, 142, (1685), σελ. 1341
- Η θυσία του παρία. (1994). *Οδός Πανός*, (71), σ.σ. 38-39
- Ηλιόπουλος Β. (1981). Alberto Moravia. *Η Λέξη*, (3). σ.σ. 214-6
- Ηλιόπουλος, Β. (1982). Μπαλάντα για τις μητέρες. Μητέρες Δουλικές. *Η Λέξη*, (16)., σελ. 434
- Η προσωπικότητα του Παζολίνι σε διεθνές συνέδριο. (2015, Οκτώβριος 12). efsyn.gr. Ανάκτηση από https://www.efsyn.gr/tehnas/art-nea/44120_i-prosopikotita-toy-pazolini-se-diethnes-synedrio
- Ιβάνοβιτς, Β. (1986). Η γλώσσα της Κρίσης. *Το Δέντρο*, (27)., σ.σ. 242-243
- Καλφόπουλος, Κ. (2017, Ιανουάριος 17). Ο «Ακατόνε» και το «μοναχικό ταξίδι της άμμου». *Η Καθημερινή*. Ανακτήθηκε 25.3.2018 από <http://www.kathimerini.gr/892581/article/politismos/vivlio/o-akatone-kai-to-monaxiko-ta3idi-ths-ammoy>
- Καναβούρης, Κ. (2017, Ιούλιος 31). Προφητεία για την άχρηστη ζωή. *Η Αυγή*. Ανάκτηση 26/3/2019 από <http://avgι.gr/article/10812/8325983/propheteia-gia-ten-achreste-zoe#>
- Καπελάκη, Μ. (2018). Pier Paolo Pasolini (1922-1975)· Η στεντόρεια φωνή της ελληνικής συνειδησης!!!. *Οδός Πανός*, (180). σ.σ. 32-39
- Καράμπελα, Α. (1990). *Το Δέντρο*, (55)., σελ. 111
- Καρυπίδης, Γ. (1980). *Το Δέντρο*, (14). σ.σ. 169-170
- Κόκκινος, Γ. (1989). Δέντρο του Μυαλού μου. *Πλανόδιον*, (11)., σελ. 245

- Κορδομενιδης, Γ. (2006, Ιανουάριος 8). Θρήνος για την απολεσθείσα αθωότητα. *Η Καθημερινή*. Ανάκτηση από <https://www.kathimerini.gr/culture/238556/thrinos-gia-tin-apolestheisa-athootita/>
- Κοροβίνη, Θ. (2023). Έρωτά μου, Πιερ Πάολο. *Οδός Πανός*, (198), σ. 65
- Κωνσταντέλλου Α. (1982). «Συνενοχή ανάμεσα στο υποπρολεταριάτο και τον Θεό». *Οδός Πανός*, (7). σ.σ. 65-66
- Κωνσταντέλλου, Α. (1982). «8 Ιουνίου 1974 το πεπερασμένου της ιστορίας και του κόσμου της υπαίθρου» του Παζολίνι. *Οδός Πανός*, (20-21). σ. 4
- Λαχανά Μ.(1984). Dominique Fernandez. *Η Λέξη*, (33), σ. 263
- Λώλος, Γ. (1982). Σήμερα είναι του Πιερ Πάολο Παζολίνι. *Η Λέξη*, (16). σ.σ. 438-439
- Μινίτι-Γκόνια, Ν. (1992). Ιταλοί διανοούμενοι και Λογοτέχνες από την Αναγέννηση έως τον αιώνα μας Μια Περιδιάβαση των Guarderni. *Διαβάζω*, (295), σ.σ. 45-48 (https://issuu.com/diavazo.gr/docs/aa259_issue_295)
- Μπαλούρδος Γ. (2005). Εργογραφία και Ενδεικτική Βιβλιογραφία του Π. Π. Παζολίνι. *Οδός Πανός*, (130). Αθήνα: Οδός Πανός και Σιγαρέτα, σελ.190
- Μπάρμπα, Β. (2005). *Οδός Πανός*, (130), σελ. 138
- Μπράμος, Γ. (2005). *Οδός Πανός*, (130) σ.σ. 92-94
- Ο Παζολίνι συζητά με τους Π. Κοκκινόπουλο και Μ. Δημόπουλο. (1970). *Σύγχρονος Κινηματογράφος*, (6). σελ.24
- Οι στάχτες του Γκράμσι. (2016, Σεπτέμβριος 18). *Η Αυγή*. Ανάκτηση από <http://www.avgi.gr/article/10812/7454432/oi-stachtes-tou-nkramsi>
- Παζανότι, Π. Μ. (1984). Η "πατρική" μορφή στο έργο του Παζολίνι περιοδικό "Πανόραμα". *Οδός Πανός*, (14), σελ. 73
- Παζολίνι Π.Π. (2005). Το σώμα στη μάχη (2005). *Οδός Πανός*, (130), σ.σ. 182-3
- Παναγούλης, Α. (2002). Στον Πιέρ Πάολο Παζολίνι. *Οδός Πανός*, (117). σελ. 95.
- Παπαθανασίου, Κ. (2005). Παζολίνι- το θέατρο του λόγου. *Οδός Πανός*, (130), σελ. 69
- Παστάκας, Σ. (2001). Προς τον άγνωστο ποιητή. *Πλανόδιον*, (33), σελ. 134
- Πετρόπουλος, Δ. (2000). Κινηματογράφος ΜΜΕ και Λογοτεχνία. *Κινηματογράφος & επικοινωνία*, (4). σ.σ. 99-100
- Πιέρ Πάολο Παζολίνι, «8 Ιουνίου 1974. Το πεπερασμένο της ιστορίας και του κόσμου της υπαίθρου». (1985). *Οδός Πανός*, (20-21). σ.σ. 5-6
- Πιέρ Πάολο Παζολίνι: Ένα γράμμα στον Ιταλο Καλβίνο. (Μτφ. Λένα Κωνσταντέλλου). (1985). *Οδός Πανός*, (20-21), σ.σ. 30-41
- Πιερής, Μ. (2004). Από τη Σκηνοθεσία Της Γύμνωσης Στη Βίωση Της Αποκάλυψης. *Η Λέξη*, (182). σ.σ. 704-5.
- Σέλλα, Ό. (2007, Δεκέμβριος 30). «Μεγάλα φτερά τού φορέσανε...» Γιώργος Χρονάς, «Στο μάθημα των αισθημάτων του Γιάννη Ρίτσου». *Η Καθημερινή*. Ανάκτηση από <http://www.kathimerini.gr/308917/article/politismos/arxeio-politismo/megala-ftera-toy-foresane>

- Σκουλάς, Γ. (1996). Εννοιολόγηση της θεωρίας του Γκράμσι για την Ηγεμονία και το Κράτος. *Θέσεις-τριμηνιαία επιθεώρηση*, (57). σ.σ. 1-3. Ανάκτηση από http://www.theseis.com/index2.php?option=com_content&do_pdf=1&id=559
- Σούλης, Ν. (1987). Ακαδημία Πλάτωνος. *Οδός Πανός*, (28)., σελ.32
- Στεφανοπούλου, Μ. (1979). Από την Αιρετική Εμπειρία. Ο Κινηματογράφος και ο προφορικός λόγος. *Το Δέντρο*, (11), σ.σ. 201-206.
- Στίχοι ασταθείς (εὐθραυστοί) σαν ένα παραπέτασμα βροχής (1985). *Οδός Πανός*, (20-21). (Ι. Τσαούση μτφ.), σ.σ.8-9
- Στρατής, Π. (2000). Μηνολόγιο. *Νέα Εστία*, (1725)., σελ. 206
- Σύγχρονος Κινηματογράφος, (35). (1984). Ανάκτηση από <http://cinemalab.eu.org/sygxronos-kinimatografos/details/1/47-sygxronos-kinimatografos-8>
- Σύγχρονος Κινηματογράφος '76 (8). Νοέμβριος '75-Φεβρουάριος '76. σ.σ. 66-99
- Τερζής, Κ. (2018, Απρίλιος 02). Πάθη στην οθόνη: Από τον «Μπεν Χουρ» στον Παζολίνι. *avgι.gr*. Ανάκτηση 26/3/2019 από <http://www.avgι.gr/article/10972/8812746/pathe-sten-othone-apo-ton-mpen-chour-ston-pazolini>
- Τσακίρας, Σ. (2005). Το πικρό πολιτικό μανιφέστο «Καλντερόν». *Οδός Πανός*, (130)., σ.σ. 168-175. Ανάκτηση στις 16/6/2019 από <http://www.ekebi.gr/magazines/ShowImage.asp?file=16143&code=7800>
- Τσαούση, Ι. (2005). Πέτρος Παύλος Παζολίνι: Ποιήματα του Φριούλι. *Οδός Πανός*, (130), σελ. 73
- Τσόντα* (6), (1980). Θεσσαλονίκη: Κινηματογραφική Λέσχη του θ.ε.θ.
- Φιλίππη, Δ. (1996). Οι στάχτες του Πιέρ Πάολο και τα κόλλυβα της λήθης. *Αντί*, (598). σελ. 59
- Φραγκούλης, Γ. (1998). Βιβλιομανία. *Αντί-Κινηματογράφος*, (23). Σελ. 48.
- Φωσκαρίνης, Θ. (2005). Πιερ Πάολο Παζολίνι Αυτή τη φορά όχι ο Παναγούλης. *Οδός Πανός*, (130). Αθήνα: Οδός Πανός και Σιγαρέτα, σ.σ.22-25
- Φωστιέρη, Μ. (1990). Ο κινηματογράφος σαν γραφή και το αρχέτυπο του μοντέρνου του Παζολίνι. *Η Λέξη*, (96), σελ. 518 & 51
- Χαρίτος, Δ. (1981). Ο κινηματογράφος “12 ημέρες στα Σόδομα” του Πιερ Πάολο Παζολίνι. *Νέα Εστία*, 109, (1286)., σελ.197
- Χρονάς Γ. (1983). *Οδός Πανός*, (9). σελ.41
- Χρονάς, Γ. (1988). Άσπρα λουλούδια για τον Κώστα Ταχτοή. *Οδός Πανός*, (39). σελ.4
- Ψαλτόπουλος, Α. (Επιμ.). (1980, Οκτώβριος). Πιερ Πάολο Παζολίνι. *Τσόντα*, (6), Θεσσαλονίκη: Κινηματογραφική Λέσχη του θ.ε.θ., σ.σ. 51-52. Ανάκτηση από http://archive.filmfestival.gr/Inst/Festival_6/Gallery/Public-Media/Ii-000000000412/Ii-000000000412.Pdf

Ανθολογίες που περιλαμβάνουν παζολινικά έργα

- Κάτσικας, Σ. (Επιμ.). (2000). *Παζολίνι, Ουγγαρέτι, Κουαζιμόντο* (2η εκδ.). (Σ. Κάτσικας, Μεταφρ.) Αθήνα: Αιγόκερως
- Νέα Παγκόσμια Ποιητική Ανθολογία (5) (1977). (Ρ. Μπούμη & Ν. Παππάς, μεταφρ.). Δ.Τσουράκης (Επιμ.). Αθήνα: Διόσκουροι
- Οκτώ Ιταλοί ποιητές. (2000). (Θ. Κουτλής, Μεταφρ.) Αθήνα: Οδός Πανός
- Χατζηγάκης, Π. (1976). *Από την ιταλική ποίηση*, Αθήνα: Βάκων
- Παστάκας, Σ., & Παππάς, Γ. (2011). *Ανθολογία Ιταλικής Ποίησης-Ταξίδι στην όμορφη χώρα-Il bel paese*. Αθήνα: Οδός Πανός
- Σημερινή ποίηση απ' όλο τον κόσμο. (1971). (Η. Κυζηράκος, Μεταφρ.) Αθήνα: Τυπογραφείο Ποταμίτη
- Τσόλκας, Δ., & Ζώρας, Γ. (2012). *Πλάνητες Στίχοι*. Αθήνα: Πεδίο
- Υφαντής, Γ. (Επιμ.). (2000). *Ο Κήπος της Ποίησης 4500 Χρόνια Ξένης Ποίησης*. Αθήνα: Πατάκης

Ηλεκτρονικές πηγές

- Αγιαννίδης Π. (2018, Νοέμβριος 1). Ο μύθος του ματωμένου Παζολίνι ζει ακόμη. *protagon.gr*. Ανάκτηση 26/3/2019 από <https://www.protagon.gr/themata/o-mythos-tou-matwmenou-pazolini-zei-akomi-44341717502>
- Αλεξίου, Χ. (2008, 9 Νοεμβρίου). Γιάννης Ρίτσος Η τέταρτη διάσταση της ποιητικής του «όρασης». *rizospastis.gr*. Ανάκτηση 26/3/2019 από <https://www.rizospastis.gr/story.do?id=4795983>
- Αναδρομικό κινηματογραφικό αφιέρωμα στον Πιερ Πάολο Παζολίνι (2018, Σεπτεμβρίου 09) Ανάκτηση 26/7/2019 από <https://www.all4fun.gr/portal/kinimatografos/ekdiloseis-2/18749-anadromiko-kinimatografiko-afieroma-ston-pier-paolo-pazolini.htm>
- Αντόνιο Γκράμοι: Ο πατέρας του “ευρωκομμουνισμού” (2017, Ιανουάριος 22). Ανάκτηση 26/4/2019 από <https://www.timesnews.gr/αντόνιο-γκράμοι-ο-πατέρας-του-ευρωκ/>
- Αποστόλου, Θ. (9 Μαρτίου, 2015). Πιέρ Πάολο Παζολίνι: Ο καταναλωτισμός είναι φασισμός χειρότερος από τον κλασικό. Ανακτήθηκε στις 24.5.2018 από <http://www.e-dromos.gr/pazolini/>
- Αραβανής, Σ. (2011, Νοέμβριος 2). Pier Paolo Pasolini, «Ρωμαϊκές Νύχτες» (Επίμετρο: Albero Moravia-Μτφρ: Σωτήρης Παστάκας). *poiein.gr*. Ανάκτηση 25.9.2018 από <http://www.poein.gr/2011/11/02/pier-paolo-pasolini-nuiaueyo-iyaoa-iaouonaoc-ouothnco-dhaouueao/>
- Αρβανιτάκης, Δ. (2013, Σεπτέμβριος 26). Αφιερωμένο σε σας που «δεν ξέρατε». *www.kar.org.gr*. Ανάκτηση 26/3/2019 από <https://www.kar.org.gr/2013/09/26/αφιερωμένο-σε-σας-που-δεν-ξέρατε/>

- Αφιέρωμα στον Πιερ Πάολο Παζολίνι στην Αθήνα από τις 6 Οκτωβρίου μέχρι και τις 24 Νοεμβρίου (2022, Οκτώβριος 6). *flix.gr*. Ανάκτηση στις 29/6/2023 από <https://flix.gr/news/afieroma-ston-pier-paolo-pazolini-2022.html>
- Αφιέρωμα στον Pier Paolo Pasolini (2022, Νοέμβριος 1). Ανάκτηση στις 29/6/2023 από <https://www.ertnews.gr/aithouses-programma/kinimatografos-aithouses/αφιέρωμα-στον-pier-paolo-pasolini-15/>
- Βασιλείου, Θ. (2016, Οκτωβρίου 14). Ζω αγαπώντας τον κόσμο που μισώ. *Efsyn.gr*. Ανάκτηση στις 26/3/2019 από https://www.efsyn.gr/stiles/apopseis/86163_zo-agapontas-ton-kosmo-poy-miso
- Βιβλία θέατρο (2008, Νοέμβριος 24). Ανάκτηση από <https://www.tovima.gr/2008/11/24/books-ideas/prothikes-116/>
- Βρανάς, Ρ. (27 Αυγούστου 2008). Δρόμοι. Ανάκτηση στις 4/5/2019 από <https://www.tanea.gr/2008/08/27/opinions/dromoi-451/>
- Γαλανού, Λ. (14 Μαΐου 2015). Ο δάσκαλός μου, ο Παζολίνι. *efsyn.gr*. Ανάκτηση 26/3/2019 από https://www.efsyn.gr/tehnas/theatro/26695_o-daskalos-moy-o-pazolini
- Γαραντούδης, Ε. (2020, Απρίλιος 28). Ο Παζολίνι της Φαλάτσι. Ανάκτηση από <https://staxtes2003.com/2020/04/28/28-4-20/>
- Γκάρυ Σνάϊντερ (Gary Snyder, Σαν Φραντσίσκο, 8 Μαΐου 1930 -). Ανάκτηση 30/6/2019 από <https://www.rassias.gr/1087SNYDER.html>
- Γκίκα, Ε. (2015, 15 Ιουλίου). Ο Γιώργος Χρονάς στο Εργαστήρι του συγγραφέα Συνέντευξη στην Ελένη Γκίκα. Ανακτήθηκε στις 25.3.2018 από <https://www.fractalart.gr/chronas-giorgos/>
- Γκικόπουλος, Φ. (2016, Ιούλιος 13). Πιέρ Πάολο Παζολίνι: Ανέκδοτα ποιήματα. *artinews.gr*. Ανάκτηση 25.9.2018 από <http://artinews.gr/πιέρ-πάολο-παζολίνι-ανέκδοτα-ποιήματα.html>
- Γκικόπουλος, Φ. (2 Δεκεμβρίου 2020). Πιέρ Πάολο Παζολίνι, "Πετρέλαιο": Ένα ταξίδι ανάμεσα στον μύθο και την πραγματικότητα. Ανάκτηση 4/9/2021 από <http://artinews.gr/πιέρ-πάολο-παζολίνι-πετρέλαιο-Ένα-ταξίδι-ανάμεσα-στον-μύθο-και-την-πραγματικότητα.html>
- Γκουλέλης, Α. (2018, 21 Οκτωβρίου). *Κοινωνική Σπίλα (1932)*. Ανάκτηση 26/11/2018 από <https://www.youtube.com/watch?v=HdyvBTgLnU>
- Γοργορίνη, Ε. (2 Νοεμβρίου 2013). Πιερ Πάολο Παζολίνι: Αφιέρωμα στον «ποιητή του υποκόσμου». Ανάκτηση 2.2.2020 από <https://frapress.gr/2013/11/afieroma-ston-piiti-tou-ipokosmou/>
- Δαμίγος, Α. (14 Μαρτίου 2018). Κάρλο Εμίλιο Γκάντα: Ο μεγάλος Λομβαρδός. Ανάκτηση από <https://edromos.gr/karlo-emilio-gkanta-o-megalos-lomvardos/>

- Επιστολή του Pier Paolo Pasolini στον Allen Ginsberg. Ανάκτηση 30/6/2019 από <https://exitirion.wordpress.com/2019/11/22/epistoli-tou-pier-paolo-pasolini-ston-allen-ginsberg/>
- Ζουμπουλάκης, Γ. (24 Απριλίου 2013). Θεσσαλονίκη: Αφιέρωμα στον «ποιητή του υποκόσμου» Πιέρ Πάολο Παζολίνι. Ανάκτηση στις 2/6/20 από <https://www.tovima.gr/2013/04/24/culture/thessaloniki-afierwma-ston-poiiti-toy-ypokosmoy-pier-paolo-pazolini/><https://www.tovima.gr/2017/09/05/culture/koinwniki-sapila-sto-kasel-2/>
- Ζωγραφίδου, Ζ. (29 Νοεμβρίου, 2015). Για την ιταλική ποίηση στην Ελλάδα Μια επισκόπηση. Ανάκτηση στις 12/11/2019 από <https://24grammata.com/για-την-ιταλικη-ποιηση-στην-ελλαδα/>
- Η «Προφητεία» του Παζολίνι. (1 Νοεμβρίου 2021). Ανάκτηση 3/12/2021 από <http://artinews.gr/η-προφητεια-του-πιερ-παολο-παζολινι.html>
- Η προφητεία του Πιερ Πάολο Παζολίνι (2016, Νοέμβριος 2). *ARTI news*. Ανάκτηση 26/3/2019 από <http://artinews.gr/η-προφητεια-του-πιερ-παολο-παζολινι.html>
- Η φιλμογραφία του Πιερ Πάολο Παζολίνι με τα δικά του λόγια (2018, Σεπτεμβρίου 11). *flix.gr*. Ανάκτηση 26/3/2019 από <http://flix.gr/articles/pier-paolo-pasolini-retrospective-filmography.html>.
- Θηβαίος, Α. (2018, 28 Ιουνίου). Τα λογοτεχνικά πορτρέτα: Νέος στο Φρίουλι//Πιερ Πάολο Παζολίνι. Ανάκτηση 30/6/2019 από <https://www.fractalart.gr/pier-paolo-pasolini/>
- Ιντζέμπελης, Ε. (2018, 3 Απριλίου). Γιάννης Η. Παππιάς: συνέντευξη στον Ελπιδοφόρο Ιντζέμπελη. Ανάκτηση στις 12.4.21 από <https://diastixo.gr/sinentefxeis/ellines/9546-giannis-pappas-sinenteuksi>
- Καναβούρης, Κ. (26 Νοεμβρίου 2016). Φοβάμαι τον ανελέητο μικροαστισμό. Ανάκτηση στις 2.4.20 από <https://redlineagrinio.gr/publications/24957-fonamai-aneleito-mikroastismo>
- Καπράνος, Α. (11 Μαΐου 2015). Εϊμπελ Φεράρα: «Ο Παζολίνι ήταν ο μόνος αληθινός ανένταχτος». *tanea.gr*. Ανάκτηση 26/3/2019 από <https://www.tanea.gr/2015/05/11/lifearts/eimpel-ferara-o-pazolini-itan-o-monosalithinos-anentaxtos/>
- Καρτελιά, Μ. (16 Φεβρουαρίου, 2018). Οκτασέλιδο του Μπιλιέτου Δου μαργαριτάρια από Χ Χέμινγκουэй και Χρονά. Ανάκτηση 2/9/2019 από http://www.pause-artmag.gr/2018/02/blog-post_16.html
- Κατρής Θεοδωρόπουλος, Τ. (2018, Απριλίου 5), Κατά Ματθαίον Ευαγγέλιο: Όταν ο άθεος Παζολίνι απομυθοποίησε τον Ιησού και το Βατικανό τον λάτρεψε. Ανάκτηση 25.9.2018 από <http://cosmopoliti.com/κατά-ματθαίον-ευαγγέλιο-όταν-ο-άθεος-π/>

- Κατσοπούλου, Μ. Γκάρυ Σνάιντερ: Ο Θωρό των Μπιτ. Ανάκτηση 30/6/2019 από <https://www.vakxikon.gr/γκάρυ-σνάιντερ-ο-θωρό-των-μπιτ/>
- Κεντρωτής, Γ. (2011, 19 Αυγούστου). Στην Κόκκινη Σημαία. Ανάκτηση από http://alonakitispoiisis.blogspot.com/2011/08/blog-post_5677.html
- Κοκολογιάννης, Κ. (2015, 11 Νοεμβρίου). Pier Paolo Pasolini-Η άγνωστη πλευρά μιας ιδιοφυίας. Ανακτήθηκε στις 25.3.2018, από <http://logoskaitexni.blogspot.gr/2015/11/pier-paolo-pasolini.html>
- Κολόμπος, Φ. (2018, Δεκέμβριος 31). Πιερ Πάολο Παζολίνι-«Κινδυνεύουμε όλοι!». *ellogos.net*. Ανάκτηση 26/3/2019 από <http://ellogos.net/pasolini-last-interview>
- Κορδομενίδης, Γ. (2015, 2 Νοεμβρίου). *Εντευκτήριο*. Ανάκτηση 20/6/2019 από http://cumulativeness10.rssing.com/chan-6246833/all_p54.html & <http://cumulativeness10.rssing.com/browser.php?indx=6246833&item=1078>
- Κορδομενίδης, Γ. (2 Νοεμβρίου 2015). Πιερ Πάολο Παζολίνι Ποίηση σε Σχήμα Τριαντάφυλλου. Ανάκτηση στις 26/3/2019 από http://cumulativeness10.rssing.com/chan-6246833/all_p54.html
- Κοσμά, Ε. (2016). «Καθυστερήσατε, Παιδιά» Ένα ποίημα του Πιερ Πάολο Παζολίνι, άκρως προβοκατόρικο και πάντα επίκαιρο. Ανακτήθηκε στις 25.3.2018 από <https://dimartblog.com/2016/05/12/il-pci-ai-giovani/>
- Κυριακού, Κ. (2020, Απρίλιος 6). Παζολίνι: Ήταν ένα μακελειό. Ανάκτηση από <https://www.avgi.gr/article/10812/10918895/pazolini-etan-ena-makeleio>
- Κωνσταντή, Σ. (2014, 30 Δεκεμβρίου). Η πιο διάσημη ελληνική οπερέτα: Οι Απάχηδες των Αθηνών. Ανάκτηση 26/3/2019 από <http://www.artmag.gr/news/art-news/item/6457-elliniki-opereta-oi-apaxides-athinwn-theatro-knosos>
- Κωνσταντίνου, Κ. (2020, 5 Απριλίου). Παζολίνι: Ήταν ένα μακελειό. Ανάκτηση στις 20/5/2019 από <http://avgi-anagnoseis.blogspot.com/2020/04/blog-post.html>
- Κωνσταντίνου, Π. (2018, 6 Απριλίου). Άλλεν Γκίνσμπουργκ: Το «Ουρλιαχτό» της γενιάς των Μπιτ. Ανάκτηση 20/6/2019 από <https://tvxs.gr/news/prosopa/allen-gkinsmpergk-oyrliaxto-tis-genias-ton-mpit>
- Λένης, Δ. (2015, Οκτώβριος 21). Μια ζωή γεμάτη βία: Σκόρπιες σημειώσεις για τη (βιο)πολιτική του Παζολίνι. Ανάκτηση 26/3/2019 από <https://info-war.gr/mia-zoi-gemati-via-skorpies-simiosi/>
- Λογοτεχνικά Επίκαιρα Συγγραφείς στο διαδίκτυο. Ανακτήθηκε στις 25.4.2019 από <http://logotexnika-epikaira.blogspot.com/2018/10/blog-post.html&> <http://www.edutv.gr/index.php/ellined-poiites/xronas>
- Μάμα σουζάνα λίγα λουλούδια για τη μαμά του Πιέρ Πάολο Παζολίνι. (10 Μαΐου 2014) Ανάκτηση 26/5/2019 από <https://www.lifo.gr/team/miteres/48395>

- Μαράκης, Ε. (2016). Προφητεία και άλλα τρία ποιήματα του Πιερ Πάολο Παζολίνι. Ανακτήθηκε στις 25.3.2018, από <https://atexnos.gr/προφητεία-και-άλλα-τρία-ποιήματα-του-π/>
- Μητούς, Μ. Stories of the Blues-Οι ιστορίες θα μας σώσουν. Ένα ημερολόγιο του 2014. Ανάκτηση 20/5/2021 από <http://www.mic.gr/book/vivliopandoheio-222-stories-blues>
- Μια απελπισμένη ζωντάνια VIII (2016, 11 Δεκεμβρίου). Ανάκτηση 6/4/2019 από <https://redlineagrinio.gr/red-like/editorial/25835-apelpismeni-zontania-viii>
- Μπαλουρδός, Γ. (4 Νοεμβρίου 2017). Ποίηση σε σχήμα τριαντάφυλλου. Ανάκτηση από <http://giorgosbalurdos.blogspot.com/2017/11/blog-post.html>
- Μπλάθρας Κ. (2019, 11 Αυγούστου). Το κατά Παζολίνι Ευαγγέλιο. Ανάκτηση 26/8/2019 από <https://antifono.gr/το-κατά-παζολίνι-ευαγγέλιο/> & <http://www.anixneuseis.gr/το-κατά-παζολίνι-ευαγγέλιο/>
- Μποσκοϊτης, Α. (2017, 2 Νοεμβρίου). Μια αναδρομή στο μουσικό σύμπαν του Πιερ Πάολο Παζολίνι. Ανάκτηση 3/12/2020 από https://www.lifo.gr/articles/san_simera/167006
- Μποσκοϊτης, Α. (28 Φεβρουαρίου 2015). Όταν ο Παζολίνι συνάντησε το αγόρι που του πρόσφερε το θάνατο. Ανάκτηση 4/9/2019 από <https://www.lifo.gr/team/parastasi/55576>
- Μπράμος, Γ. (1995, 1^η Νοεμβρίου). Δεν ξέρω παρά ν' αγαπώ πιστά και στενάχωρα. *cinephilia.gr*. Ανάκτηση στις 25.9.2018, από <http://www.cinephilia.gr/index.php/keimena/pressclips/315-pier-paolo-pasolini#>
- Μπράτσος, Ν. (2017, 5 Σεπτεμβρίου). Η «Κοινωνική σαπίλα» του 1932 στη Documenta 14. Ανάκτηση 26/11/2019 από <http://www.ert.gr/eidiseis/politismos/ekdiloseis/kinoniki-sapila-tou-1932-sti-documenta-14/>
- Μούσσης, Κ. (28 Ιουνίου 2016). Τρία ποιήματα-του Πιερ Πάολο Παζολίνι. 28/06/2016. Ανάκτηση από <http://frear.gr/?p=14369>
- Ξυγκάκη, Σ. (2015, Νοέμβριος 9). Ο Θυμός του Παζολίνι και η ματιά του ποιητή. *Η Εποχή on line*. Ανάκτηση 26/3/2019 από <http://epohi.gr/o-thymos-tou-pazolini-kai-i-matia-tou-poiiti/>
- Ο Ρίτσος και ο ομοερωτισμός Το έργο του. (2016, 2 Απριλίου). Ανακτήθηκε στις 4.5.2018, από <http://taxidistomariabronn.blogspot.gr/2016/04/blog-post.html>
- Οι ερωτικοί κομμουνιστές: Καβάζογλου-Μισιαούλης (2016, 8 Απριλίου). Ανακτήθηκε στις 25.3.2018, από <https://fristuti.wordpress.com/category/pier-paolo-pasolini/>
- Ο Παζολίνι και η Ελλάδα. Ανάκτηση στις 29/6/2023 από <http://www.blod.gr/lectures/pazolini-ellada/>

- Παζολίνι: «Το μοναδικό μεγαλείο του ανθρώπου είναι η τραγωδία του» (02 Νοεμβρίου, 2018). Ανάκτηση στις 24/3/20 από <http://artinews.gr/παζολίνι-μια-ζωή-γεμάτη.html>
- Παναγιωτοπούλου, Λ. (2018, 9 Αυγούστου). Μπιτ(Beat)Λογοτεχνία-Αφιέρωμα. Ανακτήθηκε στις 10.6.2019 από https://passepartoutreading.gr/2018/08/09/the_beat_generation/
- Πανοπούλου, Σ. Κοινωνική Σαπίλα (1932) | Πρώτη παγκόσμια προβολή της νέας αποκατεστημένης κόπιας στο Κάσελ στη Documenta 14. Ανάκτηση 26/11/2018 από <https://www.debor.gr/deBlog/nea/koinoniki-sapila-1932-proti-pagosmia-provoli-tis-neas-apokatestimenis-kopias-sto-kasel-sti-documenta-14>
- Παπαθανασίου, Κ. (2013, Ιανουάριος 15). Παζολίνι-το θέατρο του λόγου. *Bibliothèque*. Ανάκτηση 26/3/2019 από <http://www.bibliothèque.gr/article/14349>
- Παπαθανασίου, Μ. Alberto Moravia, 1907-1990, Ιταλός συγγραφέας. Ανάκτηση 2/7/2019 από <https://www.gnomikologikon.gr/authquotes.php?auth=1829>
- Πιέρ Πάολο Παζολίνι Οί στάχτες του Γκράμσι (1954). (2015, Νοέμβριος 2). Ανάκτηση στις 23.9.2018 από <http://oropedio.blogspot.com/2015/11/1954.html>. Αναδημοσίευση από το 14ο τεύχος του περιοδικού *Οροπέδιο*
- Πιέρ Πάολο Παζολίνι: «Σεξ, της δυστυχίας παρηγοριά» (2016, Μαρτίου 20). Ανάκτηση 21/4/2019 από <http://pantaxenos.blogspot.com/2016/03/pasolini01sesso.html>
- Πιερ Πάολο Παζολίνι: Βλάσφημος Ποιητής (2019, 14 Φεβρουαρίου). *KONTPA*. Ανάκτηση 26/3/2019 από <http://www.eksegersi.gr/Επικαιρότητα/29959.ΠΙΕΡ-ΠΑΟΛΟ-ΠΑΖΟΛΙΝΙ-ΒΛΑΣΦΗΜΟΣ-ΠΟΙΗΤΗΣ-Προβολές>
- Πιέρ Πάολο Παζολίνι: ο Ποιητής, ο Συγγραφέας, ο Κινηματογραφιστής (2013, Μάρτιος 5). Ανάκτηση 26/3/2019 από <https://www.kar.org.gr/2013/03/05/πιέρ-πάολο-παζολίνι-ο-ποιητής-ο-συγγρα/> & <https://www.bibliothèque.gr/article/67341>
- Πιερ Πάολο Παζολίνι-Τρία Αιρετικά Ποιήματα. (2012, Νοέμβριος 2). *bibliothèque.gr*. Ανάκτηση 25.9.2018 από <http://www.bibliothèque.gr/article/7912>
- Πιερ-Πάολο Παζολίνι. (05 Μαρτίου 2018). *Ανθολόγιον*. Ανάκτηση 26/3/2019 από <http://anthologion.gr/2018/03/05/πιερ-πάολο-παζολίνι/>
- Ποιητικοί Διάλογοι Ο Κόσμος Είναι Ένας (1978-1980) Στην οδό που δεν ονομάστηκε «οδός Παζολίνι» (χ.η.). Ανακτήθηκε στις 25.3.2018, από http://when-poetry-speaks.blogspot.gr/p/1974_12.html

- Ρικάκη, Λ. Όργια. Ανάκτηση στις 5.3.2019 από <https://luciarikaki.gr/front/article/33https://luciarikaki.gr/front/article/33>
- Ρόμπυ Εκσιέλ (2018, 6 Ιουλίου). Ταινιοθήκη της Ελλάδος: Στη δράση κολλάει το σίδερο. Ανάκτηση στις 26/4/2019 από <http://flix.gr/news/greek-cinematheque-2018.html>
- Ρούσσο, Γ. (2017, Απρίλιος 12). «Το Κατά Ματθαίον Ευαγγέλιο» του Πιερ Πάολο Παζολίνι. Ανάκτηση 26/3/2019 από <https://tvxs.gr/news/sinema/%C2%ABto-kata-matthaion-eyaggelio%C2%BB-toy-pier-paolo-pazolini>
- Σκαμνάκης, Θ. (2018, 5 Ιουνίου). Παραλλαγές στο κεντρικό θέμα. Ανάκτηση 29/4/2019 από <https://redlineagrinio.gr/greece/opinion/58214-parallages-kentriko-thema-thanasi-skamnaki>
- Σκαμνάκης, Θ. (2018, Σεπτέμβριος 16). Παζολίνι, αμφιβολία και συνείδηση. *RED LINE*. Ανάκτηση 23.9.2018 από <https://www.kommon.gr/politismos/item/2140-pazolini-amfivolia-kai-syneidisi-tou-thanasi-skamnaki>
- Σκουζ, Λ. (27 Απριλίου 2017). Γιώργος Χρονάς - Μια στιγμή Πιέρ Πάολο Παζολίνι. Ανακτήθηκε στις 5.10.21 από <http://www.mic.gr/book/vivliorandohio-216-giorgos-hronas-mia-stigmi-pier-paolo-pazolini>
- Σκουλάς, Γ. (1996). Εννοιολόγηση της θεωρίας του Γκράμσι για την Ηγεμονία και το Κράτος. *Θέσεις-τριμηνιαία επιθεώρηση*. (57). σ.σ. 1-3. Ανάκτηση 21/7/2019 από http://www.theseis.com/index2.php?option=com_content&do_pdf=1&id=559
- Στρατηγοπούλου, Κ. (2008). 75~ο Γιάννης Ρίτσος για τον Πιερ Πάολο Παζολίνι. Ανακτήθηκε στις 25.3.2018, από [http://roem-for-you.blogspot.gr/search/label/Ποιήματα για τον Πιερ Πάολο Παζολίνι](http://roem-for-you.blogspot.gr/search/label/Ποιήματα%20για%20τον%20Πιερ%20Πάολο%20Παζολίνι)
- Τάγκας, Σ. (2018, Σεπτέμβριος 20). «Φασίστες όλων των χωρών, ενωθείτε!». Ανάκτηση 26/3/2019 από <http://www.matrix24.gr/2018/09/fasistes-olon-ton-choron-enothite/>
- Το Ποίημα της Εβδομάδας: Προφητεία και άλλα ποιήματα, Πιέρ Πάολο Παζολίνι (1922-1975) (2015,5 Μαρτίου). Ανακτήθηκε στις 25.3.2018 από <http://logotexnia-ch.blogspot.com/2015/03/1922-1975.html>
- Τριχιάς, Κ. (2017, Φεβρουάριος 14). *Αναζητώντας την ποιητική ταινία* (ερευνητική εργασία). Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας., σ.σ. 30-35. Ανάκτηση 26/3/2019 από https://issuu.com/k.p.trichias/docs/teuxos_dm
- Τσαγκαρουσιάνος, Σ. (2014). Πιερ Πάολο Παζολίνι: Μπαλάντα των μανάδων. *lifo.gr*. Ανάκτηση 26/3/2019 από <https://www.lifo.gr/team/diary/52847>

- Χαρισσοπούλου, Β. (2015, 16 Οκτωβρίου). Convegno Internazionale di Studi "La Sfinge nell'abisso" P.P. Pasolini a quarant'anni dalla morte. Ανάκτηση από <http://pasoliniconvegno2015auth.blogspot.com/>
- Χαρισσοπούλου, Β. (2015, 4 Νοεμβρίου). Η Σφίγγα στην Άβυσσο, Π. Π. Παζολίνι: 40 χρόνια από το θάνατό του. Νέες προοπτικές και κριτικές αποτιμήσεις του έργου του. Ανάκτηση 2/8/2019 από <http://entefktirio.blogspot.com/2015/11/40.html>
- Χρονάς, Γ. [KoinonEordaias]. (2012, 14 Νοεμβρίου). *Ρίτσος - Στην οδό που δεν ονομάστηκε Οδός Παζολίνι*. Ανακτήθηκε στις 25.3.2018, από <https://www.youtube.com/watch?v=9J22-TslasQ>
- [Ποιήματα Του Κόσμου] Του Πιέρ Πάολο Παζολίνι (2015, Νοέμβριος 3). Παζολίνι-το θέατρο του λόγου. *Bibliothèque*. Ανάκτηση 26/3/2019 από <http://www.bibliothèque.gr/article/46213>
- [Το Κλάμα Της Μπουλντόζας] Του Πιέρ Πάολο Παζολίνι. (2017, Νοέμβριος 2). *bibliothèque.gr*. Ανάκτηση στις 25.9.2018 από <http://www.bibliothèque.gr/article/27932>
- 66~Pier Paolo Pasolini: Προσδίδω μεγάλο κύρος σε αυτόν που έχω μπροστά μου, χωρίς να κάνω καμιά απολύτως διάκριση. (2009, 5 Ιανουαρίου). Ανάκτηση 26/3/2019 από
- Badiou, A. (2012, 23 Ιανουαρίου). Η σύγχρονη φιγούρα του στρατιώτη στην πολιτική και την ποίηση. (Μτφρ.: Μωσής Μπουντουρίδης). Ανάκτηση στις 26/3/2019 από <http://leninreloaded.blogspot.com/search/label/Pasolini>
- beat. (χ.η.). Ανακτήθηκε στις 10.6.2019 από <http://www.treccani.it/enciclopedia/beat/>
- Brocs82. (2008, 19 Νοεμβρίου). *La ballata delle madri*. Ανάκτηση 29/4/2019 από <https://www.youtube.com/watch?v=1b1qc4fBhFQ>
- Fabre, M. (2018). "Pier Paolo Pasolini, La rage à l'oeuvre". *La Clé des Langues*, Lyon: DGESCO Ανάκτηση 20/6/2019 από <http://cle.ens-lyon.fr/italien/litterature/periode-contemporaine/introduction-a-loeuvre-de-pierre-paolo-pasolini>
- Fiorito, G. (2014, 24 Δεκεμβρίου). *I ragazzi giu nel campo-Grazia de Marchi canta Pasolini*. Ανάκτηση 30/8/2019 από <https://www.youtube.com/watch?v=npCNk1-vmKg>
- Il Vangelo secondo Matteo (Το κατά Ματθαίον Ευαγγέλιο) του Pier Paolo Pasolini (οι δηλώσεις του σκηνοθέτη). *Cinephilia.Gr*. Ανάκτηση 26/3/2019 από <http://www.cinephilia.gr/index.php/taïnies/europa/3073-il-vangelo-secondo-matteo-pier-paolo-pasolini>
- Kleovis (12 Νοεμβρίου 2015). Η αστυνομία ενάντια στον Pasolini, ο Pasolini ενάντια στην αστυνομία. Ανάκτηση 26/3/2019 από

<https://aenaikinisi.wordpress.com/2015/2015/11/12/η-αστυνομία-ενάντια-στον-pasolini-o-pasolini-ενάντια/>

Lettre de Pier Paolo Pasolini à Allen Ginsberg, octobre 1967. (2015, Σεπτέμβριος 27). *The Dissident*. Ανάκτηση στις 26/6/2019 από <https://the-dissident.eu/lettre-de-pier-paolo-pasolini-a-allen-ginsberg-octobre-1967/>

Merjian, Ara H. (2018). "Howls from the Left": Pier Paolo Pasolini, Allen Ginsberg, and the Legacies of Beat America" *Pier Paolo Pasolini: Framed and Unframed*. Ανάκτηση στις 26/6/2019 από https://www.academia.edu/37950671/_Howls_from_the_Left_Pier_Paolo_Pasolini_Allen_Ginsberg_and_the_Legacies_of_Beat_America_

Ντζαδήμα, Δ. (2018, 4 Μαρτίου). Πιέρ Πάολο Παζολίνι. Ανάκτηση 26/5/2019 από <https://www.fractalart.gr/pier-paolo-pazolini/>

Pasolini Pier-Paolo: Αγωνιστής Μοναχικός Αδικοχαμένος. Ανάκτηση 26/3/2019 από <http://www.peri-grafis.net/ergo.php?id=1205>

Pier Paolo Pasolini: ΠΡΟΦΗΤΕΙΑ. (2011, 14 Νοεμβρίου). Ανάκτηση 26/3/2019 από <https://omniatv.com/973>

Teoman. (2017, 27 Ιανουαρίου). *Κοινωνική Σαπίλα-1932*. Ανάκτηση 26/11/2018 από <https://www.youtube.com/watch?v=8W0gvjnZFuU>

Vidakis, G. (2017, 21 Μαΐου). *Manos Hatzidakis - I RAGAZZI GIU' NEL CAMPO, (Τα παιδιά κάτω στον κάμπο) - Daniela Davoli*. Ανάκτηση στις 29/4/2019 από https://www.youtube.com/watch?v=CY-6q_i21cY

Un ritratto di Gian Luigi Rondi, critico anti-Pasolini, di Pietro Serio (25 SETTEMBRE 2016). Ανάκτηση στις 20/5/2019 από <http://www.centrostudipierpaolopasolinicasarsa.it/approfondimenti/un-ritratto-di-gian-luigi-rondi-critico-anti-pasolini-di-pietro-serio/>

Zouliatis, C. (2014, 2 Δεκεμβρίου). *I ragazzi giù nel campo (Μάνος Χατζιδάκις / Pier Paolo Pasolini) με τον Σταύρο Παπασταύρου*. Ανάκτηση 26/8/2019 από <https://www.youtube.com/watch?v=jwMP2L-Mpe4>

http://archive.filmfestival.gr/inst/festival_6/gallery/PUBLIC-MEDIA/II-000000005962/II-000000005962.pdf

http://discografia.dds.it/scheda_titolo.php?id=5322

<http://ikee.lib.auth.gr/record/279313/files/GRI-2015-15431.pdf>

<http://my.filmfestival.gr/default.aspx?lang=el-GR&page=19&id=41613>

<http://pleias.lis.upatras.gr/index.php/tram/article/view/154472/145326>

http://www.diapolitismos.net/epilogi/about.php?id_atomo=74

<http://www.francocenerelli.com/antologia/pasolini.htm>

<http://www.myfestival.gr/default.aspx?lang=el-GR&page=19&id=15234>

<http://www.myfestival.gr/default.aspx?lang=el-GR&page=19&id=41613>

https://el.wikipedia.org/wiki/Πιέρ_Πάολο_Παζολίνι

<https://el-gr.facebook.com/PierPaoloPasoliniLalungastradadisabbia/>

<https://m.myfilm.gr/v2/site-map-2/movies/81-drama/2855-accattone-1961?showall=1>
<https://camerastyloonline.wordpress.com/2021/02/05/accattone-1961-sto-kanali-tis-voulis/>
<https://m.myfilm.gr/v2/site-map-2/movies/81-drama/2855-accattone-1961?showall=1>
<https://pasolinilepaginecorsare.blogspot.com/2015/09/>
<https://sites.google.com/site/hungestmarccynocti/pasolini-il-sogno-di-una-cosa-pdf>
<https://www.antiwarsons.org/canzone.php?id=46494&lang=it>
<https://www.auth.gr/video/19389> & <https://www.auth.gr/video/19425>
<https://www.bibliotheque.gr/article/27932>
https://www.dagospia.com/rubrica-2/media_e_tv/vecchio-cinema-paradiso-ecco-epigramma-pasolini-rondi-sei-132512.htm Gian Luigi Rondi
<https://www.ert.gr/eidiseis/politismos/thessaloniki-sinedrio-afieroma-ston-pazolini/> <https://www.auth.gr/news/conferences/19387>
<https://www.filmfestival.gr/el/professionals-gr/press/news-press-el/2635-newsid-el-1826>
[https://www.youtube.com/watch?v=d8ARlffU8lY,](https://www.youtube.com/watch?v=d8ARlffU8lY)
<http://pasoliniconvegno2015auth.blogspot.com/2015/09/>
https://www.youtube.com/watch?v=Tv9rOHRiUT4&feature=emb_logo